MSS No. 268 Subject Philosophy

Name of MSS मध्य सिद्धान्त कौमुदी

Author

Period Folios

Script Sanskrit Source Prithi pal singh

Missing Folios

मध्य सिद्धान्त कौमुदी ॥ वरद
राज कृत
२१२ पत्रक ॥ ल० म० ८ पं० ग्रं० पू

ह० ल०

Ms.

25

००५ मध्यकौमुदी

مدہ کومدی

ہردو حصہ

علم صرف سنسکرت

بلسٹ ۱۱۱

900

268

म॰ सि॰
कौ॰
२

ओंश्रीगणेशायनमः ओंपरमात्मनेनमः नत्वावरदराजः श्रीगुरून्भट्टोजिदीक्षितान्
करोतिपाणिनीयानांमध्यसिद्धांतकौमुदी १ अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् ल
ण् ञमङणनम् झभञ् घढधष् जबगडदश् खफछठथ चटतव् कपय् शषसर् ह
ल् इतिमाहेश्वराणिसूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि हकारादिष्वकारः उच्चारणार्थः लण्
मध्येत्वित्संज्ञकः हकारोद्विरुपात्तोयमहिशब्दप्रविवोढुना मर्द्दैणाथवदित्यत्रद्वयोरपि
ग्रहंभविष्यति हलंत्यं उपदेशेन्त्यंहलित्स्यात् उपदेशआद्योच्चारणं सूत्रेष्वदृष्टंपदंसूत्रांत
रादनुवर्त्तनीयंसर्वत्र अदर्शनंलोपः प्रसक्तस्यादर्शनंलोपसंज्ञंस्यात् तस्यलोपः तस्येतो १
लोपःस्यात् णादयोणाद्यर्थाः आदिरन्त्येनसहेता अंत्येनेतासहितआदिर्मध्यगानांस्वस्य

चसंज्ञास्यात् यथा णितिअइउवर्णानांसंज्ञा एवमच्हल्अल्इत्यादयः ऊकालोऽज्झ्रस्व
दीर्घप्लुतः उश्चऊश्चऊ३श्चवः वांकालइवकालोयस्यसोच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञःस्यात् स
प्रत्येकमुदात्तादिभेदेनत्रिधा उच्चैरुदात्तः ताल्वादिषुसभागेषुस्थानेषूर्ध्वभागेनिष्प
न्नोजुदात्तसंज्ञःस्यात् नीचैरनुदात्तः समाहारःस्वरितः उदात्तानुदात्तत्वेवर्णधर्मौसमाहृते
यस्मिन्सोच्स्वरितसंज्ञास्यात् सनवविधोपिप्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यांद्वि
तुनार धामुखनासिकावचनोनुसिकः मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणोनुनासिकःस्यात् तदि
त्थं अइउऋ एषांप्र प्रत्येकमष्टादशभेदाः ऌवर्णस्यद्वादशतस्यदीर्घाभावात् एचामपि
द्वादशतेषांह्रस्वाभावात् तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णं ताल्वादिस्थानमाभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्येतद्

म. सि.
कौ.
२
2

पेयस्ययेनतुल्यंतन्मिथःसवर्णंस्यात् ऋलृवर्णयोर्मिथःसावर्ण्यंवाच्यं अकुहविसर्जनीयानां
कंठः इचुयशानांतालुः ऋटुरषाणांमूर्द्धा लृतुलसानांदंता उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ञमङ
णनानांनासिकाच एदैतोःकंठतालुः ओदौतोःकंठोष्ठं वकारस्यदंतोष्ठं जिह्वामूलीयस्य
जिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्य अष्टौस्थानानिवर्णानामुरःकंठःशिरस्तथा जिह्वामूलंचदंताः
श्चनासिकोष्ठौचतालुच । यत्नोद्विधा आभ्यंतरोबाह्यश्च आद्यःपंचधा स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्वि
वृतसंवृतभेदात् तत्रस्पृष्टंप्रयत्नंस्पर्शानां ईषत्स्पृष्टमंतःस्थानां ईषद्विवृतमूष्मणां विवृ
तंस्वराणां ह्रस्वस्यावर्णस्यप्रयोगेसंवृतं प्रक्रियादशायांतुविवृतमेव बाह्यस्त्वेकादशधा
विवारःसंवारःश्वासोनादोघोषोऽघोषोऽल्पप्राणोमहाप्राणउदात्तोनुदात्तःस्वरि २

तस्येति खरोविवारःश्वासोऽघोषश्च हशःसंवारः नादोघोषश्च वर्गाणांप्रथमतृतीय
पंचमायणश्चाल्पप्राणाः अन्येमहाप्राणाः कादयोमावसानाःस्पर्शाः यणोंतस्थाः
शलऊष्माणः अचःस्वराः ᳵकᳵखइतिकखाभ्यांप्रागर्द्धविसर्गसदृशोजिह्वामूलीयः ᳶ
पᳶफइतिपफाभ्यांप्रागर्द्धविसर्गसदृशउपध्मानीयः अंअः इत्यचःपरावनुस्वारविसर्गौ
अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः अविधीयमानोऽणुदिच्चसवर्णस्यस्वस्यचसंज्ञास्यात्
अत्रैवाण परेणणकारेण कुचुटुतुपुवर्गाः एतेउदितः तदेवमष्टादशानांसंज्ञा
तथ्येकारौकारौ ऋकारस्त्रिंशत एवंऌकारोपि एचोद्वादशानां अनुनासिकाननुना
सिकभेदेनयवलाद्विधा तेनाननुनासिकास्तेद्वयोर्द्वयोःसंज्ञा परःसन्निकर्षःसंहि

ल·सि·
कौ·
३
3

ता वर्णानामतिशयतःसंन्निधिसंहितासंज्ञास्यात् हलोनंतरासंयोगः अज्भिरव्यवहि
ताहलःसंयोगसंयोगसंज्ञास्युः सुप्तिङंतंपदं सुबंतंतिङंतंचपदसंज्ञंस्यात् इतिसंज्ञाप्रक
रणम् इकोयणचि इकःस्थानेयण्स्यादचिसंहितायांविषये सुधीउपास्यइतिस्थिते त
स्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्य सप्तमीनिर्देशेनविधीयमानंकार्यंवर्णांतरेणाव्यवहितस्यपू
र्वस्यज्ञेयं स्थानेंतरतमः प्रसंगेसतिसदृशतमआदेशःस्यात् सुध्य्उपास्यइतिस्थिते
अनचिच अचःपरस्ययरोद्वेवास्तोनत्वचि झलांजशझशि इतिधस्यदः संयोगांतस्य
लोपः संयोगांतंयत्पदंतदंतस्यलोपःस्यात् अलोंत्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टोंत्यस्यादेशः इतिप्राप्ते
यणःप्रतिषेधोवाच्यः अज्झीनेपरेणसंयोज्यं सुद्ध्युपास्यः मद्ध्वरिः धात्त्रंशः लाकृति ३

अचोरहाभ्यांद्वे अचःपराभ्यांरेफहकाराभ्यांपरोद्वेवास्तः हर्य्यनुभवः एचोयवायावः एचःक्रमादयवआयआ
वएतेस्युरचि यथासंख्यमनुदेशःसमानां समसंबंधीविधिर्यथासंख्यंस्यात् हरये विष्णवे नाय
कः पावकः वांतोयिप्रत्यये यादौप्रत्ययेपरेओऔतोरवावौस्तः गव्यं नाव्यं अध्वपरिमाणे
च गव्यूतिः स्त्रीक्रोशयुगं धातोस्तन्निमित्तस्यैव यादौप्रत्ययेपरेधातोरेचश्चेत्तदादेशस्तर्हि
तन्निमित्तस्यैवनान्यस्य लव्यं अवश्यलाव्यं तन्निमि त्तस्यकिं ओयते औयते क्षय्यजय्यौश
क्यार्थे यांतादेशनिपातनार्थमिदं क्षय्यं जय्यं शक्यार्थे किं क्षेतुंयोग्यंक्षेयं जेयं पा
पंमनः क्रय्यस्तदर्थे क्रेतारः क्रीणीयुरितिबुद्ध्याआपणेप्रसारितंक्रय्यं क्रेयमन्यत् क्र
यणार्हमित्यर्थः अदेङ्गुणः अदेङ्चगुणसंज्ञः स्यात् तपरस्तत्कालस्य तपरस्तात्परोवाउच्चा

म॰सि॰
कौ॰
४
5

येमाणोसमकालस्यैवसंज्ञास्यात् एकःपूर्वपरयोरित्यधिकृत्य आद्गुणः अवर्णादचिपरेपूर्वप
रयोरेकोगुणादेशःस्यात् उपेंद्रः रमेशः गंगोदकं उपदेशेजनुनासिकइत् उपदेशेजनुना
सिकइत् उपदेशेजनुनासिकइत् उपदेशेनुनासिकोजित्संज्ञास्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याःपा
णिनीयाः लणसूत्रस्थावर्णेनसहोच्चार्यमाणोरेफोरलयोःसंज्ञा उरण्रपरः ऋइतित्रिंश
तसंज्ञेत्युक्तेतत्स्थानेयोणसरपरः सन्नेवप्रवर्त्तते कृष्णर्द्धिः तवल्कारः लोपःशाकल्यस्य अ
वर्णपूर्वयोःपदांतयोर्यवयोर्वालोपोशिपरेपूर्वत्रासिद्धं सपादसप्ताध्यायींप्रतित्रिपाद्य
सिद्धात्रिपाद्यामपिपूर्वंप्रतिपरंशास्त्रमसिद्धं हरएह हरयिह विष्णवि ति वृद्धिरादैच्
आदैच्चवृद्धिसंज्ञास्यात् वृद्धिरेचि आदेचिवृद्धिरेकादेशोगुणापवादः कृष्णैकत्वं गंगौ ४

ऋः देवैश्वर्यं कृष्णोत्कंठा एतेष्वकारस्य अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे पूर्वपरयोर्वृद्धिरे
कादेशः उपैति उपैधते प्रष्ठौहः एजाद्योः किं उपेतः माभवान्प्रेधत स्वादीरेरिणोः स्वैरं
स्वैरिणी अक्षादूहिन्यां अक्षौहिणी सेना प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु प्रौहः प्रौढः प्रौढिः प्रै
षः प्रैष्यः ऋते च तृतीयसमासे सुखेन ऋतः सुखार्त्तः तृतीयेति किं परमर्त्तः प्रवत्स
तरकंबलवसनार्णदशानामृणे प्रार्णमित्यादि उपसर्गाः क्रियायोगे प्रादयः क्रि
यायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः प्र परा अप सम अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आ
ङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः भ्वादयो धातवः क्रि
यावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः आदुपसर्गादृति धातौ अवर्णांतादुपसर्गादृकारादौ

स॰ सि॰ कौ॰ ५ 5

यातोपरेवृद्धिरेकादेशःस्यात् प्रार्छति वासुप्यापिशलेः आदुपसर्गादृकारादौसुब्धातौ
वृद्धिर्वा आपिशलिग्रहणंपूजार्थं अचोवहाम्यां ह्येयमेवाङ्गतिप्राप्ते प्रारोचिद्धेन प्रार्षभी
यति एङिपररूपं आङुपसर्गादेङादौधातौपररूपमेकादेशः प्रेजति उपोषति अचोंम अचोन्त्यादिटि
ध्येयोंत्यः तस्यादिर्यस्य तट्टिसंज्ञंस्यात् शकंध्वादिषुपररूपंवाच्यं तच्चटेः शकंधुः कर्कं
धुः कुलटा सीमंतः केशवेशे सीमांतोन्यः मनीषा हलीषा पतंजलिः सारंगः प
शुपक्षिणोः सारंगोन्यः आकृतिगणोयं एवेचानियोगे क्वेवभोक्ष्यसे अनियोगेकिं त
वैव ओत्वोष्ठयोःसमासेवा स्थूलोतुः स्थूलौतुः बिंबोष्ठः बिंबौष्ठः समासेकिं तवौष्ठः ओ
माङोश्च अवर्णांतादोमिआङिचपरेपररूपमेकादेशःस्यात् शिवायोंनमः शिवेहि शि प॰ ५

वेदि अकः सवर्णे दीर्घः एकादेशः स्यात् दैत्यारिः श्रीशः विष्णूदयः होतॄकारः एङः पदाद
ति पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः हरेऽव विष्णोऽव सर्वत्र विभाषा गोः लोके वेदे चैङन्तस्य गो
रति वा प्रकृतिभावः पदान्ते गोअग्रं गोऽग्रं एङन्तस्य किं चित्रग्वग्रं पदान्ते किं गोः अनेकाल्शि
त्सर्वस्य इति प्राप्ते ङिच्च ङिदनेकालप्यन्त्यस्य स्यात् अवङ् स्फोटायनस्य पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ्
वाचि गवाग्रं पदान्ते किं गवि इन्द्रे च गोरवङ् इन्द्रे च गवेन्द्रः व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः दूराद्धू
ते च दूरात्संबोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा प्लुतः प्रगृह्या अचि नित्यं एते प्रकृत्याः गच्छ कृष्ण ३ अत्र
गौश्चरति ह्रस्वं लघु संयोगे गुरुः संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् दीर्घं च गुरुः स्यात् गुरोरनृतो
ऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचां दूराद्धूतेत्यधिकृतस्य ऋद्वित्संज्ञानेनन्त्यस्याप्येको वा प्लुत दे ३ वदत देवद

म॰सि॰
कौ॰
९
6.

३ त्र देवदत्ता३ गुरोः किं वकाराद्कारस्य मा भूत्‌ अन्ततः किं कृष्णा ३ एकैकग्रहणं पर्यायार्थं ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं ॥
हूदेदंतं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्‌ हरी एतौ विष्णू इमौ गंगे अमू मणीवोष्ट्रस्येति त्विवार्थे वशब्दो
वोशब्दो वा वोद्धुः अदसो मात्‌ अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः अमी ईशाः रामकृष्णाव मू आसा
ते मात्किं अमुकेत्र असति मात्‌ग्रहणे एकारोप्यनुवर्त्तेत चादयोऽसत्त्वे अद्रव्यार्थाश्चादयो
निपातसंज्ञाः स्युः प्रादयः एतेपि तथा वसूपलक्षणं यत्र सर्वनाम्नः प्रयुज्यते द्रव्यमित्युच्यते सो
र्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः निपात एकाजनाङ् एकोज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः इ ई उ उमेशः
वाक्यस्मरणयोरङित्‌ आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तत्‌ अन्यत्र ङित्‌ ईषदुष्णं ओष्णं ओत्‌ ओदंतो नि, ओसं२
पातः प्रगृह्यः अहो ईशाः संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्यो ९

वैदिकेइतो विष्णोइति विष्णविति विष्णइति मयउञोवोवा मयःपरस्योञोवोवास्यादचि
किमुउक्तं इकोसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्च पदांताइकोह्रस्वोवास्युरसवर्णेचि ह्रस्वविधिसाम
र्थ्यान्नस्वरसंधिः चक्रिअत्र चक्र्यत्र पदांताःकिं गौर्यौ नसमासे वाप्यश्वः ऋत्यकः ऋ
तिपरेपदांताअकः प्राग्वत् ब्रह्मऋषिः ब्रह्मर्षिः पदांताःकिं आर्छत् इतिस्वरसंधिः स्तोः
श्चुनाश्चुः सकारतवर्गयोःशकारचवर्गाभ्यांयोगेशकारचवर्गौस्तः हरिश्शेते रामश्चि
नोति सच्चित् शार्ङ्गिञ्जयः शात् शात्परस्योक्तेन विश्नः प्रश्नः ष्टुनाष्टुः स्तोःष्टुनायोगेष्टुःस्या
त् रामष्षष्ठः रामष्टीकते पेष्टा तट्टीका चक्रिण्ढौकसे नपदांताट्टोरनाम् पदांताट्टवर्गात्प
रस्यस्तोःष्टुर्न षट्संतः षट्ते पदांतात्किं ईट्टे टोःकिं सर्पिष्टमं अनाम्नवतिनगरीणामिति

वाच्यं षण्णवतिः षण्णगर्यः तोः षि न ष्टुत्वं सन्षष्ठः झलां जशोऽन्ते पदान्ते झलां जशः स्युः
वागीशः यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा वाङ्मु
रारिः प्रत्यये भाषायां नित्यं तन्मात्रं चिन्मात्रं तोर्लि परसवर्णः तल्लयः विद्वाँल्लिख
ति तस्यानुनासिको लः उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः तस्मादि
त्युत्तरस्य पंचमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयं आदेः प
रस्य परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यं अत्राघोषमहाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः
इति सस्य थ झरो झरि सवर्णे हलो परस्य झरो लोपः परस्य झरो लोपो वा सवर्णे झरि खरि
च खरि परे झलां चरः स्युः उदः सस्य तः उत्थानं उत्तम्भनं झयो होऽन्यतरस्यां झयः पर

सहस्य वा पूर्वसवर्णः मादस्य चोपस्य महाप्राणस्य हस्य ताहृशो वर्गचतुर्थः वाग्घरिः वा
ग्हरिः शाम्छोटि पदान्तात्कयः परस्य शस्य छो वा टि नछिवः नचशिवः पदान्तात्किं विशे
ष्वमसीति वाच्यम् नन्छोकेन मोनुस्वारः मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि हरिं वंदे पदस्ये
ति किं गम्यते नस्यापदान्तस्य झलि नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः यशांसि आक्रं
स्यते झलि किं मन्यते अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः शान्तः वापदान्तस्य त्वङ्करोषि त्वंक
रोषि मो राजि समः क्वौ क्विबंते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् सम्राट् हे मपरे वा म
परे हकारे मस्य मो वा किम्ह्मलयति किंह्मलयति यवलपरे यवला वा कियँह्यः किंह्यः
कियँह्वलयति किंह्वलयति किँल्ह्लादयति किंह्लादयति नपरे नः नपरे हकारे म

म॰ सि॰
कौ॰
८

स्यनोवा किन्नुह्नुते ङःसिधुट् ङात्परस्यसस्यधुड्वा आद्यंतौटकितौ टित्कितौयस्योक्तौतस्यक्रमा
दाद्यंतावयवौस्तः षड्न्संतः षड्संतः ङ्णोःकुक्टुक्शरिवास्तः प्राङ्षष्ठः प्राङ्क्षष्ठः प्रा
ङ्खषष्ठः सुगणट्षष्ठः सुगणषष्ठः नश्च नोनात्परस्यसस्यधुड्वा सन्त्सः सन्सः शि
तुक् पदांतस्यनस्यशितुग्वा सञ्छंभुः सञ्च्छंभुः सन्च्छंभुः सञ्शंभुः ञछौ ञ्च
छौ ञचशा ञशाविति चत्वषट्वंरूपाणि मिट्लक्छत्वचलोपानांविकल्पनात् ङमो
ह्रस्वादचिङमुण्नित्यं ह्रस्वात्परोयोङम्तदंतंपदंतस्मात्परस्याचोनित्यंङमुट् प्रत्य
ङ्ङात्मा सुगण्णीशः सन्नच्युतः समःसुटि समोरुःस्यात्सुटि अत्रानुनासिकःपूर्व
स्यतुवा अत्ररुप्रकरणेरोःपूर्वस्यानुनासिकोवा अनुनासिकात्परोनुस्वारः अननुना ८

सिके विहाय शरोः शर्वस्मात्परो भस्मारागमः खरवसानयोर्विसर्जनीयः खरि अवसाने च पदांत
स्य रस्य विसर्गः इति प्राप्ते संपुंकानां सो वक्तव्यः सँस्कर्त्ता संस्कर्त्ता पुमः खय्यम्परे अम्परे ख
यि पुमो रुः पुँस्कोकिलः पुंस्कोकिलः नश्छव्यप्रशान् अम्परे छवि नांतस्य रुः पदांते
विसर्जनीयस्य सः खरि चक्रिँस्त्रायस्व चक्रिंस्त्रायस्व अप्रशान् किं प्रशान्तनोति पदांते
किं हंति नॄन्पे नॄनित्यस्य रुर्वा पे कुप्वोः ≍क≍पौ च कवर्गे पवर्गे च विसर्गस्य ≍क≍पौ स्तः
चाद्विसर्गः नॄँः पाहि नॄं≍पाहि नॄँ≍पाहि नॄं≍पाहि नॄन्पाहि सोपदादौ विसर्गस्य सः स्याद
पदाद्योः कुप्वोः पयस्पाशं पयस्कल्पं यशस्कं यशस्काम्यति अनव्ययस्येति वाच्यं प्रातः
कल्पं काम्ये रोरेवेति वाच्यम् नेह गीःकाम्यति इणः षः इणः परस्य विसर्गस्य षः स्याद्वि

म॰ सि॰
कौ॰ ९

षये सर्पिष्पाशं सर्पिष्कल्पं सर्पिष्कं सर्पिष्काम्यति कस्कादिषु च एष्विणउत्तरस्य विसर्ग
स्य षः स्यादन्यस्य तु सः कस्कः कौतस्कुतः सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालमित्यादि आकृतिग
णोऽयं नस्य परमाम्रेडिते द्विरुक्तस्य परमाम्रेडितं स्यात् कानाम्रेडिते कान्नकारस्य रुः स्यादा
म्रेडिते कांस्कान् कांस्कान् छे च ह्रस्वछे तुक् शिवच्छाया आङ्माङोश्च तुक् छे आच्छादय
ति माच्छिदत् दीर्घात् तुक् छे म्लेच्छति पदान्ताद्वा दीर्घात् पदान्ताच्छे तुग्वा लक्ष्मीच्छा
लक्ष्मीछाया इति हल्संधिः विसर्जनीयस्य सः खरि विष्णुस्त्राता शर्परे विसर्जनीयः
शर्परे खरि विसर्गस्य विसर्गो न त्वन्यत् कः त्सरुः घनाघनः क्षोभणः वा शरि शरि वि
सर्गस्य विसर्गो वा हरिः शेते हरिश्शेते खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः हरि

स्फुरति हरिस्फुरति ससजुषोरुः पदांतस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात् अतोरोरप्लुतादप्लुते अ
प्लुतादतः परस्य रोरुः स्यात् अप्लुते अतोज्ञसमोहितिसप्रत्ययेःकृते शिवस्यअर्च्यइतिस्थिते
शिवोर्च्यः अतः किं देवा अत्र अतिकिं पश्य आगंत अप्लुतात्किं एहिकृष्णात्र ३ अत्रस्लाहि छ
तस्यासिद्धत्वादतः परोयं अप्लुतादिति विशेषणोत्ततस्सामर्थ्यात्प्लुतासिद्धत्वे तपरकरणसाम
तस्सामर्थ्यदीर्घनिवृत्याचरितार्थत्वात् अप्लुते इति किं तिष्ठतुपय आ ३ अग्निदत्त हशिच तथा
शिवोवंद्यः भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोशि देवा इह देवाइह भो
सुभगोसयअघोस इति संनानिपाताः तेषां रुत्वे यत्वे च कृते व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटाय
नस्य अशिपदांते व्योतो गार्ग्यस्य गार्ग्यग्रहणं पूजार्थं पदांतस्यालघुप्रयत्नस्यनित्यं।

म·सि·
कौ·
१
10

लोपः भोऽच्युत लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत पदांतस्य किं तोयं हलि सर्वेषां भोभगोअघो अ
पूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि भो देवाः भगो नमस्ते अघो याहि देवायांतिः रोऽसुपि अह्नो रेफादे
शो न तु सुपि अहरहः अहर्गणः असुपि किं अहोभ्यां अत्राहन्निति रुत्वं रूपरात्रिरथं
तरेषु रत्वे वाच्यम् अहोरूपं गतमहो रात्रिरेषा एकदेशविकृतन्यायेनाहोरात्र अहोरथं
तरं अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफो विसर्गापवादः अहर्पतिः गीर्पतिः धूर्पतिः पक्षे
विसर्गोपध्मानीयौ रोरि रेफस्य रेफे लोपः ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ढरेफयोर्लोपनि
मित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः पुनारमते अणः किं तृढः मनस्रथः अत्र रुत्वे हशि चे
ति रोरीति लोपे च प्राप्ते विप्रतिषेधे परं कार्यम् तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् इति १०

लोपप्राप्तेपूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव मनोरथः एतत्तदोः सुलोपोकोरनञ्स
मासेहलि अककारयोरेतत्तदोर्य कृतस्यलोपोहलिनञ्समासेन एषविष्णुः संभुः अ
कोःकिं एषकोरुद्रः अनञ्समासेकिं असःशिवः हलिकिं एषोत्र सोचिलोपेचेत्पादपूरणं
सइत्यस्यसोर्लोपःस्यादचिपादश्चेल्लोपेसत्येवपूर्यत सेमामविड्ढिप्रभृतिं सेषदाशरथी
रामः सैषराजायुधिष्ठिरः सैषकर्णोमहात्यागी सैषभीमोमहाबलः १ इतिविसर्गसंधिः
अर्थवदधातुरप्रत्ययःप्रातिपदिकं धातुंप्रत्ययंप्रत्ययांतंचवर्जयित्वा अर्थवच्छब्दरूपंप्रा
तिपदिकसंज्ञंस्यात् कृत्तद्धितांतौसमासाश्चनच्यास्युः स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङ
सिभ्यांभ्यस्ङसोसांङ्योस्सुप् सुश्चौजसितिप्रथमा अमौशसितिद्वितीया टाभ्यांभिसतृतीया ङेभ्यां

भ्यस्चतुर्थी ङसिभ्यांभ्यस् (पंचमी) ङस्ओसाम्षष्ठी ङिओस्सुप्सप्तमी ङ्याप्प्रातिपदिकात्
ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः सुपः सुपस्त्रीणित्रीणिवचनान्येक
श एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानिस्युः द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने द्वित्वैकत्वयोरेते
ससजुषोरुः खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥
स्तः विरामोवसानं वर्णानामभावोवसानसंज्ञस्स्यात् रुत्वविसर्गौ रामः सरूपाणामे
कशेष एकविभक्तौ एकविभक्तौ यानिसरूपाण्येवदृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते प्रथ
मयोःपूर्वसवर्णः अकः प्रथमाद्वितीययोरचिपूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् इतिप्रा
प्ते नादिचि आदिचि पूर्वसवर्णदीर्घः वृद्धिरेचि रामौ बहुवचनम् जस् प्रत्ययाद्यौ उ
चुटू इतोस्तः विभक्तिश्च सुप्तिङन्तौ विभक्तौ स्तः नविभक्तौ तुस्माः विभक्तिस्थास्तुसमा ॥

नेनः इतिसस्यन रामाः एकवचनेसंबुद्धिः संबोधनेप्रथमायाएकवचनसंबुद्धिःस्यात् य
स्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेंगंयः प्रत्ययोयस्मात्क्रियतेतदादिशब्दरूपंतस्मिन्प्रत्ययेपरेअंग
संज्ञंस्यात् एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चांगाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत् संबोधनद्योतना
र्थं हेशब्दःप्राक्प्रयुज्यते हेराम हेरामौ हेरामाः अमिपूर्वः अकोमिपरेपूर्वरूपमेकादेशः
रामं रामौ लशक्वतद्धिते तद्धितवर्जप्रत्ययाद्यालशाःकवर्गश्चेतःस्युः तस्माच्छसोनःपुंसि
पूर्वसवर्णदीर्घात्परोयःशसःसस्यनःस्यात्पुंसि अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि अट्कव
र्गःपवर्गःआङ्नुम् एतैर्वर्णैर्यथासंभवंमिलितैर्व्यवधानेपिरषाभ्यांपरस्यनस्यणः
स्यात् समानपदेइतिप्राप्ते पदांतस्यनस्यणोन रामान् टाङसिङसामिनात्स्याः अदं

म. सि.
कौ.
१२
12

नाद्यादीनामिनात्ययस्युः एत्वं रामेण सुपि च यञादौ सुपि परे तोंगस्य दीर्घः रामाभ्यां अतो
भिस ऐस् अनेकाल् शित्सर्वस्य रामैः ङेर्यः अतोंगात्परस्य ङेर्यादेशः स्थानिवदादेशोनल्वि
धौ इति आदेशः स्थानिवत्स्यात् न तु स्थान्यलाश्रये विधौ वर्णमात्राश्रितो विधिरल्विधिः इति स्था
निवत्त्वात् सुपि चेति दीर्घः रामाय रामाभ्यां बहुवचने झल्येत् झलादौ बहुवचने सुप्यतोंग
स्य एकारः रामेभ्यः सुपि किं पचध्वे वावसाने अवसाने झलां चरो वा रामात् रामाभ्यां
रामेभ्यः रामस्य ओसि च अतोंगस्य एकारः रामयोः ह्रस्वनद्यापो नुट् ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादा
बन्ताच्चांगात् परस्यामो नुडागमः नामि अजन्तांगस्य दीर्घः रामाणां रामे रामयोः एत्वे कृ
ले आदेशप्रत्यययोः इण्कुभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्चयः सस्तस्य मूर्द्धन्या १२

देशः ईषद्धिष्टततस्पसस्पताहशपवषः रोमेषु एवं कृष्णादयोप्यदंताः सर्वादीनिसर्वनामा
निसर्वनाम(सर्वा)निसंज्ञानिस्युः सर्वविश्वउभउभयडतरडतमअन्यअन्यतरइतरत्वत्वनेमसम
सिमसर्वपूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायामसंज्ञायां स्वमज्ञातिधनाख्यायां अं
तरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः त्यद्तद्यद्एतद्इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु कि
म् जसःशी अदंतात्सर्वनाम्नो जसःशी अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः सर्वे सर्वनाम्नःस्मै अतः
सर्वनाम्नोङेःस्मै सर्वस्मै ङसिङ्योस्मात्स्मिनौ अतःसर्वनाम्नापनयोरेतः सर्वस्मात् आमि
सर्वनाम्नःसुट् अवर्णान्तात्परस्यसर्वनाम्नोविहितस्यामःसुडागमः एत्वषत्वे सर्वेषांसर्वस्मि
न् शेषंरामवत् एवंविश्वादयोप्यदंताः उभशब्दोनित्यंद्विवचनांतः उभौ२ उभाभ्यां३ उ

म॰सि॰
कौ॰
१३
13

भयोः २ तस्येह पाठो कजर्थः उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः अस्तीति हरदत्तः उभयः
उभये उभयं उभयान् उभयेन डतरडतमौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमिति तदंता ग्राह्याः ने
मइत्यर्द्धे समः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु न समानामिति ज्ञापकात् पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा
पराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां एषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्सर्व
त्र या प्राप्ता सा जसि वा पूर्वे पूर्वाः स्वमज्ञातिधनाख्यायां ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्रा
प्ता संज्ञा जसि वा स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था व्यवस्थायां किं दक्षिणा गाथकाः
कुशला इत्यर्थः असंज्ञायां किम् उत्तराः कुरवः स्वाः आत्मीयाः आत्मान इति वा ज्ञातिधनवा
चिनस्तु स्वाः ज्ञातयोऽर्था वा अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः बाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तरशब्द १३

सप्राप्तासंज्ञाजसिवा अंतरे अंतराः वागृहावाह्या इत्यर्थः अंतरे अंतराः वाशाटकाः परि
धानीया इत्यर्थः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा एभ्यः ङसिङ्योस्स्मात्स्मिनौ वा स्तः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्व
स्मिन् पूर्वस्मिन् पूर्वे एवं परादीनामपि शेषं सर्ववत् संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः
सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय देहि अतिक्रांतसर्वमति सर्वस्तस्मै अतिसर्वाय अंतरश्चेति
गणसूत्रे पुरीति वक्तव्यम् अंतरायां पुरि तृतीयसमासे सर्वनामता न मासपूर्वाय तृतीया
समासार्थवाक्येऽपि न मासेन पूर्वाय द्वंद्वे च उक्तासंज्ञा न वर्णाश्रमेतराणां विभाषा जसि
वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च एते जसि उक्तसंज्ञा वा स्युः
प्रथमे प्रथमाः तयः प्रत्ययः द्वितये द्वितयाः शेषे रामवत् नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् ती

म॰ सि॰ कौ॰ १४ 14

यसाङि स्कवा द्वितीयस्मै द्वितीयाय इत्यादि एवं तृतीयः निर्जरः जराया जरसन्यतरस्यां
जराया जरस्याजादौ विभक्तौ पदांगाधिकारे तस्य तदंतस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंति ए
कदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस् निर्जरसौ निर्जरसः इत्यादि पदे हलादौ च
रामवत् विश्वपाः दीर्घाज्जसि च दीर्घाज्जसि इचि च न एवं सवर्णदीर्घः वृद्धिः विश्वपौ विश्व
पाः हे विश्वपाः हे विश्वपौ सुडनपुंसकस्य स्वादिपंचवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्यु
रक्लीवस्य स्वादिष्वसर्वनामस्थाने कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं पदं स्यात्
यचि भं यादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भं स्यात् आकडा
रादेका संज्ञा इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया या परानवका ५

सा च आतो धातोः आकारांतो यो धातुस्तदंतस्य भस्यांगस्य लोपः अल्लोपोऽन्त्यस्य विश्वपः विश्वपा
विश्वपाभ्यामित्यादि एवं शंखध्मादयः धातोः किं हाहान् आत इति योगविभागादधातो
रपि क्वचित् क्नःशाः हरिः हरी जसि च ह्रस्वांतस्यांगस्य गुणः हरयः ह्रस्वस्य गुणः संबुद्धौ
हे हरे हरिं हरी हरीन् शेषो घ्यसखि शेष इति स्पष्टार्थं ह्रस्वो याविडन्तौ तदंतं सखिवर्जं
घिसंज्ञं स्यात् आङो नास्त्रियां घेः परस्याङो नास्यादस्त्रियां आङिति टासंज्ञा प्राचां हरिणा
हरिभ्यां ३ हरिभिः घेर्ङिति घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः हरये हरिभ्यः ङसिङसोश्च एङोङ
सिङसोश्च एङोङसिङसोरतिः एवं रूपमेकादेशः हरेः २ हर्योः २ हरीणां अच्च घेः इदुद्भ्यां
मुत्तरस्य ङेरौत्स्याच्चेदंतः हरौ हरिषु एवं कव्यादयः अनङ् सौ सख्युरंगस्यानङादेशः स्यात् संबुद्धौ

म॰सि॰
कौ॰
२५
15

सौ चलोंत्यात्पूर्वउपधा सर्वनामस्थानेचासंबुद्धौ नांतस्योपधायादीर्घोसंबुद्धौसर्वनामस्थाने
अपृक्तएकाल्प्रत्ययः एकाल्प्रत्ययोयःसोऽपृक्तसंज्ञास्यात् हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृ
क्तंहल् हलंतात्परंदीर्घौयौङ्याबौतदंताच्चपरंसुतिसीत्येतदपृक्तंहल्लुप्यते प्रत्ययलोपे
प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययलुप्यपितदाश्रितमंगकार्यंस्यात् नलोपःप्रातिपदिकांतस्य प्राति
पदिकसंज्ञंयत्पदंतदंतस्यनस्यलोपः सखा सख्युरसंबुद्धौ सख्युरंगात्परंसंबुद्धिवर्ज्जंसर्वना
मस्थानंणिद्वत् अचोञ्णिति अजंतांगस्यवृद्धिर्ञितिणितिच सखायौ सखायः हेस
खे सखायं सखायौ सखीन् सख्या सख्ये ख्यत्यात्परस्य खितिशब्दाभ्यांखीतीशब्दाभ्यां
कृतयणादेशाभ्यांपरस्यङसिङसोरतउः सख्युः औत् इतःपरस्यङेरौत् सख्यौ शेषंहरिवत् २५

वत् पतिः समासएवघिसंज्ञः पत्या पत्येपत्युः पत्यौ शेषं हरिवत् समासेत्नभूपतये क
तिशब्दोवहुवचनांतः वहुगणवतुडतिसंख्याइतिच उभेनामसंख्यावचंतास्मात् षड्
योर्लुक् जश्शसोः प्रत्ययस्यलुक्श्लुलुपः लुक्श्लुलुपप्रत्ययेः कृतेप्रत्ययादर्शनेकृ
मान्नमन्संज्ञास्मात् जसिचेतिगोप्राप्ते नलुंमतांगस्य लुमताग्राह्हेनप्रत्ययलक्षणेपि
तन्निमित्तमंगकार्यंनस्यात् कति २ कतिभिः कतिभ्यः २ कतीनां कतिषु युष्मद
स्मद्षट्संज्ञकास्त्रिषुसरूपाः त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २ त्रेस्त्रयः आमित्रया
णांत्रिषुगौणत्वेपि प्रियत्रयाणां त्यदादीनामः षष्ठामकारोविभक्तौ द्विपर्यंता
नामेवेष्टिः द्वौ २ द्वाभ्यां ३ द्वयोः २ द्विपर्यंतानांकिंभवान् भवंतौ पातिलोकमिति प

म॰सि॰
कौ॰
१९
16

पीः सूर्यः पप्यौ पप्यः हेपपीः पपीं पपीन् पप्या पपीभ्यां३ पपीभिः पप्ये पपीभ्यां प
पीभ्यः२ पप्यः पप्योः२ पप्यां पपी पपीषु एवंवातप्रम्यादयः बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य सः ब
हुश्रेयसी यूस्त्र्याख्यौनदी ईदूदंतौ नित्यस्त्रीलिंगौ नदीसंज्ञौ प्रथमलिंगग्रहणंच पूर्वं
स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेपिनदीत्वंवक्तव्यमित्यर्थः अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः संबुद्धौ हेबहुश्रे
यसि आण्नद्याः नद्यंतात्परेषांङितामाडागमः आटश्च आटोचिपरेवृद्धिरेकादेशः
बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्याः२ बहुश्रेयसीनां ङेराम्नद्याम्नीभ्यः नद्यंतादावंतान्नीश
ब्दाच्चङेराम्स्यात् बहुश्रेयस्यां शेषंपपीवत् अतिलक्ष्मीः शेषंबहुश्रेयसीवत् प्र
धीः अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङौ श्नुप्रत्ययांतस्येवर्णोवर्णांतस्यधातोर्भ्रू १९

येनस्य चांगस्येयङुवङौ स्तोजादौ प्रत्यये परे इति प्राप्ते एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य धात्ववयवसं
योगपूर्वो न भवति यद्वर्णस्तदंतो यो धातुस्तदंतस्यानेकाचोंगस्य यणजादौ प्रत्यये प्र
ध्यौ प्रध्यः प्रध्यं प्रध्यः प्रध्यि शेषं पपीवत् एवं ग्रामणी ङौ तु ग्रामण्यां गतिश्च प्राद
यः क्रियायोगे गतिसंज्ञास्युः गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते शुद्धधियौ नमस्
धियोः एतयोरपि विग्रह धियपन सुधियौ सुधियः इत्यादि सुखमिछतीति सुखीः सुख्युः
सुतीः सुत्युः शेषं प्रधीवत् शंभुर्हरिवत् एवं भान्वादयः तृज्वत्क्रोष्टुः असंबुद्धौ सर्वना
मस्थाने क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृ प्रयोक्तव्यम् इत्यर्थः ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः
ङौ सर्वनामस्थाने च ऋतोंगस्य गुणः इति प्राप्ते ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च ऋदंता

म॰सि॰
कौ॰
८
17

नामुशनसादीनांचानङ्स्यादसंबुद्धौसौ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशा॰
स्तॄणां अवादीनामुपधायादीर्घोसंबुद्धौसर्वनामस्थाने क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रो
ष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून् विभाषातृतीयादिष्वचि तृतीयादिष्वजादिषुक्रोष्टुर्वातृज्व
त् क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रे ऋतउत् ऋतोङसिङसोरति उदेकादेशःपरः रात्सस्य रेफात्संयो
गांतस्यसस्यैवलोपोनान्यस्यरस्यविसर्गः क्रोष्टुः२ क्रोष्ट्रोः२ नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो
नुट्पूर्वविप्रतिषेधेन क्रोष्टूनां क्रोष्टरि पक्षेहलादौचशंभुवत् हूहूः हूह्वावित्यादि
अतिचमूशब्देतुनदीकार्यंविशेषः हेअतिचमु अतिचम्वै अतिचम्वाः अतिचम्वाः
अतिचमूनां अतिचम्वां खलपूः ओःसुपि धात्ववयवसंयोगपूर्वोनभवति यउ ८

वर्णान्तं नो यो धातुस्तदंतस्यानेकाचोंगस्य स्यादचि यण् खलप्वौ एवं हल्वादयः स्वभूः
स्वभ्वौ स्वभ्वः एवं स्वयंभूः वर्षाभूः वर्षाभ्वश्च अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि वर्षा
भ्वौ इत्यादि दृन्भूः दृन्कारपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः दृन्भ्वौ एवं कारभूः पुनर्भूः दृ
न्भूकारभूशब्दौ स्वयंभूवत् धाता हे धातः धातारौ धातारः ऋवर्णान्तस्य णत्वे
वाच्यं धातॄणां एवं नप्त्रादयः उद्गाता न प्त्रादिग्रहणं व्युत्पन्नप्रतिपत्त्यर्थं तेनान
प्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नादीर्घः पिता पितरौ पितरः पितरं शेषं धातृवत्
एवं जामातादयः ना नरौ नरः नृच आमि नामिवा दीर्घः नॄणां नृणां गोतो णि
त् ओकारान्हि हिते सर्वनामस्थाने णिद्वत् गौः गावौ गावः ओतोम्शसोः आतो

म.सि.
कौ.
१८
18

म्शसोआकारएकादेशः गां गावौ गाः गवा गवे गोः रायोहलि रैशब्दस्याका
रएकादेशोहलिविभक्तौ राः रायौ रायः राभ्या मित्यादि ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ग्लौ
भ्यामित्यादि इत्यजन्ताःपुल्लिंगाः रमा औङआपः आबंतादे गादौङःशी औङितौ
कारविभक्तेःसंज्ञा रमे रमाः संबुद्धौच आपएकारः हेरमे हेरमाः रमां रमे रमाः
आङिचापः आङिओसिचापएकारः रमया रमाभ्यां रमाभिः याडापः आपोङितो
याट् वृद्धिःरमायै रमाभ्यः रमायाः२ रमयोः२ रमाणां रमायां रमासु एवंदुर्गाद
यः सर्वनाम्नःस्याड्ढ्रस्वश्च आबंतात्सर्वनाम्नोङितःस्याडापश्चह्रस्वः सर्वस्यै सर्वस्याः
२ सर्वासां शेषंरमावत् एवंविश्वादयआबंता विभाषादिक्समासेवहुव्रीहौ सर्वं १८

नाम वा उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै अपुरी स्वक्षेनैह अंतरायै नगार्थ्यै तीयस्येति वा द्वि
तीयायै पूर्ववत्तीया अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः हे अम्ब हे अक्क हे अल्ल अंबेत्युक्त्वाये डलकाताह
नांह्रस्वो न हे अंबाडे अंबिके हे अंबाले जरा जरसौ जरेभ्यामादि पक्षे रमावत् गोपा विश्व
पावत् मतीः मत्या ङितिह्रस्वश्च इयुवः स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्य स्त्रीलिंगावीद
तौ ह्रस्वौ च इउ नद्यौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति मत्यै मतये मत्याः मतेः नदीत्वपक्षे
ऊ ङिति ङेरौत्वप्राप्ते इडुभ्यां नदीसंज्ञाभ्यामिङ्याम्परस्य ङेः आम् मत्यां मतौ शेषं हरिव
त् पद्वत्युपादयः त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ स्त्रीलिंगयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभ
क्तौ अचि रऋतः तिसृचतस्रोर्ऋतो रादेशो विभक्तावजादौ नामपवादः तिस्रः २ ति

म.सि.
कौ.
१५
19

स्तृभिः तिसृभ्यः २ आमिनुट् नतिसृचतसृ एतयोर्नामिनदीर्घो तिसृणां तिसृषु द्वेर
द्वाभ्यां ३ द्वयोः गौरी गौर्यौ गौर्यः गौरि गौरीं गौर्यावित्यादि एवंनद्यादयः लक्ष्मीः अवीतंत्री
तरीलक्ष्मीह्रीधीश्रीणामुणादितः स्त्रीलिंगानाममसुप्राप्तः हलोपोनकदाचन १ शेषं
गौरीवत् एवंतरीतंत्र्यादयः स्त्री हे स्त्रि स्त्रियाः असियङजादौप्रत्यये स्त्रियौ स्त्रियः
वामशसोः स्त्रियाइयङ् स्त्रियं स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रीः स्त्रिः स्त्रियः स्त्रिया स्त्रियै स्त्रियाः २ पर
त्वान्नुट् स्त्रीणां स्त्रीषु श्रीः श्रियौ श्रियः नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इयङुवङोःस्थितिर्ययो
स्तौवीहूतौनदीसंज्ञौनस्त्रः नतुस्त्री हेश्रीः श्रियै श्रिये श्रियाः श्रियः वामि इयङु
वङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौयू आमिवानदीसंज्ञौ नतुस्त्री श्रीणां श्रियां श्रियि ङितिह्रस्व १५

तिष्ठानदीत्वे स्त्रियां धेनुर्मतिवत् स्त्रिवाचीक्रोष्टुस्तृजंतवद्रूपंलभते अस्त्वेभ्योङीप् अ
देतेभ्योनांतेभ्यश्चस्त्रियांङीप् क्रोष्ट्रीगौरीवत् सुभ्रूवत् स्वयंभूश्चेवत् नप्तृस्वस्रादि
भ्यः अस्त्वेभ्योङीप्प्राप्तोनस्तः स्वमातिथ्यंस्वनस्त्रस्वनंनेदाद्विहितानस्य। धाताम
तेतिसप्तनेस्वस्त्रादयउदाहृताः १ स्वसास्वसारौ मातृपितृवत् शास्तिमातृः द्योर्गोवत्
राःपुंवत् नौर्ग्लौवत् इत्यजंतास्त्रीलिंगा अतोम् अतोंगात् क्लीबात् स्वमोरम् स्या
ने पदः हृस्वादित्तिसंयुक्तहिल्लोपः देस्मान नपुंसकाच्च क्लीबादौङः शीभसंज्ञायोय
स्येतिच ईकारेतद्धिनेचसस्यवर्णावर्णयोर्लोपः इत्यलोपेप्राप्ते औङःश्यांप्रतिषेधः
ज्ञाने जश्शसोःशि क्लीबात् शिसर्वनामस्थाने नपुंसकस्यझलच फलंनस्याञेन

स्यचक्लीवस्यनुम्स्यात्सर्वनामस्थाने मिदचोंऽन्त्यात्परः अचांमध्येयोंत्यस्तस्मात्परस्तस्यैवां
तावयवोमित्स्यात् उपधायादीर्घः शानानि पुनस्तद्वत् शेषंरामवत् एवंधनफलाद
यः अद्ड्डतरादिभ्यःपंचभ्यः एभ्यःक्लीवेभ्यःस्वमोरद्ड्डादेशः टेः डितिभस्यटेर्लोपः कत
रत् कतरद् कतरेकतराणि हेकतरत् शेषंपुंवत् कतमत् इतरत् अन्यत् अन्यतरत्
अन्यतमस्यतु अन्यतममित्येव एकतरात् प्रतिषेधः एकतरं ह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपद
कस्य अंतस्येत्येवश्रीपंज्ञानवत् स्वमोर्नपुंसकात् इकोचिविभक्तौ वारिइगंतस्य
नुमचिविभक्तौ वारिणी वारीणि नलुमतेत्यस्यानित्यत्वात्पक्षेसंबुद्धिनिमित्तकोगुणः
हेवारि हेवारे घेर्ङितीतिगुणेप्राप्ते वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्योनुम् पूर्वविप्रतिषेधेन

वारिणे वारिणः वारिणोः नमचिरेति नुड्वारीणां वारिणि हलादौ हरिवत् तृतीया
दिषुभाषितपुंस्कंपुंवद्गालवस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्येभाषितपुंस्कंइगंते क्लीवेपुंवद्वा दाता
वचि अनादयेअनादिने इत्यादिशेषंवाहरिवत् यन्निमित्तमुपादायपुंसिप्रवृत्तःप्रवर्त्त
ते क्लीवेतन्निमित्तकमेवस्यात्तद्भाषितपुंस्कंतदुच्यते । पीलुर्वृक्षः तत्फलेपीलुनसेपीलुने नत
पीलवे अन्नपुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त
दातावचि अल्लोपोनः अंगावयवोसर्वनामस्थानेयजादिस्वादिस्वादिपरोयोन्
तस्याकारस्यलोपः दध्ना दध्ने दध्नः दध्नोः विभाषाङिश्योः अंगावयवोजादिप्रत्य
यपरोयोन्तस्याकारस्यलोपोवाङिश्योः दध्नि दधनि शेषंवारिवत् एवमस्थिस

म॰सि॰
कौ॰
२१
21

क्ष्यादि सुधि सुधिनी सुधीनि हे सुधे सुधि सुधिया सुधिनेत्यादि मधु मधुनी
मधूनि हे मधु हे मधो एवं मृद्वादयः सानु सानुनी सानुनेत्यादि धातृ धातृणी
धातॄणि हे धातः हे धातृ धातॄणां एवं ज्ञातृकर्त्रादयः एचइग्घ्रस्वादेशे प्रद्यु
प्रद्युनी प्रद्यूनि प्रद्युनेत्यादि प्ररि प्ररिणी प्ररीणि प्ररिणा एकदेशविकृतम
नन्यवत् प्रराभ्यां प्ररीणां सुनु सुनुनी सुनूनि सुनुनेत्यादि इत्यजंतानपुंसकलिं
गाः ४ रामजी होढः झलिपदांतेच लिट् लिड् लिहौ लिहः लिहं लिड्भ्य
लिड्भ्यः दादेर्धातोर्घः झलिपदांतेचोपदेशेदादेर्धातोर्हस्यघः एकाचोबशोभ
ष्झषंतस्यस्ध्वोः धात्ववयवस्यैकाचोझषंतस्यबशोभष्स्यात्सेध्वेपदांतेच दुह्वप २१

देशीवक्तव्येनयावद्वयघत्वात्मघभावः धुक् धुग् दुहौ दुहः धुग्भ्यांधुक्षु वाद्रुह

मुहष्णुहष्णिहां एषांहस्यवाघः झलिपदांतेच ध्रुक् ध्रुग् द्रुहौद्रुहः ध्रुट् ध्रुड् ध्रु

ग्भ्यां धुग्भिः ध्रुड्भ्यां ध्रुक्षु ध्रुट्सु ध्रुट्त्सु एवंमुह् धात्वादेःषःसः स्नुह् स्नु

ट् स्नुक् स्नुग् एवंस्निह्ः इग्यणः संप्रसारणं यणःस्थानेप्रयुज्यमानोयइक्संप्र

सारणसंज्ञास्यात् वाहऊठ् भस्यवाहः संप्रसारणमूठ् संप्रसारणाच्च संप्रसारणाद

चिपूर्वरूपमेकादेशः वृद्धिः विश्वौहः इत्यादि चतुरनडुहोरामुदात्तः सर्वनामस्था

नेसावनडुहः नुम् आच्छीनद्योर्नुमितिसूत्रादादित्यधिकारात्सवर्णात्परोयंनुम् अ

तोविशेषविहितेनापिनुमा आम्नबाध्यते आमाचनुम् नबाध्यतेहल्लोपः संयो

ल॰सि॰
कौ॰
२२
22

गांतस्य लोपः नुम्विधिः सामर्थ्यादस्य स्वेविति दत्वेन संयोगांतस्य लोपस्यासिद्धत्वान्नलो
पो न अनड्वान् अमसंबुद्धौ चतुरनडुहोः हे अनड्वाहौ अनड्वाहः वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां
दः सांतवस्वंतस्रंसादेश्च दः पदांते अनडुद्भ्यामित्यादि पदांते किं स्रस्तं ध्वस्तं सहेः
साढः सः साडूपस्य सहेः सस्य मूर्द्धन्यादेशः तुराषाट् तुरासाहौ तुरासाहः तुराषा
ड्भ्यामित्यादि दिव औत् दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ सुद्यौः सुदिवौ दिव उत् प
दांते सुद्युभ्यामित्यादि चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः षट्चतुर्भ्यश्च एभ्यः आ
मो नुडागमः रषाभ्यां नो णः समानपदे चतुर्णां रोः सुपि रोरेव विसर्जनीयः सुपि चतुर्षु
मो नो धातोः पदांते प्रशान् प्रशामौ किमः कः विभक्तौ कः कौ के इत्यादि इद २२

मो मः सौ त्यदाद्यत्वापवादः। इदोय् पुंसि। इदम इदोय् सौ पुंसि। अयं। त्यदाद्यत्वे अतो गुणे।
अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः। दश्च। इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ। इमे। त्यदादेः सं-
बोधनं नास्तीत्यर्थ इत्युत्सर्गः। अनाप्यकः। अककारस्य इदम इदोनापि विभक्तौ। आवि-
ति प्रत्याहारः। अनेन। हलि लोपः। अककारस्येदम इदो लोप आपि हलादौ। नानर्थ-
केऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। आद्यन्तवदेकस्मिन्। एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमा-
दाविवान्त इव स्यात्। सुपि चेति दीर्घः। आभ्यां। नेदमदसोरकोः। अककारयोरिदमद-
सोर्भिसः। अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात्। एभिः। अस्मै। अवे निरवता-
न्देस्मैयस्याद्धलि लोपः। अस्मात्। अस्य। अनयोः। एषां। अस्मिन्। अनयोः। एषु

म.सि.
कौ.
२३
23

द्वितीयाटौस्स्वेनः इदमेतदोरन्वादेशे किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं
पुनरुपादानमन्वादेशः यथानेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति अनयोः प
वित्रं कुलं एनयोः प्रभूतं स्वमिति एनं एनौ एनान् एनेन एनयोः २ राजा नङिः संबु
द्ध्योः नस्य लोपो न ङौ संबुद्धौ च हे राजन् ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो ब्रह्मनिष्ठः राजानौ वक्तव्यः यथाचर्म
राजानः राजानं राजानौ राज्ञः राज्ञा नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति सुब्विधौ स्वरवि तिलः॥
धौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्वादौ इत्यसिद्धत्वादात
मेत्वमेत्वं च न राजभ्यां राजभिः राजभ्यः राज्ञि राजनि यज्वा यज्वानौ यज्वानः न
संयोगाद्वमन्तात् वमन्तसंयोगादनोकारस्य लोपो न यज्वभ्यां ब्रह्मा ब्रह्मणः ब २३

स्नणा इन्हन्पूषार्यम्णांशौ एषांशावेवोपधायादीर्घः सौच इन्नादीनामुपधाया
दीर्घोसंबुद्धौसौवृत्रहा हेवृत्रहन् एकाजुत्तरपदेणः एकाजुत्तरपदंयस्यतस्मिन्समा
सेपूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यप्रातिपदकांतनुम्विभक्तिस्थस्यनस्यणत्वंस्यात् वृत्रह
णौ वृत्रहणः होहंतेर्ञ्णिन्नेषु ञितिणितिप्रत्ययेनेचपरेहंतेर्हस्यकुत्वं हंतेरुपसर्ग
स्थान्निमित्ताद्धंतेर्नस्यणः प्रहण्यात् अत्रकुत्वस्य हंतेरत्पूर्वस्यैवनस्यणो [illegible] नान्यस
प्रघ्नंति योगविभागसामर्थ्यात् हंतेरन्तरस्यविधिर्वाभवति प्रतिषेधोवेतिन्यायंवाधित्वा
रपदे३ एकाजुत्तरपदेणोनिवर्त्तते वृत्रघ्नः इत्यादि एवंशार्ङ्गिन्यशस्विन्अर्यमन् पूषन् म
घवावहुले मघवन्शब्दस्यवातृ इत्यन्तादेशः ऋदुत् उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोः

म· सि·
कौ·
२४
24

अधातोरुगितोनलोपिनोंचतेश्चनुम्स्यात्सर्वनामस्थाने मघवान् उपधायादीर्घेकर्त्तव्ये
संयोगांतस्यलोपस्यासिद्धत्वेनभवति बहुलग्रहणात् मघवंतौ मघवंतः मघवंतं तृत्वा
भावेसुटिराजवत् श्वयुवमघोनामतद्धिते अन्नंतानांभानामेषामतद्धितेपरेसंप्रसा
रणंस्यात् मघोनः मघवभ्यां मघवभिपवंश्वन्युवन् नसंप्रसारणेसंप्रसारणं यूनः
युवभ्यामित्यादि अर्वा हे अर्वन् अर्वणस्त्रसावनञः नञरहितस्यार्वन्नंतस्यतृइत्यादे
शोनतुसौ अर्वंतौ अर्वंतः अर्वद्भ्यां पथिमथ्यृभुक्षामात्सौ इतोत्सर्वनामस्थाने प
थ्यादेः थोन्थः पथिमथोःथस्यन्थादेशः सर्वनामस्थाने पंथाः पंथानौ भस्यटेः भ
स्यपथ्यादेष्टिलोपः पथः पथिभ्यां एवंमंथा ऋभुक्षाः ष्णांताःषट् षांतानांताचसंख्या २५

षट्संज्ञास्मात् पंच २ पंचभिः पंचभ्यः २ नुट् नोपधायाः नांतस्योपधाया दीर्घो ना
मि पंचानां पंचसु अष्टनआविभक्तौ हलादौ वास्मात् अष्टाभ्य औश् कृताकारा
दष्टनो जश्शसोरौश् अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं वा
पयति अष्टौ २ अष्टाभिः अष्टाभ्यः २ अष्टानां अष्टासु आत्वाभावे अष्ट पंचवत् ऋ
त्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचां च पम्पः क्विन् ऋचेः सुप्युपपदे क्विन् युजिक्रुं
चोः केवलयोः क्रुंचेर्नलोपाभावश्च निपात्यते कनावितौ हलंदतिङ्ः अत्र यात्वधिका
रेति क्विन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञा वेरपृक्तस्य लोपः क्विन्प्रत्ययस्य कुः क्विन्नंतयोयस्मात्क्वि
यंते तस्य कवर्गोंतादेशः पदांते ऋत्विजौ ऋत्विग्भ्यां २ युजेरसमासे सर्वनामस्था

ऋत्विग् । ऋत्विक् १५

म. सि. कौ. २५ 25

नेन्नस्य लोपः संयोगान्तस्य लोपः कुत्वेन नस्य ङः युङ् युञ्जौ युग्भ्यां ३ असमासे किं चोः
कुः चवर्गस्य कवर्गादेशः स्यात् झलि पदान्ते च सुयुक् सुयुग् सुयुजौ सुयुजः सुयुग्भ्यां खन्
खञ्जौ खञ्जः खन्भ्यां व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः झलि पदान्ते च जश्त्व च
र्त्वे राट् राड् राजौ राजः राड्भ्यां ३ एवं विराट् देवेट् विभ्राट् विश्वसृट् परिसृट् परिव्रा
जेषः पदान्ते परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्ते षत्वमपि परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परि
व्राट् परिव्राजौ विश्वस्य वसुराटोः विश्वस्य दीर्घो वसौ राटि च परे विश्वाराट् विश्वाराड् वि
श्वराजौ विश्वाराड्भ्यां स्कोः संयोगाद्योरन्ते च पदे न झलि स्थितयोः संयोगस्यादाद्योः सकार
ककारयोर्लोपः भृट् भृड् सस्य श्चुत्वेन शः झलां जश् झशि इति शस्य जः भृज्जौ भृड्भ्यां २५

त्यदाद्यत्वे पररूपं तदोः सः सावनंत्ययोः त्यदादीनां तदोरनंतयोः सः स्यात्सौ स्यः त्यौ त्ये सः
तौ ते यः यौ ये एषः एतौ एते एनं एनौ एनान् एनेन एनयोः २ ङे प्रथमयोरम् युष्म
दस्मद्भ्यां परस्य ङेः प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः त्वाहौ सौ अनयोर्मपर्यंतस्य शेषे लोपः
आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरंत्यलोपः स्यात् त्वमहे एतयोष्टिलोपः
युवावौ द्विवचने द्वयोरुक्तावनयोर्मपर्यंतस्य युवावौ स्तः विभक्तौ प्रथमायाश्च द्विव
चने भाषायां औङि तयोरात्वं लोके युवां आवां यूयवयौ जसि अनयोर्मपर्यंतस्य यू
ये वये त्वमावेकवचने एकस्योक्तावनयोर्मपर्यंतस्य विभक्तौ द्वितीयायां च अन
योरात् त्वां मां शसो नः आभ्यां शसो नः स्यादमोपवादः आदेः परस्य संयोगांतस्य

म॰सि॰
कौ॰
२९
26

लोपः युष्मान् अस्मान् योचि अनयोर्यादेशोनादेशेऽजादौ विभक्तौ त्वया मया युष्मदस्मदो
रनादेशे अनयोरात्स्यादनादेशेहलादौ विभक्तौ युवाभ्यां२ आवाभ्यां२ युष्माभिः अस्मा
भिः तुभ्यमह्योङ्यि अनयोर्मपर्यंतस्य टिलोपः तुभ्यं मह्यं भ्यसोभ्यम् आभ्यांवरस्य यु
ष्मभ्यं अस्मभ्यं एकच चनस्यच आभ्यांङसेरत् त्वत् मत् पंचम्याअत् आभ्यांभ्यसः
युष्मत् अस्मत् तवममौङसि अनयोर्मपर्यंतस्य युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश् तव मम युवयोः२
आवयोः२ साममाकं आभ्यांसामस्माकेस्यात् युष्माकं अस्माकं त्वयि मयि युष्मासु अ
स्मासु ॥ युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ पदात्परयोरपदादौस्थितयोः
षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वांनावौ वहुवचनस्यवस्नसौस्तः तेमयावेकवचनस्य उक्तविषयोः २९

स्थनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनांतयोस्तेमेएतौस्तः त्वामौद्वितीयायाः उक्तविधयोर्द्वितीयैक
वचनांतयोस्त्वामाएतौस्तः श्रीशस्त्वावतुमापीह दत्तात्तेमेपिशर्मसः स्वामीतेमे पिसहरिः
पातुवामपिनोविभुः सुखंवांनोददात्वीशः पतिर्वामपिनोहरिः सोव्याद्वोनः शिवंवोनो
दद्यात्सेव्योत्रवःसनः एकवाक्येयुष्मदस्मदादेशाःवक्तव्याः एकतिङ्वाक्यंतेनेह न ओदनं
पचतवभविष्यति इह त्वेशालीनांतेओदनंदास्यामीति एतेवांनावादयश्चादेशा अनन्वा
देशेवावक्तव्याः अन्वादेशेतुनित्यंस्युः धातातेभक्तोस्तितवभक्तोस्तीतिवातस्मैतेनम
इत्येव नचवाहाहैवयुक्ते चादिपंचकयोगेनैतेस्युः हरिस्त्वांमांचरक्षतु कथंत्वांमां
वानरक्षेदित्यादि दृश्यार्थैश्चानालोचने अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगेनैतेआदेशाः

म॰सि॰
कौ॰
२७
27

भवंति चेत्समातांसमीक्षने आलोचनेत्वभक्तस्त्वापश्यतिचत्तथा सपूर्वायाः प्रथमायाविभा

षा विद्यमानपूर्वात्प्रथमांतादन्वादेशेप्यादेशावास्तुः भक्तस्त्वमप्यहंतेनहरस्त्व त्रायते

स्ममो त्वामेतिवा सामंत्रिते संबोधनेयाप्रथमातदंतंसामंत्रितसंज्ञास्यात् आमंत्रितंपूर्व

मविद्यमानवत् अग्नेतव देवास्मान्पाहि नामंत्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनं

विशेषेसमानाधिकरणे आमंत्रितेपरे नाविद्यमानवत् हरेदयालोनःपाहि सुपात्

सुपादो पादःपत् पाद्ंतंयदंगंभंतदवयवस्यपाच्छब्दस्यपदादेशः सुपदः सुपाद्भ्यां

अग्निमत् अग्निमथौ अग्निमद्भ्यां अनिदितांहलउपधायाः क्ङिति हलंतानामनिदि

तामंगानामुपधायानस्यलोपः कितिङितिन्नुम्स संयोगांतस्यलोपः नस्यकुत्वेनङः प्रा २७

ङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः अचः लुप्तनकारस्यांचतेर्भस्याकारस्यलोपः चौ लुप्ताकारनकारेंचतौप
रेपूर्वस्याणोदीर्घः प्राचः प्राचा प्राग्भ्यां प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः प्रतीचः प्रत्यग्भ्यां उद
ङ् उद ञ्चौ उदईत् उच्छेद्यात्परस्यलुप्तनकारस्यांचतेर्भस्याकारस्यईत् उदीचः उदग्भ्यां
समः समिवप्रत्ययांतेंचतौपरे सम्यङ् सम्यञ्चौ समीचः सम्यग्भ्यां सहस्यसध्रिःतथा
सध्र्यङ् तिरसस्तिर्यलोपेअलुप्ताकारेंचतौवप्रत्ययांतेतिरसस्तिर्यादेशः तिर्यङ् ति
र्यञ्चौ तिरश्चः तिर्यग्भ्यां नांचेःपूजायां पूजार्थस्यांचतेरुपधायानस्यलोपोन प्राङ्
प्राञ्चौ नलोपाभावादलोपोन प्राञ्चः प्राङ्भ्यां प्राङ्क्षु प्राङ्त्सु एवंपूजार्थेप्रत्यङ्ङा
दयः क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुञ्चः क्रुङ्भ्यां पयोमुक् पयोमुचौ पयोमुचो पयोमुचः पयोमु

म॰ सि॰
कौ॰
२८
28

भ्यां महपूजायांवर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च एते निपात्यंते शतृवच्चैषां कार्यं
स्यात् उगित्वान्नुम् सांतमहतः संयोगस्य सांतसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योप
धाया दीर्घो संबुद्धौ सर्वनामस्थाने महान् महांतौ महांतः हे महन् महद्भ्यां अत्व
संतस्य चाधातोः अत्वंतस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासांतस्य चासंबुद्धौ सौ धीमान् धी
मंतौ धीमंतः हे धीमन् शसादौ महद्वत् भातेर्डवतुः डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लो
पः भवान् भवंतौ भवंतः शत्रंतस्य तु भवन् उभेभ्यस्ते षष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे वि
हिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः नाभ्यस्ताच्छतुः नुम् न ददत् ददतौ जक्षित्या
दयः षट् षड् धातवोन्ये जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः जक्षत् जक्षतौ जक्ष २८

तः पर्वज्जाग्रत् दरिद्रत् शासत् चकासत् दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः वेवीङ् वेतिना तुल्ये एतौ
छांदसौ वेव्यत् जक्षजागृदरिद्राशासदीधीङ् वेवीङ् चकास लक्षणा अभ्यस्तसंज्ञा विज्ञेया
धातवो नुनिभाषिताः गुप् गुपौ गुपः गुब्भ्यां त्यदादिष्वदृशोनालोचनेकञ्च त्यदादिषू
पपदे दृशज्ञानार्थाद्दृशोधातोःकञ्स्यात्क्विन्च आसर्वनाम्नः दृग्दृशवतुषु तादृक् ता
दृशौ तादृशः तादृग्भ्यां व्रश्चादिषः जश्चवर्त्वं विट् विशौ विशः विड्भ्यां नशेर्वा नशेः
कवर्गोन्तादेशो वा नशौ नशः नड्भ्यां नग्भ्यां स्पृशोनुदकेक्विन् अनुदकेसुप्युपपदेः स्पृ
शेः क्विन् घृतस्पृक् घृतस्पृशौ घृतस्पृशः दधृक् दधृषौ दधृषः दधृग्भ्यां रत्नमुट्
रत्नमुषौ रत्नमुषः रत्नमुड्भ्यां षट् षड्भिः षड्भ्यः२ षण्णां षट्सु पञ्चप्राचां षड्नामित्व

म॰ सि॰ कौ॰ २१ 29

दाहते नत्वमादिकमेवग्रत्ययेनित्यवचनात् वींरूपयायारीर्घइकः रेफवांतस्यधातोरूपधाः कोर्दीर्घःपरांते पिपठीः पिपठिषौ पिपठिषः पिपठीर्भ्यां नुम्विसर्जनीयाशर्व्यवायेपि प्रतेःप्रत्येकंव्यवधानेपीत्याकृभ्यांपरस्यसस्यमूर्द्धन्यादेशः ष्टुत्वेनपूर्वस्यषः पिपठीष्षु पिप ठीषु चिकीः चिकीर्षौ चिकीर्षु विद्वान् विद्वांसौ हेविद्वन् वसोःसंप्रसारणं वसंतस्यभ स्यसंप्रसारणं विदुषः वसस्रंसुध्वंस्वनडुहांदः विद्वद्भ्यां पुंसोसुङ् सर्वनामस्थाने पुमान् हेपुमन् पुमांसौ पुंसः पुंभ्यां पुंभिः पुंसुः ऋदुशनेत्यनङ् उशना उशनसौ अस्यसंबुद्धौवानङ् नलोपश्चवावाच्यः हेउशन हेउशनन् हेउशनः उशनोभ्यां अनेहा अनेहसौ अने हसः हेअनेहः वेधाः वेधसौ वेधसः वेधोभ्यां अदसऔसुलोपश्च सोपरे तदोरितिसः २९

असौ औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वे असुकः असुकौ त्यदाद्यत्वे पररूपे वृद्धिः
अदसोसेर्दादुदोमः अदसोसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च आन्तरतम्याद्ध्रस्वस्य उः
दीर्घस्य ऊः अमू जसः ईः अमी एत ईत् बहुवचने अदसो दात्परस्यैत ईद्दस्य मो वक्तव्यौ।
अमी पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे अमुं अमू अमून् मत्वे कृते
घिसंज्ञायां नाभावः न मुने नाभावे कर्तव्ये मुभावो नासिद्धः अमुना अमूभ्यां अमीभिः
अमुष्मै अमीभ्यः अमुष्मात् अमुष्य अमुयोः २ अमीषां अमुष्मिन् अमीषु इति ह
लन्ताः पुंल्लिंगाः ॥ नहो धः झलि पदान्ते च नहि वृति वृषि व्यधि रुचि सहि तनिषु क्वौ क्विं
वेतेषु पूर्वस्य दीर्घः उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः उपानद्भ्यां उपानत्सु क्विन्नंतत्वा

म·सि·
कौ·
३३
30

क्रुत्वेनचः उष्णिक् उष्णिग् उष्णिहौ उष्णिहः उष्णिग्भ्यां द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्यां गीः गिरौ गि
रः एवं पूः चतस्रः२ चतसृभिः चतसृभ्यः२ चतसृणां चतसृषु का के काः सर्ववत् यः
सौ इदमोदस्य इदमोमः इयंत्यदाद्यत्वेटाप्‌दश्चेति मः इमे इमाः इमां इमे इमाः अनया ह
लि लोपः आभ्यां आभिः अस्यै अस्याः२ अनयोः आसां अस्यां आसु स्रक् स्रजौ स्रजः
स्रग्भ्यां त्यदाद्यत्वेटाप् स्यास्याः एवं त इयद् एतद् वाक् वाचौ वाचः वाग्भ्यां२ अप्शब्दो
नित्यं बहुवचनान्तः अपृन्तिन्निति दीर्घः आपः अपः अपोभि अपस्तकारो भादौ प्रत्यये
अद्भिः अद्भ्यः२ अपां अप्सु दिक् दिशौ दिशः दिग्भ्यां२ त्यदादिष्विति दृशोः क्विन् विधा
नात्‌ न्यायिकत्वे दृक् दृशौ दृशः दृग्भ्यां त्विट् त्विषौ त्विषः त्विषः त्विड्भ्यां ससज २·

षोहरितिहत्वे सन्नः सन्नुषौ सन्नुर्भ्यां सन्नुष्षु सन्नुःषु आशीः आशिषौ आशीर्भ्यां अ

सौ उत्वमत्व अमू अमूः अमूं अमूया अमूभ्यां अमूभिः अमुष्यै अमूभ्यः२ अमुष्याः२

अमुयोः२ अमूषां अमुष्यां अमूषु ॐ इतिहलंताःस्त्रीलिंगाः ॐ स्वमोर्नपुंसका

त्तलुक स्वमोस्त्वितिदः स्वनडुत् स्वनडुहा चतुरनडुहोरित्याम् स्वनड्वांहि पुनस्तद्वत्

शेषंपुंवत् वाः वारी वारि वारा वार्भ्यां चत्वारि किंके कानि इदं इमे इमानि अन्वादे

शेनपुंसकेएनवक्तव्यः एनत् एने एनानि एनेन एनयोः अह्न सेउड्डौनपुंसकान्नोत

लोपोवावक्तव्यः हेब्रह्म हेब्रह्मन् ब्रह्मणी ब्रह्माणि रोमहपि अहः विभाषाङिश्योः

अहनी अह्नी अहानि अहन्ति अह्नि अहन्वितासरुः पदांते अहोभ्यामि दंडि दंडिनी दं

म॰सि॰ रीति सुपथि टिलोपः सुपथ सुपंथानि ऊर्क् ऊर्जी ऊर्ज्जि नरजानांसंयोगः तत् ते तानि
कौ॰ यत् ये यानि एतत् एते एतानि गवाक् गोची गवांचि पुनस्तद्वत् गोचा गवाग्भ्यां
३१ शकृत् शकृती शकृंति शकृद्भ्यां ददत् ददती वा नपुंसकस्य अभ्यस्तात्परोयः शतुरव
31 यवस्तदंतस्य क्लीवस्य नुम् सर्वनामस्थाने ददंति ददति तुदत् आच्छीनद्योर्नुम् अ
वर्णात्परो यः शतुरवयवस्तदंतस्य नुम् वा शीनद्योः तुदंती तुदती तुदंति भात् भांती
भाती भांति पचत् शप्श्यनोर्नित्यं शप्श्यनोरात्परोयः शतुरवयवस्तदंतस्य नुम् शी
नद्योः पचंती पचंति दीव्यत् दीव्यंती दीव्यंति धनुः धनुषी सांतेति दीर्घः नुम्विस
र्जनीयेति षः धनूंषि धनुषा धनुर्भ्यां एवं चक्षुर्हविरादयः पयः पयसी पयां ३१

सि पयोभ्यां सुपुम् सुपुंसी सुपुमांसि अदविभक्तिकार्यं च उत्वमत्वे अमुअमू इति
शेषं पुंवत् ॥ इति हलंतानपुंसकलिंगाः ॥ अथ स्वरादिनिपातमव्ययं
स्वर् अंतर् प्रातर् पुनर् पुनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगप
त् आरात् पृथक् ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायं चिरं मनाक् ईषत् जोषं तूष्णीं
बहिस् अवस् समया निकषा स्वयं वृथा नक्तं नञ् हेतौ इद्धा अद्धा सामिव
त् ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना उपधा सनत् सनात् अन्यत् तिरस् अंतरा
अंतरेण ज्योक् कं शं सहसा विना नाना स्वस्ति स्वधा अलं वषट् श्रौषट् अ
स्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मृषा मिथ्या २ मुधा पुरा चिरा मिथो मिथ

म॰ सि॰ कौ॰ ३२ 32

म् प्रायस् मुहुस् प्रवाहिकं प्रवाहिका आर्यहलं अभीक्ष्णं साकं सार्द्धं नमस् हिरुक्

धिक् अथ आमः प्रताम् प्रशान् मा माङ् आकृतिगणोयं च वा ह अह एव

एवं नूनं शश्वत् भूयस् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण् यत्र कच्चित् नहहंत् मा

कि माकीम् नकिः आकीं माङ् नञ् यावत् तावत् वैवैरै स्वाहा तथा हि खलु

किल सुष्टु आदह उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च अवदत्तं अहंयुः अस्तिक्षी

रा अ आ इ ई उ ऊ ऋ ए ऐ ओ औ पशु शुकम् यथाकथाच पाट् प्याट् अंग है हे भो अयेद्य

विषु एकपदेयुत आतः चादिरप्याकृतिगणः तसिलादयः प्राक् पाशपः शस्प्र

भृतयः प्राक्समासांतेभ्यः अम् आम् कृत्वोर्थाः तसिलवती नानाञौ एतदंतमव्य ३२

यँश्चतस्मादिकृन्मेजंतः क्तितयोमांतएजंतश्च तदंतमप्यव्ययं स्मारंस्मारंजीवसेपिबिध्यै

क्त्वातोसुन्कसुनः एतदंतमप्यव्ययंकृत्वाउदेतोः विसृपः अव्ययीभावश्च अधिहरि

अव्ययादाप्सुपः अव्ययाद्विहितस्यापःसुपश्चलुक् तत्रशालायां अथविहितवि

शेषणान्नेह अत्तश्चैसौ अव्ययसंज्ञायां यद्यपितदंतविधिरस्तितथापितगौणे स्मा

प्रग्रहणंकर्त्तुं अव्ययस्यापिलिंगत्वात् तथाचश्रुतिः सदृशंत्रिषुलिंगेषुसर्वासुच

विभक्तिषु वचनेषुसर्वेषुयन्नव्येतितदव्ययम् । वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपस

र्गयोः आपंचैवहलंतानांयथावाचानिशादिशा । विगाहः अवगाहः पि

धानं अपिधानं इत्यव्ययानि ॥

भ्वादि ॥ पत्र ॥ २६ ॥
अदादि ॥ पत्र ॥ ३७ ॥
जुहोत्यादि ॥ प ॥ ३९ ॥
दिवादि ॥ पत्र ॥ ४४ ॥
स्वादि ॥ पत्र ॥ ४५ ॥
तुदादि ॥ पत्र ॥ ४८ ॥
रुधादि ॥ पत्र ॥

धातोः वर्त्तमानाः प्रत्ययाधातोर्ज्ञेयाः लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् ए
षु पंचमो लकारश्छंदोमात्रगोचरः लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्म
[illegible]णि कर्त्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावकर्त्तरि च वर्त्तमाने लट् वर्त्तमानक्रियावृत्तेर्धातो
र्लट् स्यात् अटावितौ उच्चारणसामर्थ्याल्लस्यैव भवतो याम कर्त्रादिविवक्षायां लस्य तिस्थि
ते तिप् तस् झि १ सिप् थस् थ २ मिप् वस् मस् ३ त आतां झ थास् आथां ध्वं ५ मि
इट् वहि महिङ् १८ एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः लः परस्मैपदं [illegible] लादेशाः
परस्मैपदसंज्ञाः स्युः तङानावात्मनेपदं तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः पूर्वसं
ज्ञापवादः अनुदात्तङित आत्मनेपदं अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित् तदंताच्च धातोर्लः स्थाने आ

लस्यैत्यनुवृत्तौ लादेशा वानुरुटस्ततेन परस्मैपदिभ्यः
शानच्कानचोर्वचनेतिचानश भवत्येवकर्त्तरि हनिघ्नानः २

सि॰ कौ॰ ३४ 34

वाक्यार्थनिष्ठत्वं एकविभक्तिकत्वं ॥ सामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिर स्ति तत्सामानाधिकरण्यम् ॥४॥ पंक्ति ॥

त्मनेपदं स्यात् स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले शेषात्कर्तरि परस्मैपदं आत्मनेपदनि मित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः लब्ध प्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः युष्मद्युपपदे समानाधिक रणे स्थानिन्यपि मध्यमः तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मद्युपपदे प्रयुज्यमाने च मध्यमः तथाभूतेऽस्म द्युत्तमः शेषे प्रथमः भू तिप् इति जाते तिङ्शित्सार्वधातुकं तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ताः एत त्संज्ञाः कर्तरि शप् कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् सार्वधातुकार्धधातुकयोः अन योः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः अवादेशः भवति भवतः झोन्तः प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः

क्रियानिष्पादकत्वं कारकत्वं पदे ऽप्रयुज्यमाने च

मध्यमोत्तमयो रविषये प्रथमः

प्रथमतः प्रथ सम्बुद्धवक्तुम् चितं कथं मध्य मेति ॥ प्रयुज्यते च तिङन्तेन तुल्य र्थमध्य मइति ॥ प.पं॥

तकारः ऽकारः उच्चारणार्थः ॥ धात्वधिकारोक्तेति किं ॥ दृश्यत्र प्राप्तिः शित्वात्सार्वधातुकमपित् ङित् इत्येत ॥ इति द्वत्वात् ॥ ... इति भावः ॥३

अतोगुणे भवति भवसि भवथः भवथ अतोदीर्घोयञि अतोंगस्यदीर्घोयञादौसा

र्वधातुके भवामि भवावः भवामः सभवति तौभवतः तेभवंति त्वंभवसि युवांभवथः

यूयंभवथ अहंभवामि आवांभवावः वयंभवामः शेषेविभाषाकखादावषान्तउ

खादि

पदेशे कादिषान्तषष्ठेगदनदादेरन्यस्मिन्धातावुपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यनेर्णोत

स्याद्वा प्रणिभवति प्रनिभवति परोक्षेलिट् [illegible]

भूतानद्यतनपरोक्षेर्थेवर्तमानाद्धातोर्लिट्स्यात् लस्यतिबादयः परस्मैपदानांणलतुसुस्थ

लथुसणल्वमाः लिटस्तिबादीनांणलादयःस्युः भूअ इतिस्थिते भुवोवुग्लुङ्लिटोः अ

७॥६॥१॥८॥

चि लिटिधातोरनभ्यासस्य लिटिपरेनभ्यासस्यधातोरवयवस्यैकाचः प्रथमस्यद्वेस्तः

अजादेः॥उभयत्र॥ हिटिकिं॥ कृष्णेनोनाव॥नेर पदेनाव॥

म॰ सि॰
कौ॰
३५
35

आदिर्भूतादचः परस्य तु भूभूव अ इति पूर्वोऽभ्यासः अत्र ये द्वे तयोः हलादिशेषः अभ्या
सस्यादिर्हल्शिष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते ह्रस्वः अभ्यासस्यास्याचः भवतेरः भवतेर
भ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि अभ्यासे चर्च अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च झलां जशः
एवं चर इति विवेकः बभूव बभूवतुः बभूवुः लिट् लिडादेशस्तिङार्द्धधातुकसं
ज्ञः आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः बभूविथ बभूवथुः बभूव बभूव बभूव बभूविव बभूवि
म अनद्यतने लुट् भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यतासी ल्लृलुटोः धातोरेतौ स्तो ल्ल
लुटोः परतः शबाद्यपवादः लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् आर्द्धधातुके शेषः तिङ्शिद्भ्यो
न्यो धातोरिति विहितः प्रत्ययएतत्संज्ञः इट् लुटः प्रथमस्य डारौरसः भविता तासस्त्यो

लोपः सादौप्रत्यये रिच तदौप्रत्ययेतथा भविताहौ भवितारः भवितासि भवितास्थः भविता
स्थ भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः लृट्शेषेच भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् क्रियार्थायांक्रिया
यामस्तांचस्यतृट् भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ भ
विष्यामि भविष्यावः भविष्यामः लोट्च विध्यादिष्वर्थेषुधातोर्लोट् आशिषिलिङ्लोटौ ए
रुः लोटइकारस्यउः भवतु तह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यां आशिषितुह्योस्तातङ्वापरत्वात्स
र्वादेशः ननुङित्त्वेनस्थानिकावकाशाःङितिचेत न आ अनन्यार्थङकारश्रवणात्ङादिष्विति
गृहाण भवतात् लोटोलङवत् लोटस्तामादयःसलोपश्च तस्थस्थमिपांतांतंतामः ॥
ङितस्थलोपस्तामादयःस्युः भवतां भवन्तु सेर्ह्यपिच्च लोटःसेर्हिःसोपिच्च अतोहेर्लुक्
भव भवतात् भवतं भवत मेर्निः लोटः आडुत्तमस्यपिच्च लोडुत्तमस्याट् सपिच्च

म॰ सि॰
कौ॰
३६
36.

हिनोरुत्वेनरुकारोच्चारणसामर्थ्यात् भवानि तेप्राग्धातोः तेगत्युपसर्गसंज्ञाधातोः प्रागेव
प्रयोक्तव्याः आनिलोट् उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यलोडादेशस्यानस्यणः स्यात् प्रभवाणि
दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः दुःस्थितिः दुर्भवानि अंतः शब्दस्याङ्किविधि
णत्वेषूपसर्गत्वंवाच्यं अंतर्भवाणि नित्यंङितः सकारांतस्यङितउत्तमस्यनित्यंलोपः अलो
न्तस्येतिसलोपः भवव भवाम अनद्यतनेलङ् अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् लङ्ल
ङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः एष्वङ्गस्याट् इतश्चङितोलस्यपरस्मैपदमिकारांतम् यत्तस्यलोपः अभवत्
अभवतां अभवन् अभवः अभवतम् अभवत अभवं अभवाव अभवाम विधिनिमंत्र
णामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ् एष्वर्थेषुधातोर्लिङ् यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्च
लिङः परस्मैपदानांयासुडागमोङिच्च ङितोन्तेत्सोपने क्वचिदनुबंधकार्यमनल्विधा

प्र.सि.
कौ.
३६

अभूवन् अभूः अभूतं अभूत अभूवं अभूव अभूम नमाङ्योगे अडाटौ न स्तः मा भ
वान्भूत मास्मभवत् मास्मभूत् लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ हेतुहेतुमद्भावादि लि
ङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् क्रियायाश्चानिष्पत्तौ गम्यमानायां अभविष्यत् अभवि
ष्यतां अभविष्यन् अभविष्यः अभविष्यतं अभविष्यत अभविष्यं अभविष्याम
सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् इत्यादि ज्ञेयं प्रभवतीत्यादौ उपसर्गा
णामसमस्तत्वेपि संहितानित्या तदुक्तम् संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते सन्नाद्यर्थं निर्देशश्चोपलक्षणं योगात्स्वर्गो भ
वतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् उपसर्गास्त्वर्थविशेषद्योतकाः प्रभवति पराभवति सं

वर्तमानेति॥ वृक्षपरमावरोधानोर्लट्टिस्तासीलल्लटोरितिराल्लेरास्यप्रत्ययेवच्यतिरुतिरूपंजातं॥ लटः शानच्॥ ज्ञानेमुरितिस्ग
गमः॥ चोक्रितिकुत्वं॥ वर्तमानेतिरूपंसिद्धं॥ ...तिशाल्लेणटापिप्राप्तौ॥ टित्वादुक्त्वाच्चैटिडित्यादिनाङीप्रकृतोनस्या
दितिप्रश्नः॥ तत्रोच्यते॥ याडुटपरस्मैपदेषूदात्तोङिच्चेतिसूत्रेङिद्रूपंनकार्यं॥ लिङः स्यानित्वद्भावेन ङित्वात्सिद्धे ङिद्रूपंनकार्यमिति
चेन्न॥ ...धावितिनिषेधात्॥ नस्यपीतिनिषेधेन॥ ...ङिच्चपिन्नपिच्चङिन्नेतिमा ... प्रतिषेधेनवा॥ ... कार्यं ... नलि

विति प्रतिषेधइतितेनवक्ष्यमाणोनभवत्यवीष्ट लिङः सलोपोनेतस्य सार्वधातुकलिङोऽनंत
स्यसस्यलोपः इतिप्राप्ते अतोयेयः अतःपरस्यसार्वधातुकावयवस्ययासइयादेशः लो
पोव्योर्वलि भवेत् भवेतां झेर्जुस्लिङः भवेयुः भवेः भवेतं भवेत भवेयम् भवेव भ
वेम लिङाशिषि आशिषिलिङ्लिङार्धधातुकसंज्ञः किदाशिषि आशिषिलिङोयासुट्
ट्कित् स्कोरितिसलोपः क्ङितिच गितिकितिङिन्निमित्तेइग्लक्षणेगुणवृद्धीनस्तः
भूयात् भूयास्तां भूयासुः भूयाः भूयास्तं भूयास्त भूयासं भूयास्व भूयास्म लुङ् भूसार्धधा
तोर्धातोलुङ् च्लि गातिस्थाघुपाभूभ्यःसिचः परस्मैपदेषुलुक् गापाविहेणादेशापि
वतीग्रहणेते भूसुवोस्तिङि भूसूपतयोःसार्वधातुकेतिङिगुणोन अभूत् अभूतां

भवति अनुभवति अभिभवति उद्भवति परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः उक्तं च उपस
र्गेणाधात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् इति अत सातत्यग
मने अतति अतस्यादेः अभ्यासस्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् आत आततुः आ तुः आ
तिथ आतथुः आत आत आतिव आतिम अतिता अतिष्यति अततु आडजादीनां अ
जादेरङ्गस्याड् लङ्लुङ्लृङ्क्षु आतत् अतेत् अत्यात् अत्यास्तां लुङि सिचि इडागमे कृते आसि
सिचोऽपृक्ते विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः इट ईटि इटः परस्य सस्य लो
पः स्यादीति सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः आतीत् आतिष्टां सिज्भ्यस्तविदिभ्यश्च
सिचोऽभ्यस्तात् विदेश्च परस्य ङित्सम्बन्धिनो झेर्जुस् आतिषुः आतीः आतिष्टं आतिष्ट आ

म·सि·
कौ·
२१
37

तिषं आतिष्ठ आतिष्म आतिष्यत् एवं अवरक्षणगतिकांतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्र
वणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगनहिंसाग्रहणादानभागवृद्धिषु ॥१८
अवतीत्यादि षिवु गतौ पुगंतलघूपधस्य च पुगंतस्य लघूपधस्य चांगस्येको गुणः
सार्वधातुकार्धधातुकयोः धात्वादेरिति सः सेवति षत्वं सिषेव सेकसृपसृस्तृसृज
स्तृस्त्यानेंद्रनाजेनसादयः षकाराः षोपदेशाः ष्वष्कस्विदस्वदस्वंजस्वपृस्मिङः दंत्याः के
वलदंत्यः ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणात् असंयोगाल्लिट्कित् असंयोगात्परोऽपिल्लिट्कि
त्स्यात् सिषिवतुः सिषिवुः सिषेविथ सिषिवथुः सिषिव सिषेव सिषिविव सि
षिविम सेविता सेविष्यति सेवतु असेवत् सेवेत् सिव्यात् असेवीत् असेविष्यत्

सात्पदाद्योः सत्वषोनवृत्तिनिषेधे प्राप्ते उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनय
सेधसिचसंजस्वंजां उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः सदिरप्रतेः प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः
सस्य षः स्तम्भेः स्तम्भेः सौत्रस्य सस्य षः अवाच्चालंबनाविदूर्ययोः अवात्स्तम्भेरेतयोरर्थयो
षः वेश्च स्वनो भोजने अवाभ्यां स्वनतेः सस्य षो भोजने परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसह
सुट्स्तुस्वंजां परिनिविभ्यः परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः निषेधयति प्राक्सितादड्व्यवायेपि
सेपि सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्रागेव सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेपि षत्वंस्यात् न्यषेधत्
न्यषेधीत् न्यषेधिष्यत् स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेपि
षत्वंस्यात् एषामेव चाभ्यासस्य सस्य नतु सुनोत्यादीनां निषिषेध निषिषिधतुः सेधतेर्गतौ ग

स॰सि॰ त्यर्थस्यसेधतेःषोन गंगांविसेधति एवंचितीसंज्ञाने शुचशोके गदव्यक्तायांवाचि गदति नेर्ग
कौ॰ दनदपतपदघुमास्यतिहंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहति शाम्यति चिनोतिदेग्धिषु
३८ च उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यनेर्णः गदादिषुपरेषु प्रणिगदति कुहोश्चुः अभ्यासकवर्ग
38 हकारयोश्चवर्गादेशः अतउपधायाः वृद्धिःस्यात् ञितिणितिचप्रत्यये जगाद जगदतुः ज
गदुः जगदिथ जगदथुः णलुत्तमोवाणिद्वक्तव्यः जगद जगाद जगदिव जगदिम ग
दिता गदिता गदिष्यति गदतु अगदत् गदेत् गद्यात् अतोहलादेर्लघोः हलादेर्लघो
रतोवृद्धिर्वास्यादिडादौसिचिपरस्मैपदे अगादीत् अगदीत् अगदिष्यत् णदअव्यक्तेशब्दे
णोनः धात्वादेर्णस्यनः णोपदेशास्त्वनर्दनाटिनाथ्नाध्नंद्नक्नृनृतः उपसर्गादसमासेपि ३८

णोपदेशस्य उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः असमासे
पि प्रणदति प्रणिनदति नदति ननाद अतपकदन्नमथ्येनादेर्लिटि लिणिन
मित्तादेशादि किंकनभवति यदंगं तदवयवस्या संयुक्तं हलमध्यस्य स्यानःएत्वमभ्या
सलोपश्च किति लिटि नेदतुः नेदुः थलि चसेटि उःत्वनियलिचप्रायुक्तं स्या
त नेदिथ नेदथुः नेद ननाद ननद नेदिव नेदिम नदिता नदिष्यति नद
तु अनदत् नदेत् नद्यात् अनादीत् अनदीत् अनदिष्यत् ष्टुनि उद्धरणे
रदन्तसंज्ञा वाच्या ष्टोध्यानति शार्ख्रंवाःस्वयः श्रिछोतेऽभ्यासस्य हलादिःशेषापवा
दः तुष्टोत इति नोवा उत्वितोयानोः स्तोरद्रा परस्मैपदे अष्टुतत् अष्टोतीत्

आदेशश्लौद्वैत्वेरूपं हंपादक
एवाश्रीयते॥ शसिदयोः
प्रतिषेधवचनात्॥ ज्ञाप
कात्॥ तेनप्रकृतिजश्च

रांते बुतस्य च्येत्वाभ्यासलोपोक्तः॥ एव॥ अतः किं॥ टिदिवतु॥ तपरः किंररासे॥ एकेत्यादि किं॥ च
कणतु॥ लिङादेशाविशेषणादिद्रुस्पादेव॥ नेमिषा॥

म. सि. कौ. ॥ ३९॥
39

यकाररहितोऽयं श्चोतति चुश्चोत अश्चुतत् अश्चोतीत् श्चुतिर् आसेचने च्योत
ति टुनदिसमृद्धौ आदिर्ञिटुडवः उपदेशेधात्वाद्याएतेइतःस्युः इदितोनुम्धा
तोः नंदति ननंद नंदिता नंदिष्यति नंदतु अनंदत् नंदेत् इदित्वान्नलोपो अनिदितामिति प्राप्ते
न नंद्यात् अनंदीत् अनंदिष्यत् एवंकुथिपुथिलुथिमथिहिंसासंक्लेशनयोः
विदिअवयवे भिदीतिपाठांतरं गडिवदनैकदेशे चदिआल्हादे त्रदिचेष्टायां क
दिक्रदिक्लदिआह्वानेरोदनेच क्लिदिपरिदेवने तकिकृच्छ्रजीवने युगिजुगि
बुगिवर्जने मथिमंडने घिथिआघ्राणे मंथविलोडने मंथति ममंथ कित्वान्न
लोपः मथ्यात् अर्चपूजायां अर्चति तस्मान्नुड्द्विहलः द्विहलोधातोर्दीर्घम

राम ॥
३९

आनर्च   अर्चेत्

नाहलःपरस्मैनुइस्मात् आनर्चतुः अर्चिता अर्चिष्यति अर्चतु आर्चत् अर्चेत् अर्च्यात् आ
र्चीत् आर्चिष्यत् [illegible] एवं ईशांतोयावतेच अतिश्रिरिवेयने वनषणसंभक्तौ
वनति ववान नशसददवादिगुणानां षभेदेदेवेकारादीनांचगुणशब्देनवि
हितोयोतस्तस्यचएत्वाभ्यासलोपौन ववनतुः सनति ससान सेनतुः सेनुः
येविभाषा जनसनखनामात्वंवायादौक्ङिति सायात् वद्व्रजगतौ व्रजति
वव्राज व्रजिता व्रजिष्यति व्रजतु अव्रजत् व्रजेत् व्रज्यात् वदव्रजहलंतस्या
चः एषामचोवृद्धिः सिचिपरस्मैपदेषु अव्राजीत् अव्रजिष्यत् कटेवर्षाव
रणयोः कटति चकाट कटिता कटिष्यति कटतु अकटत् कटेत् कट्या

म.सि.
कौ.
४०
40

ते हम्यंतक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितां हमयांतस्य क्षणादेर्ण्यंतस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्ने
इडादौ सिचि परस्मैपदे अकणीत् अकणि ष्यत अरणीत् गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः स्वार्थे
अनिर्दिष्टार्था ये प्रत्ययाः स्वार्थे भवंति प्रतिमायात् सनाद्यंता धातवः सनादयः
कर्मणोर्णिङ्तान्प्रत्ययांश्चतेयेषांते धातुसंज्ञाः सनक्यचकाम्यचक्यङ्क्यषोथाचा वे
रक्विविण्मङौ तथा यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः १ सनाद्यंता
धातवस्तस्मात्तेनतेभ्यः भ्वादयस्तेभ्यस्त्रयि तिंगुक्ते धातुत्वाल्लडादयः गोपाय
ति आयादय आर्द्धधातुके वा आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः का
स्यनेकाच आम्वक्तव्यः लिटि कास्प्रत्ययादाममंत्रे लिटि आमन्तस्यैव अतो लोपः आर्द्धधा ४०

नकोपदेशोयदंतंतस्यातोलोपआर्द्धधातुके आमः आमःपरस्यलुक् कृञ्चानुप्र
युज्यतेलिटि: आमंतालिट्परा:कृभ्वस्तयोनुप्रयुज्यंतेतेषांद्वित्वादि उरत् अभ्या
सस्यऋतोऽत् वृद्धि:गोपायांचकार द्वित्वात्परत्वाद्यणिप्राप्ते द्विर्वचनेऽचि द्वित
निमित्तेऽचि अचआदेशोन द्वित्वकर्त्तव्ये गोपायांचकतु: गोपायांचक्रु: पका
चउपदेशेनुदात्तात् उपदेशेयोधातुरेकाजनुदात्तश्चततआर्द्धधातुकस्येणन ऊ
कृद्देतेर्यौतिरुत्ताअशीर्स्नुनरत्तप्विशीञ्रिभि: वृङ्वृञ्भ्यांचविनैकाचोऽजंतेषुनिहता:
कांतेषु शाक्केक:॥१॥ चांतेषु॥पच॥२॥मुच॥३॥रिच॥४॥विच॥५॥वच॥६॥
सिच:॥७॥षट्॥ छांतेषु॥प्रच्छेक:॥८॥जांतेषु॥त्यज॥९॥निजिर॥१०॥भज॥

म॰सि॰
कौ॰
४१
41

११॥ भंज्॥ १२॥ भुज्॥ १३॥ भ्रस्ज्॥ १४॥ मस्ज्॥ १५॥ युज्॥ १६॥ यज्॥ १७॥ रुज्॥ १८॥ रं-
ज्॥ १९॥ विजिर्॥ २०॥ स्वंज्॥ २१॥ संज्॥ २२॥ सृज्॥ २३॥ पंचदश॥ दांतेषु॥ अद्
२४॥ क्षुद्॥ २५॥ खिद्॥ २६॥ छिद्॥ २७॥ तुद्॥ २८॥ नुद्॥ २९॥ पद्य॥ ३०॥ भि-
द्॥ ३१॥ विद्य॥ ३२॥ विनद्॥ ३३॥ विंद्॥ ३४॥ शद्॥ ३५॥ सद्॥ ३६॥ स्विद्य॥ ३७॥
स्कंद्॥ ३८॥ हद॥ ३९॥ षोडश॥ धांतेषु॥ क्रुध॥ ४०॥ क्षुध॥ ४१॥ बुध्य॥ ४२॥ बंध॥
४३॥ युध॥ ४४॥ शुध॥ ४५॥ रुध्॥ ४६॥ राध्॥ ४७॥ व्यध॥ ४८॥ साध॥ ४९॥ सिध्य॥
५०॥ एकादश॥ नांतेषु॥ मन्य॥ ५१॥ हनो॥ ५२॥ द्वौ॥ पांतेषु॥ आप्॥ ५३॥ क्षिप्॥ ५४
छुप्॥ ५६॥ तप्॥ ५७॥ तिप्॥ ५८॥ तृप्य॥ ५९॥ दृप्य॥ ६०॥ लिप्॥ ६१॥ लुप्॥ ६२॥ वप्॥

६३॥ शाष॥ ६४॥ स्वष॥ ६५॥ स्पष॥ ६६॥ स्त्रयोदश॥ भांतेषु॥ यभ॥ ६७॥ रभ॥ ६८॥ ल
भ॥ स्त्रयः॥ मांतेषु॥ गम॥ ६९॥ नमँ॥ यम॥ ७०॥ रम॥ ७१॥ स्त्रवारः॥ शांतेषु॥ क्रु
श॥ ७२॥ दृश॥ ७३॥ स्पृश॥ ७४॥ क्लिश॥ ७५॥ दंश॥ ७६॥ मृश॥ ७७॥ विश॥ ७८॥ कृश॥ ७९॥
लिश॥ ८०॥ विश॥ ८१॥ स्पष्टौदश॥ ॥८२॥ षांतेषु॥ कृष॥ ८३॥ त्विष॥ ८४॥ तुष॥ ८५॥
द्विष॥ ८६॥ दुष॥ ८७॥ पुष॥ ८८॥ पिष॥ ८९॥ विष॥ ९०॥ शिष॥ ९१॥ शुष॥
९२॥ श्लिष॥ ९३॥ एकादश॥ संतेषु॥ वस॥ ९४॥ वसतीद्वौ॥ ॥९५॥ हांतेषु॥ दह॥ ९६॥
दिह॥ ९७॥ दुह॥ ९८॥ नह॥ ९९॥ मिह॥ १००॥ रुह॥ १०१॥ लिह॥ १०२॥ आवहौ॥ १०३॥
ष्टौ अनुदात्ताहलंतेषु धातव स्मृथिके शतं गोपायो चकथं गोपायांच

म॰ सि॰
कौ॰
४२
42

क्षुः गोपायांचकार गोपायांचकर्थ गोपायांचकृव गोपायांचकृम गोपायांबभूव
गोपायामास जुगोप जुगुपतुः जुगुपुः स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा स्वर
त्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा जुगोपिथ जुगोप्थ गोपायिता
गोपिता गोप्ता गोपायिष्यति गोपिष्यति गोप्स्यति गोपायतु अगोपायत्
गोपायेत् गोपाय्यात् गुप्यात् अगोपायीत् नेटि इड्डुदो सिचि हलन्तलक्ष
णावृद्धिर्न अगोपीत् अगौप्सीत् झलो झलि झलः परस्य सस्य लोपो झलि
अगौप्तां अगौप्सुः अगौप्सीः अगौप्तं अगौप्त अगौप्सं अगौप्स्व अगौप्स्म अ
गोपायिष्यत् अगोपिष्यत् अगोप्स्यत् क्षि क्षये क्षयति चिक्षाय चिक्षियतुः ४२

विव्यिथुः एकाच इति निषेधे प्राप्ते कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि: क्रादिभ्य एव लिटि
इण्न स्यादन्यस्मादनिटोपि स्यात् अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं उपदेशेऽजंतो यो धा
तुस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्न उपदेशेऽत्वतः उपदेशेऽकारवतस्तासौ नि
त्यानिटः परस्य थल इण्न ऋतो भारद्वाजस्य तासौ नित्यानिट ऋदंतादेव थलो ने
ट् भारद्वाजस्य मतेन अन्यस्मात्स्यादेव अयमत्र संग्रहः अजंतोऽकारवान्वा यस्ता
स्यानिट् थलि वेडयं ऋदंत ईदृङ्नित्यानिट्क्राद्यन्यो लिटि सेड्भवेत् विव्ययिथ वि
व्येथ विव्ययथुः विव्यय विव्याय विव्यय विव्ययिव विव्ययिम व्येता व्ये
ष्यति व्ययतु अव्ययत् व्ययेत् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः अजंतांगस्य दीर्घः

म.सि.
कौ.
४३
43

स्यायादेशप्रत्ययेनत्वक्तस्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ष्ठीयात् सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेषु इ
गेनेंगस्यवृद्धिःपरस्मैपदेसिचि अष्ठेवीत् अष्ठेव्यत् तपसंतापे ततापतेपतुः तपति
तेपिथ ततप्थ तप्ता तप्स्यति तपतु अतपत् तपेत् तप्यात् अताप्सीत् अ
ताप्स्यत् अतप्स्यत् निसस्तपतावनासेवने षः स्यात् आसेवने पौनःपुन्ये ततोऽ
न्यस्मिन्विषयेनिष्टपति क्रमुपादविक्षेपे वाभ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटि
लषः प्रभ्यःश्यन्वा कर्त्तरिसार्वधातुकपरेश्यप् क्रमः परस्मैपदेषु क्रमेर्दीर्घः
परस्मैपदेशिति क्राम्यति क्रामति चक्राम स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते अ
त्रैवेट् क्रमिता क्रमिष्यति क्राम्यतु क्रामतु अक्राम्यत् अक्रामत् क्राम्येत्

क्रामेत् क्रम्यात् अक्रमीत् अक्रमिष्यत् चमु छमु जमु झमु अदने ष्ठिवु क्लमु चमो

श्चीति अचो दीर्घः आङि चमइति वक्तव्यं आचामति आङि किं चमति विच

मति स्खल संचलने स्खलति चस्खाल अतो ल्रान्तस्य अतः समीपो यो ल्रान्तं

तस्यागस्यातो वृद्धिः परस्मैपदे परे सिचि अस्खालीत् त्सर छद्मगतौ अत्सारीत्

पा पाने पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमन

यच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः पादीनां पिबादयः स्युः शादौ प्रत्यये पिबादेशो ग्रहेतः

तेऽनन्तरगाः पिबति आतः औ णलः पपौ आतो लोप इटि च अजाद्योरार्द्धधातुकयोः

क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः पपतुः पपुः पपिथ पपाथ पपथुः पप पपौ पपिव पपि

म पाता पास्यति पिबतु अपिबत् पिबेत् पर्लिङि घुमेज्जानीमास्थागापिबतिजहा
तिस्यतीनांचएत्वमार्द्धधातुकेलिङ्गिति पेयात् गाति स्थेतिसिचोल्लुक् अपात्
अपातां आतःसिचिलुकि आदंताद्देवकेऽजेस्तडस्यपदांतात् अपदांतादाकारा
दुस्सिपररूपमेकादेशः अपुः अपास्यत् गैलेम्हैहर्षक्षये ग्लायति आदेचउपदे
शेशिति उपदेशेएजंतस्यधातोरात्वं नतुशिति जग्लौ ग्लाता ग्लास्यति ग्ला
यतु अग्लायत् ग्लायेत् वान्यस्यसंयोगादेः घुमास्थादेरन्यस्यसंयोगादेर्धातो
रात एत्वंवास्यार्द्धधातुकेकितिलिङि ग्लेयात् ग्लायात् यमरमनमातांसक्च
एषांसगेभ्यःसिचइटपरस्मैपदेषु अग्लासीत् अग्लासिष्टां अग्लासिषुः अ

ग्लास्यत् एवं म्लायतीत्यादि धेट् पाने धयति दधौ दाधाघ्वदाप् दारूपाधातु
पाश्चयातवो घुसंज्ञाः स्युः दाप्दैपौ विना धेयात् विभाषा धेट्श्व्योः आभ्यां च्ले
श्चङ् वा चङि अनभ्यासस्यात्वबवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेर्द्वितीयस्य
अदधत् अदधतां विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः एभ्यः सिचो लुग्वा परस्मैपदे अधा
त् अधात् अधुः पक्षे उड्सकौ अधासीत् अधासिष्टां येन्तकरणे ध्यायति द्वै
स्वप्ने द्रायति ध्रै तृप्तौ ध्रायति ध्यै चिन्तायां ध्यायति रै शब्दे रायति स्त्यै ष्ट्यै श
ब्दसंघातयोः स्त्यायति षोपदेशत्वात् पिसत्वे कृते रूपं तुल्यं षोपदेशफलं तु तिष्ठा
सतीत्यादि भविष्यति खै खदने क्षै जै षै क्षये सायति क्षु मास्य मत्र विभाषा घ्राधे

म॰सि॰
कौ॰
४५
45

ङित्त्वत्र चस्यतेरेवग्रहणंनान्यस्य तेनएत्वसिज्लुकौन सायात् असासीत् कौ
श्राट् पैश्रैपाकौपैओवैशोषणे पायात् अपासीत् घुमास्थेतीत्वं ततः अप
वादः एर्लिङीत्येत्वं गातिस्थेतिसिज्लुक्चन लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिप
दोक्तस्यैवग्रहणमितिपारूपस्यलाक्षणिकत्वात् ष्टैवेष्टने स्तायति ष्णैवेष्ट
ष्टनेष्णोभायां चेत्येके स्नायति दैप्शोधने दायति अघुत्वादेत्वसिज्लुकौन
न दायात् अदासीत् घ्रागन्धोपादाने जिघ्रति घ्रायात् घ्रेयात् अघ्रासी
त् अघ्रात् ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः धमति ष्ठागतिनिवृत्तौ तिष्ठति स्था
दिष्वितिषत्वं अधितष्ठौ उपसर्गादितिषत्वं अधिष्ठाता स्थेयात् सनेष्टातेप्रकृति

स्तवर्गः स्यात् नकारस्तावत्तकारश्चेच्चमोक्तलिधाततु सकारस्तः शकारस्तथाष्टवर्गस्त
वर्गजः १ मिचोल्लकुः श्चस्यात् स्त्राश्चभ्यासे भवति दाणदाने प्रणियच्छति ह्र
कौ म्लिले ह्वरति स्नतश्चसंयोगादेर्गुणः ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणो लिटि उप
धायावृद्धिः जह्वार जह्वरतुः जह्वरुः जह्वर्थ जह्वरथुः जह्वर जह्व जह्वार जह्व
रिव जह्वरिम ह्वर्ता ऋद्धनोः स्ये ऋतो हन्तेश्चस्य सरटू ह्वरिष्यति ह्वरतु अह्वर
त् गुणोर्तिसंयोगाद्योः अर्तेः संयोगादृदन्तस्य च गुणो यक्रियाशीर्वादे यात्
के लिङि च ह्वर्यात् अह्वार्षीत् अह्वरिष्यत् स्तृ शब्दोपतापयोः स्वरति स्व
रतीति वेट् सस्वरिथ सस्वर्थ भवयोस्तृस्वरत्यादिविकल्पेनाधितावरस्तारस्त

सा.सि.
कौ.
४६
46

निषेधकांडारंभसामर्थ्यात् स्नुक्रमः किनीतिनिषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् सस्व
रिव सस्वरिम परत्वाद्दृद्धनोरितिनित्यमिट् स्वरिष्यति अस्वारीत् अस्वार्षीत् वृ
संवरणे वरति ववार स्वगतो क्रादित्वान्नेट् ससर्थ सस्व रिङ्शयग्लिङ्क्षु शो
षायकि याद्याद्यार्द्धधातुकेलिङि चक्रस्ततो रिङ्शीडि प्रकृतेरिङ्कि: पिसामर्थ्यान्नदी
र्घः स्त्रियात् असार्षीत् स्त्रीचूगतौ नडपाड्रेतिक्विनियोगादेशः धावति दधृसे
वने गार्धति जगार्ध धृद्धूर्क्ष्ने धरति हृशि स्प्रेक्षणे पश्यति विभाषासृजिद्
शोः आप्योत्यलिङ्कुडा सृजिदृशो र्कल्यमकिति अमगयोरमागमः स्यात्कालादा
वकिति दद्रष्ठ ददर्शिथ द्रष्टाषढोः कः सि द्रक्ष्यति दृश्यात् इरितो वाद्दृा अ

= ७।३।१ ५८

कदा (दृ)... ॥ ...दीत ॥ २ ... ॥ ... दत्तीत ॥

दृशोऽङि गुणः अदर्शत् अङभावे न दृशः ईर्वत्समागमःकरोन अद्राक्षीत् अद्रष्ट
त् श्रुश्रवणे श्रुवः शृच श्रुवः श्रादेशः श्नुप्रत्ययश्चकर्त्तरि सार्वधातुके शृणोति
सार्वधातुकमपित् ङिद्वत् स्यात् शृणुतः हुश्नुवोरनेकाचोऽसंयोगपूर्वोवर्णा हुश्नुवोः सार्वधातुके
स्य यण् स्यादचिसार्वधातुके शृण्वन्ति शृणोषि शृणुथः शृणुथ शृणोमि लोपश्चा
स्यान्यतरस्यांम्वोः असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा म्वोः परयोः शृण्वः शृणुवः
शृण्मः शृणुमः शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः शुश्रोथ शुश्रुवथुः शुश्रुव शुश्रुव
शुश्राव शुश्रुव शुश्रुम श्रोता श्रोष्यति शृणोतु शृणुतात् शृणुतां शृण्वन्तु उत
श्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोतो हेर्लुक् शृणु शृणुतात् शृणु

ऋणुत गुणावादेशौ ऋणवानि ऋणवाव ऋणवाम आर्णोत् आर्णु
तां आर्ण्वन् आर्णोः आर्णुतं आर्णुत आर्णवं आर्ण्व आर्णुव आर्ण्म
आर्णुम ऋणुयात् ऋणुयातां ऋणुयुः ऋणुयाः ऋणुयातं ऋणुयात ऋणुयां
ऋणुयाव ऋणुयाम ऋण्यात् आर्णिषीत् आर्णिष्यत् गम्लृ सृप्लृ गतौ इषुगमियमां
छः शिति गच्छति जगाम गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि एषामुपधा
यालोपोजादौ क्ङिति न त्वङि. जग्मतुः जग्मुः जगमिथ जगंथ जग्मथुः जग्म जगा
म जगम जग्मिम गमेरिट् परस्मैपदेषु गमेः सादेरार्द्धधातुकस्येट् परस्मैपदेषु गमि
ष्यति गच्छतु अगच्छत् गच्छेत् गम्यात् पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु अग

तप॥ त्रप्ता॥ तप्तुं॥ तृप॥ तृप्ता॥ दृप्ता॥ क्र: दृपधयस्तिकिंभेत्ता॥

न्विकरणाद्युपादेशकृतादेर्ल्रदितस्य परस्मैपदेषु अगमत् अगमिष्य

७।३।१।५८।

न् सर्पति अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यां उपदेशे अनुदात्तोपधस्य ऋदुपधस्य

स्य अम्वाकल्लादावकिति स्रप्ता सर्प्ता असृपत् जिह्विदाग्र्यमकेशाद्दृ दोदति

यमभैषु ने यभति येभिथ कयलप्योर्दीर्घः ऊषः परयोर्लप्ययोर्धः ययच्य

यय्वा ननुद्याते: णामप्रभृतेर्बशादेश्च नेमिथ ननेथ नेता अनैसीत् अ

नेसिष्टां लनुहानौ त्यजति तत्यजिथ तत्यक्थ त्यक्ता अत्याक्षीत् अनत्स्या

स्ती अतोन्यतरस्यां घः स्यात्कृते रिसार्वधातुके पदे शात् अद्राक्षीत् अद्दति

आनद आनद्दिथ आनष्ठ अद्विता अष्टा अद्विष्यति स्कोरिति कलापः घहोः

म॰ सि॰ कौ॰ ४८
48

कः॥सि अक्षति अक्ष्णोति अक्ष्णुहि अक्ष्णवानि आक्ष्णोत् आक्ष्णवं आक्ष्णुव आक्ष्णु
म अक्ष्णुयात् अक्ष्णुयुः अक्ष्यात् आक्षीत् आक्षिष्टां तक्ष त्वक्ष तनूकरणे त
नूकरणे तक्ष्णः स्वार्थेऽप्यविषये तक्ष्णोति तक्षति वा काष्ठं ततक्षिथ ततष्ठ अत
क्षीत् अतक्षिष्टां अताक्षीत् अताष्टां तनूकरणे किं वाग्भिः संतक्षति भर्त्सयती
त्यर्थः रक्ष पालने रक्षति णिक्ष चुंबने प्रणिक्षति वक्ष रोषे संघाते इत्येके व
क्षति मक्ष संघाते मक्ष इत्येके तक्ष त्वचने त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं च प
क्ष परिग्रह इत्येके सूर्क्ष आदरे सूर्क्षति काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायां द्राक्षि ध्राक्षि ध्वा
ङ्क्षि घोरवासिते च चूष पाने तूष तुष्टौ पूष वृद्धौ मूष स्तेये लूष रूष भूषायां शू

षप्रस्रवे पूषहिंसायाम जषचम षम्रलंकारे ञिजये जयति सह्निदोर्ञः सह्निहानि
मिन्नादभ्यासान्परस्यजेःकुत्वं जिगाय जिगयिथ जिगीष जीवप्राणधारणे जीव
ति पीवमीवतीवणीवस्थौल्ये पीवति पिपीव मवीवेधने उपधायां च धातोरु
पधायाश्चयोरेफवकारयोर्हलपरयोः परतः उकोदीर्घः मर्वति ममर्व पर्वपर्वम
र्वे पूरणे पूर्वति पर्वति चर्वं अदने कषखषशिषजषझषवषमषरुहरिषु
हिंसार्थाः शेषति शिशेष शालुउपधायाः टनिटःक्सः शलउपधोयः शालेनतस्मात्कमि
टः क्सः क्सादेशः अशिक्षत् तीष सहल भक्ष घरिष उपमाटेः परस्मैतादेशाद्द्या
तकसेङ्गा दापितारोपृष्ठा दैषिता देष्टा भष भर्त्सने रुहभर्त्सनेप्यर्थः भषताम

म.सि.
कौ.
४८
49

गौ.

भाषा पुषेष्टा पोषिता अनुदात्तेषु पुष्णाति पुष, निर्देशाट्यमुदात्तः अङ्गि यौदैवादि
कयहणान्नाङ् अपोषीत् श्रिषु श्लिषु पुष प्लुष दाहे श्रेषति श्लेषति पोषति प्लो
षति इतिपरस्मैपदप्रक्रिया पथ वृद्धौ ङित आत्मनेपदानां टेरे ङितो लस्यात्मनेप
अनुदात्तेतदन्तादङ्गात्परस्य ङितोऽवयवस्य आत्मनेपदस्य टेरेत्वम् आदेशः स्यात्
दानां टेरेत्वे पथते आतो ङितः अतः परस्य ङितामात इय पथेते पथन्ते थासः से
ङितो लस्य पथसे पथेथे पथध्वे पथे पथावहे पथामहे इजादेश्च गुरुमतो
ऽनृच्छः इजादेर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छत्यन्यस्ततस्आम् लिटि आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनु
प्रयोगस्य आम्प्रकृत्यातल्समनुप्रयुज्यमानात्कृञोप्यात्मनेपदं लिटस्तझयोरे
शिरेच एकारोच्चारणं ज्ञापकं तङादेशानां टेरेत्वं नेति तेन डारौरसां न तथा चक्रे

पयांचक्राते पयांचक्रिरे पयांचकृषे पयांचक्राथे इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोंगात् इणंता
ङ्गात्परेभ्यो षीध्वंलुङ्लिटां धस्य ढः पयांचकृढ्वे पयांचक्रे पयांचकृवहे पयांचकृ
महे पयांबभूव पयामास कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि अस्तेर्भूभावेन अन्यथाहिकृ
स्वादानुप्रयुज्यते इति कृभ्वस्तिभिराह्वयात् पयिता पयितारौ पयितारः पयिता
सि पयितास्थः पयितास्थ रि च यादेः प्रत्यये सलोपः पयिताध्वे ह एति ता
सस्त्योः सस्य हकारः पयिताहे पयितास्वहे पयितास्महे पयिष्यते पयिष्ये
ते पयिष्यन्ते पयिष्यसे पयिष्येथे पयिष्यध्वे पयिष्ये पयिष्यावहे पयि
ष्यामहे आमेतः लोटः पयतां पयेतां पयंतां सवाभ्यांवामौ सवासौ परस्

ऐधत

म॰सि॰ को ५० 50 लोडैतः क्रमाद्वामेतः एधस्व एधेथां एधध्वं एत ऐ लोडुत्तमस्य एधै एधावहै ए-
धामहै आटश्च ऐधेतां ऐधंत ऐधथाः ऐधेथां ऐधध्वं ऐधे ऐधावहि ऐधा-
महि लिङःसीयुट् सलोपः एधेत एधेयातां झस्य रन् लिङः एधेरन् एधेथाः
एधेयाथां एधेध्वं इटोऽत् लिङादेशस्य एधेवहि एधेमहि सुट्तिथोः लिङस्तथोः एधेय ८
सुड्यलोपः एधिषीष्ट एधिषीयास्तां एधिषीष्ठाः एधिषीयास्थां एधिषीढ्वं एधिषीरन
एधिषीय एधिषीवहि एधिषीमहि ऐधिष्ट ऐधिषातां आत्मनेपदेष्वनतः
अनातःपरस्यात्मनेपदेषुझस्यात्स्यात् ऐधिषत ऐधिष्ठाः ऐधिषाथां ऐधिढ्वं
ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि ऐधिष्यत ऐधिष्येताम् ऐधिष्यंत ऐधिष्यथाः

पेपिषेथां पेपिषध्वं पेपिषै पेपिषावहै पेपिषामहै कमु कांतौ कमे
र्णिङ् स्वार्थे कामयते अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु णेरय् कामयांचक्रे आ
यादयइतिवा चकमे चकमाते चकमिरे चकमिषे चकमाथे चकमिढ्वे
चकमे चकमिवहे चकमिमहे कामयिता कामयितासे कमितासे काम
यिष्यते कमिष्यते आमेतः लोटः कामयतां अकामयत कामयेत काम
यिषीष्ट कमिषीष्ट णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् एपतात् आदिभ्यश्चह्रेस्व
ङ् कर्त्तरि लुङि कामिश्अत इति स्थिते णेरनिटि अनिटादावार्द्धधातुके परे णेर्लो
णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः सन्वल्लघुनि चङ्

म.सि.
कौ.
५१
51

परेऽनग्लोपे चङ्परे णौ यदंगं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य सन्नीवकार्यं स्यात्
ग्लोपेऽसति सन्वतः अभ्यासस्यातऽत्स्याति दीर्घो लघोः लघोरभ्यासस्य दीर्घः स
न्वद्भावविषये अचीकमत णिङ्भावपक्षे कमेश्च्लेश्चङ् वाच्यः णेरभ्यवान्न
दीर्घसन्वद्भावौ अचकमत अकामयिष्यत अकमिष्य भामक्रोधे भामते
बभामे क्षमूष्सहने क्षमते चक्षमे चक्षमिषे चक्षंसे चक्षमिवहे मोऽश्च मा
न्तस्य धातोर्मस्य नः स्यो परतः चक्षण्वहे चक्षमिमहे चक्षण्महे गायृप्रतिष्ठा
लिप्सयोर्ग्रंथेच गायते वायलोडनै लोडनंप्रतिघातः वायते नाधृनाधृ
याञ्चोपतापैश्वर्याशीःषु आशिषिनाथइतिवाच्यं आशिष्येवात्मनेपदं स्या

न नाथते अनवज्ञनाथति नाथते दधधारणे दधतेदेये स्कुदिआप्रवणेस्त्राप्र
चरणामस्त्वनमस्कृरणेच स्कुंदते चुस्कुंदे श्विदिश्वैत्ये श्विंदते शिश्विंदे वदिअभि
वादनस्तुत्योः वंदते ववंदे भदिकल्याणेसुखेच भंदते मदिस्तुतिमोदमद
स्वप्नकांतिगतिषु मंदते स्पदिकिंचिच्चलने स्पंदते मुदहर्षेमोदते मुमुदे उ
र्दमानेक्रीडायांच ऊर्दते ऊर्देचक्रे कूर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेव कूर्दते खूर्दते
गूर्दते गोदते जुगुदे सूदक्षरणे सुषूदे ह्रादअव्यक्तेशब्दे ह्रादते जह्रादे ह्लादी
सुखेच चादअव्यक्तेशब्दे ह्लादते स्वादआस्वादने स्वादते पर्दकुत्सितेशब्देगुदर
वस्रवणेः पर्दते यतीप्रयत्ने यतते येते श्रथिशैथिल्ये श्रंथते ग्रथिकौटिल्ये

म. सि.
कौ.
५२
52

ग्रंथते कत्थश्लाघायां कत्थते चकत्थे श्लोकृसंघाते संघातोग्रंथःसचेदग्रथ्यमानस्यभा
पारोग्रथितर्वाआद्येअकर्मकोद्वितीयेसकर्मकः श्लोकते शकिशंकायां शंकते शशं
के अकिलक्षणे अंकते आनंके ककि वकि श्वकित्रकि ढौकृत्रौकृष्वष्कवस्क
टिकृटीकृतिकृतीकृरघिलघिगत्यर्थाः कंकते वंकते श्वंकते त्रंकते ढौकते ढौकते
डुढौके त्रौकते तत्रौके रुव्यात्वष्वितुष्वष्कतीनांसत्वनिषेधः ष्वष्कते षष्वष्के वस्क
ते मस्कते टेकते टीकते तेकते तीकते रंघते लंघते श्लाघृकत्थने श्लाघते श
श्लाघे पचिव्यक्तीकरणे पंचते अर्जगतिस्थानार्जनोपार्जनेषु अर्जते नृद्धियो
ऋकारैकदेशोरेफोहलनगृह्यते तेनद्विहलत्वान्नुट् आनृजे ऋजिभृजीभर्जने

ऋेजते ऋेजांचक्रे भर्जते एजृभ्रेजृभ्राजृदीप्तौ एजते भ्रेजते विभ्रेजे भ्राजते बभ्राजे
वेष्टृवेष्टने वेष्टते विवेष्टे चेष्टृचेष्टायां चेष्टते चिचेष्टे स्फुटविकसने स्फोटते पुस्फु-
टे टुवेपृकंपने वेपते कपिचलने कंपते मिल्लमिदायां अलामेलामेव मिद-
ते दीक्षमौंड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु दीक्षते भाषव्यक्तायांवाचि भाषते वर्ह-
स्नेहने वर्हते ईहचेष्टायां ईहते गर्हगल्हकुत्सायां गर्हते गल्हते काशृदीप्तौ का-
शते ऊहवितर्के ऊहते ऊहांचक्रे कथयत्यनुक्रमप्यूहते पंडितोजनइति अनुदा-
त्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं अनुदा-
त्तेतश्चहलादेः इतिस्वरणात् ज्ञापकात् तेनउदयतियद्विभानुः स्फायन्निर्मोकसे

म.सि.
कौ.
५३
53

यिरित्यादिसिद्धमित्याहुः अयगतौ अयते उपसर्गस्यायतौ अयतावुपसर्गस्थरेफस्य लत्वं प्लायते पलायते दयायासश्च एभ्य आम्लिटि अयांचक्रे अयिता अयिष्यते अयतां आयत अयेत अयिषीष्ट विभाषेटः इणः परो य इण्ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वाढः अयिषीढ्वं आयिषीध्वं आयिष्ट आयिढ्वं आयिध्वे आयिष्यत द्युतदीप्तौ द्योतते द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं अभ्यासस्य दिद्युते द्योतिता द्योतिष्यते द्योततां अद्योतत द्योतेत द्योतिषीष्ट द्युद्भ्यो लुङि द्युतादिभ्य परस्मैपदं वा लुङि पुषादीत्यङ् अद्युतत अद्योतिष्ट अद्योतिष्यत एवं श्वितावर्णे ञिमिदा स्नेहने ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः मोहनयोरित्येके ञिक्ष्विदा चेत्येके रुचदीप्तावभिप्री

तौ च घुट परिवर्त्तने शुभ दीप्तौ क्षुभ संचलने णभ तुभ हिंसायां स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अव
स्रंसने ध्वंसु गतौ च स्रंभु विश्वासे वृतु वर्त्तने वर्त्तते ववृते वर्त्तिता वृद्भ्यः स्यसनोः
वृतादिभ्यः पंचभ्यो वा परस्मैपदं स्ये सनि च न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः वृतवृधशृधस्यंदूभ्यः
सादेरार्द्धधातुकस्येण्न तङानयोरभावे वर्त्स्यति वर्त्तिष्यते वर्त्तिता अवर्त्तत व
र्त्तेत वर्त्तिषीष्ट अवृतत अवर्त्तिष्ट अवर्त्स्यत अवर्त्तिष्यत एवं वृधु वृद्धौ शृधु श
ब्दकुत्सायां स्यंदू प्रस्रवणे स्यंदते सस्यंदे सस्यंदिषे सस्यंत्से सस्यंदिढ्वे सस्यं
द्ध्वे स्यंदिता स्यंत्ता वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते उदित्त्वादिणमंतरंगमपि
विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्भ्य इति निषेध स्यंत्स्यति स्यंदिष्यते स्यंत्स्य

म॰सि॰
कौ॰
५४
54

ते स्यंदिषीष्ट स्यंत्सीष्ट घृद्भ्यो लुङीति परस्मैपदपक्षेऽङि न्लोपः अस्यदत् अस्यंदिष्ट अ
स्यंन्त अस्यंत्साता अस्यंत्सत अस्यंदिष्यत अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यंदतेरप्राणिषु
एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यंदतेः सस्य षो वा अनुस्यंदते अनुष्यंदते वा जलं
अप्राणिषु किं अनुस्यंदते हस्ती कृपो रो लः कृप उ र ल इति छेदः
कृपेरेफस्य लः कृपे ऋकारस्यावयवो यो रः रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्या
त् कल्पते चक्लृपे चक्लृपिषे चक्लृपे इत्यादि स्यंदिवत् लुटि च क्लृपः लुटि स्य स
नोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा तासि च क्लृपः क्लृपेः परस्य तासेः सादेरार्द्धधातुकस्येण्न
तङानयोरभावे कल्प्तासि कल्पितासे कल्प्तासे कल्प्स्यति कल्पिष्यते कल्प्स्यते

कल्पिषीष्ट लिङ्सिचावात्मनेपदेषु उकस्मीपाद्धलः परोक्तलादीलिङ् आत्मनेपदप
रः सिज्झलेनोकित्नोस्तः क्लृप्सीष्ट अक्लृप्त अकल्पिष्ट अक्लृप्त अक्लृप्सातां अक
ल्प्सत अकल्पिष्यत अकल्प्स्यत ददद्दाने ददते ददृदे ददिता ददिष्यते ददतां
अददत ददेत ददिषीष्ट अददिष्ट अददिष्यत त्रपूषलज्जायां त्रपते त्फलभजत्र
पश्च एषामतएत्वमभ्यासलोपश्च किलिटिसेटिथालिच त्रेपे त्रपिता त्रप्ता त्रपि
ष्यते त्रप्स्यते त्रपतां अत्रपत कटयेष्टायां चेटते व्यथभयसंचलनयोः व्यथ
ते व्यथोलिटि अभ्यासस्यसंप्रसारणंस्यात् हलादिशेषापवादः विव्यथे प्र
थप्रख्याने प्रथते पप्रथे प्रसविस्तारे प्रसते पप्रसे म्रदमर्दने म्रदते म्रद

म॰ सि॰
कौ॰
५५
55

ष्वदते सस्वदे विस्रावणे स्वदते स्वदते सस्वदे क्रमपरिपाटीयां गतौ च क्रमते जि
त्वरा संभ्रमे त्वरते टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ भ्राजते फणां च सप्तानां फणराज
भ्राजृ भ्लाशृ भ्राशृ स्यम स्वन एषां पत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः कितिलिटि सेटि थलि
च भ्रेजे बभ्राजे वा भ्राश्यते तिश्यन्वा भ्राश्यते भ्राशते भ्रेशे बभ्राशे भ्लाश्यते भ्ला
शते भ्लेशे बभ्लाशे रमु क्रीडायां रमते रेमे जभी जृभि गात्रविनामे रधिजभोर
चि नुम् जम्भते जजम्भे जृम्भते जजृम्भे इत्यात्मनेपदप्रक्रिया श्रिञ् सेवायां श्रयति
श्रयते शिश्राय शिश्रिये श्रयितासि श्रयितासे श्रयिष्यति श्रयिष्यते श्रयतु
श्रयतां अश्रयत् अश्रयत श्रयेत श्रीयात् श्रयिषीष्ट शिश्रीति चङ् अशिश्रियत्

अशिश्रियत अश्रयिष्यत अश्रयिष्यत भृञ्भरणो भरते भरति बभार बभ्रतुः
बभ्रुः बभर्थ बभ्रथुः बभ्र बभार बभर बभृव बभृम बभ्रे बभृषे भर्त्तासि भ
र्त्तासे भरिष्यति भरिष्यते भ्रियात् अभृ ऋरवर्णान्तस्येकल्लादीलिङ् आत्मने
पदपरः सिञ्चसंतौ किल्लोलः भृषीष्ट भृषीयाल्लाअभार्षीत हृञादेगात सि
चोलोपोऽकृति अभृत अभरिष्यत् अभरिष्यत हृञ्हरणे पञ्चमवर्षवहा
वेल्लतोच हरति हरते जहार जहर्थ जह्रिव जह्रे जह्रिषे हर्त्ता हरिष्यति हरि
ष्यते पञ्चपारणे परति परते नीञ्प्रापणे नयति नयते निनाय निन्ये डुप
चष्पाके पचति पचते पपाच पेचिथ पपक्थ पेचे पक्ता भजसेवायां भज

ति भजते भेजे भक्ता भक्ष्यति भक्ष्यते अभाक्षीत् अभाक्तां अभक्त अभक्षातां य
जदेवपूजासंगतिकरणदानेषु यजति यजते लिट्यभ्यासस्योभयेषां ६।१।१७ वच्यादी
नां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं लिटि इयाज वचिस्वपियजादीनां किति ६।१।१५ व
चिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं किति यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ्व्येञ्ह्वेञ्तथापि ह्वे
ञ्वदीश्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव ईजतुः ईजुः इयजिथ इयष्ठ ईजे यष्टा
यक्ष्यति यक्ष्यते इज्यात् यक्षीष्ट अयाक्षीत् अयष्ट वह प्रापणे वहति वहते
उवाह ऊहतुः ऊहुः उवहिथ झषस्तथोर्धोऽधः नत्तढयाति ढो ढे लोपः सहि
वहोरोदवर्णस्य अनयोरवर्णस्य ओत्स्यात् उवोढ ऊहे वोढा वक्ष्यति उह्यात्

अवात्सीत् अवोढा अवात्सीः अवोढं अवोढ अवात्सं अवात्स्व अवात्स्म अवो
ढ अवत्स्यातां अवत्सत अवोढाः अवत्स्याथां अवोढ्वं अवत्सि अवत्स्वहि अव
त्स्महि टुवप् बीजतंतुसंताने बीजसंताने क्षेत्रे विकरणे गर्भाधाने च अयं छेदने
पि केशान्वपति वपते उवाप ऊपे वप्ता उप्यात् वप्सीष्ट अवाप्सीत् अव
प्त वेञ् तंतुसंताने वयति वयते वेञो वयिः वा स्याल्लिटि इकार उचारणसाम
र्थ्यः उवाय वचिस्वपियजादीनां किति ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च सं
प्रसारणं चाकिति संप्रसारणे इति यस्य प्राप्ते लिटि वयो यः वयो यस्य संप्रसार
णं लिटि ऊयतुः ऊयुः वश्चान्यतरस्यां किति वयो यस्य वो वा स्यात् किति लिटि

किति

म·सि· ऊवतुः ऊवुः वयस्थानस्य भावात्थलि नित्यमिट् ऊवयिथ स्थानिवत्वेन जित्वान्नङ्

कौ· ऊये ऊवे वयादेशाभावे वेञः संप्रसारणं न लिटि ववौ ववतुः ववुः वविथ ववा

५१ थ ववे ववाते वाता ऊयात् वासीष्ट अवासीत् अवासिष्टां व्येञ् संवरणे व्यय

57 ति व्ययते व्येञो लिटि आत्वं परमपि हलादिशेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणं

उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे

किं तेन विव्याय विव्यतुः विव्युः इट्परत्वाद्व्ययतीनां च अकृत्करेष्वाकार एकस्य

लो नित्यमिट् विव्ययिथ विव्याय विव्यय विव्ये व्याता वीयात् व्यासीष्ट अव्यासीत्

अव्यासिष्टां अव्यास्त ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च ह्वयति ह्वयते अभ्यस्तस्य च अभ्यस्तीभ

विष्पतोह्वेञः संप्रसारणं जुहाव जुहुवे ह्वाता लिपिसिचिह्वश्च श्लेवृङ् आत्मनेप
देषन्यतरस्यां अह्वत अह्वातां अह्वत अह्वास्त राजृ दीप्तौ राजति राजते र
राज रेजतुः रराजतुः रेजे रराजे द्विग्नोभ्राजभ्रेशाद्वृ द्विक्वते द्विक्वते अंचुगतिया
चनेच अंचति अंचते अविद्धेपेके अचिद्धत्पपरे डुयाचृ याचायां याचति या
चते व्रुयिकवोयने वोयति वोयते अव्रुयत अवोयीत अवोयिष्ट खनुअव
दारणे खनति खनते चखान चखनतुः चखने खायात खनात् चीभृञ्आ
दानसंवरणयोः चीवति चीवते चायृ पूजानिशामनयोः चायति चायते
व्ययगतौ व्ययति व्ययते दाश्व दाने दाशति दाशते भेषृ भये गतावित्येके।

भ.सि.
कौ.
५८
58

मेषति मेषते अस गतिदीप्त्यादानेषु असति असते आस आसे अयंषांतोपि अष
ति स्पश बाधनस्पर्शनयोः स्पर्शनं ग्रंथनं स्पशति स्पशते पस्पश लष कांतौ ल
ष्यति लष्यते लषति लषते चष भक्षणे चषति चषते झष आदानसंवरणयोः
झषति झषते दासृ दाने दासति दासते धावु गतिशुद्ध्योः धावति धावते इति
भ्वादिः ॥ ऋतेरीयङ् सार्थे ऋतिः सौत्रः जुगुप्सायामिति वृद्धाः कृपायांचे
त्यन्ये ऋतीयते ऋतीयांचक्रे आर्द्धधातुके आयादयः वा ऋतीयङ् भावपक्षे ङि
त्वात्परस्मैपदं आनर्त आर्तिंतेत्यादि अद भक्षणे अदिप्रभृतिभ्यः शपः लुक् स्या
त् अत्ति अत्तः अदंति अत्सि अत्थः अत्थ अद्मि अद्वः अद्मः लिट्यन्यतरस्यां

उपधालोपस्य चर्विधिं प्रतिस्थानिवद्भावनि षेधात्खरि च

स गमहनेति

अदोघल्लृदस्मात् जघास उपधालोपः घस्य चर्त्वं शासिवसिघसीनां च इण्कु-

घसाभावे   इत्यनीति निषेधे प्राप्ते मिट्

भ्यामेषां सस्य षः जक्षतुः जक्षुः जघसिथ आद आदतुः आदुः आदिथ

अत्ता अत्स्यति अत्तु अदन्तात् अत्तां अदंतु हुझल्भ्यो हेर्धिः अद्धि अत्तात् अ-

दानि अदाव अदाम अदः सर्वेषां अदोऽपृक्तसार्वधातुकस्य,परे

स्यात् आदत् आत्तां आदन् आदः आत्तं आत्त आदं आद्व आद्म अद्यात्

ऌदित्वात्

अद्यातां अद्युः अद्यात् अद्यास्तां अद्यासुः लुङ्सनोर्घस्लृ अदः अङ् अघस-

त् आत्स्यत् हन हिंसागत्योः हंति अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनु-

नासिकलोपो झलि क्ङिति अनुनासिकांतानामेषां लोपः क्ङिति यमिरमि

चकारसामर्थ्यात् पालिविकल्पास्प्रा प्तोनित्यमिट् २=२

म॰ सि॰
कौ॰
५८
59

अदुनैः सि॥

नमिगमिहनिमन्यत योनुदात्तोपदेशाः तनुक्षणुक्षिणुऋणुतृणुघृणुवनुमनुत
नोत्यादयः हतः घ्नन्ति हंसि हथः हथ हन्मि हन्वो हन्मो उपसर्गस्थान्निमित्तादहं
तेर्नस्य णः प्रहण्मि प्रहण्वः प्रहण्मः हन्वः हन्मः जघान जघ्नतुः अघ्नं
अभ्यासाच्च हन्तेर्हस्य कुत्वं जघनिथ जघंथ जघ्नथुः जघन जघ्न जघान
जघ्निव जघ्निम हन्ता हनिष्यति हन्तु हतात् हतां घ्नन्तु हन्तेर्जः हौ असि
द्धवदत्राभात् एतदूर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयं समानाश्रयेतस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं
स्यात् इतिजस्यासिद्धत्वान्नहेर्लुक् जहि हतात् हतं हत हनानि हनाव हनाम
अहन् अहतां अघ्नन् अहन् अहतं अहत अहनं अहन्व अहन्म हन्यात् या

क्नोर्हल्लुकि हेर्जः ॥ हविकित्यपे
दृहस्य कष्टयपाक्ष

ईयात्कत्रत्यपिक्ङ्गत्वद्दनोर॰ चाशिडिल्लङ्शिव वध्यात् वध्यास्तां अवधीत् अव
धिष्यत् अमिम्रणामिश्रमाणयोः उतोवृद्धिर्लुकिहलि लमिषयेउतोवृद्धिःपितिह
लादौ सार्वधातुकेनतभ्यस्तस्य यौति युतः युवंति यौषि युथः युथ यौमि
युवः युमः युयाव यविता यविष्यति यौतु युतात् अयौत् अयुतां अयुवन् यु
याव इहवृद्धिर्न भाष्येपिञ्च डित्वाडिच्चपिन्नेतिव्याख्यानात् युयातां युयुः यूया
त यूयास्तः यूयाः अयावीत् अयविष्यत् याप्राप्रणे याति यातः यांति ययौ
ययतुः याता यास्यति यातु अयात् अयातां लङः शाकटायनस्यैव आदंता
ल्लङोकेर्जुसवा अयुः अयान् यायात् यायातां यायुः यायात् ययास्तां याया

म· सि·
कौ·
६०
60

स्तुः यायाः एवं वा गतिगन्धनयोः भा दीप्तौ ष्णा शौचे श्रा पाके द्रा कुत्सायां गतौ च
प्सा भक्षणे पा रक्षणे रा दाने ला आदाने दाप् लवने ख्या प्रकथने अयं सार्वधा
तुक एव प्रयोक्तव्यः विद ज्ञाने विदो लटो वा वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलाद
यो वा वेद विदतुः विदुः वेत्थ विदथुः विद वेद विद्व विद्म पक्षे वित्ति वित्तः विदं वेत्ति४५
ति उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यां एभ्यो लिट्याम्वा विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि न
गुणः विदांचकार विदांचकार विवेद वेदिता वेदिष्यति विदांकुर्वन्त्वित्यन्य
तरस्यां वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपा
त्यते पुरुषवचने नेह विवक्षते इतिशब्दात् तनादिकृञ्भ्य उः प्रायोपवादः

सिद्धान्तकौमुद्यां
पदो विद् इत्यऽका
रान्तनिपातनान्न
लघूपधगुणः

विदांकरोतु अनुत्तमा र्वधातुके उप्रमयांतकृञोः तद्युक्तसार्वधातुके क्ङिति विदां
कुरुतात् विदांकुरुतां विदांकुर्वंतु विदांकुरु विदांकरवाणि अवेत् अवि
त्तां अविदुः दस्य धातोर्दस्य पदांतस्य सिपि रुर्वा अवेः अवेत् अवित्तं अवित्त
विद्यात् विद्यातां विद्युः विद्याः विद्यास्तां अवेदीत् अवेदिष्टां अस्तभुवि
अस्ति असोरल्लोपः असस्तेस्थानेलोपः सार्वधातुके क्ङिति स्तः संति असि
स्थः स्थअस्मि स्वः स्मः अस्तेर्भूः आर्द्धधातुके बभूव भविता भविष्यति अस्तु
स्तात् स्तां संतु हुसोरेद्धावभ्यासलोपश्च घोरस्तेश्चैवस्यातहौ अभ्यासलोपश्च ग्रा॥ क्ङिति घोऽपृतेः॥
आभीयसतादेर्थिः एधि स्तात् स्तं स्त असानि असाव असाम आसीत् आस्तां

म॰ सि॰
कौ॰
६१
61

असन् स्यात् स्यातां स्युः भूयात् अभूत् अभविष्यत् उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः
उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः यकारेऽचि च परे निष्यात् प्रादुःष्यात्
निषंति प्रादुःषंति यच्परे किं अभिस्तः तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके एभ्यः
सार्वधातुकस्य हलादेः पितिङ ईड्वा नाभ्यासे यतो नात्र वृत्तिसंभवे पुनः सार्वधातुकग्र
हणमपिदर्थं स्तवीति स्तौति स्तुतः स्तुवीतः हलादेः किं स्तुवंति तिङः किं शाम्य
ति सार्वधातुके किं आशिषि स्तूयात् विष्पादोत्र स्तुयात् स्तवीयात् अस्तावीत्
अस्तविष्यत् नु इति सौत्रो धातुः गतिवृद्धिहिंसासु नवीति नौति नवीतः नुतः
नुनाव नोता नोष्यति णु स्तुतौ नौति नुनाव नविता टुक्षु शब्दे क्षौति चुक्षा

व चविता च्युङ्गतौ जवने च्यौति चुच्याव च्याविता स्रुङ्प्रस्रवणे स्रौति सुस्राव स्रावि
ता षुङ्प्रसवैश्वर्ययोः प्रसवोभ्यनुज्ञानं सौति सुतः सुषाव सोता असौषीत् कुङ्श
ब्दे कौति चुकाव कोता अवासनो पति ३तः ओणायणं अजादौ प्रत्यये यति अ
भ्यासस्यासवर्णे अभ्यासस्यासवर्णे अभ्यासस्य इउवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि
इयाय दीर्घ इणः किति इणोभ्यासस्य दीर्घः किति लिटि ईयतुः ईयुः इययिथ इये
थ येत येतौ आयन् इयात् एतेर्लिङि उपसर्गात्परस्य इणो ह्रस्वस्यादार्द्धधात ए
के किति लिङि निरियात् एतादिवत् योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत् परस्यादि
वत् उभयतआश्रये नान्तादिवत् अभीयात् अणः किं समेयात् इणो गा लुङि गा

म. सि.
कौ.
६२
62

तिस्येतिसिचोल्लक् अगात् अगातां अगुः येष्यात् इकस्मरणे अयमधिपूर्वएवअथी
गर्थंदयेशांकर्मणीतिलिंगात् इणवदिकइतिवक्तव्यम् अधियेति अध्यगात्
केचित्तुईयात्कार्यकरोत्रसैवातिदेशमाहुः तन्मतेयणेन तथाचभट्टिः स
मीनयोवायवयोराज्ञवयोरध्यीयन्निति वीगतिव्याप्तिप्रजननकांत्यसनखादनेषु
प्रजननंगर्भग्रहणं असनंक्षेपणं वेति वीतः वियंति वेषि वेमि वीहि अवेत्
अवीतां अवियन् अटिसत्तेकाचत्वाद्यणीतिकेचित् अव्यन् अत्रईकारो॰
पिध्यातेनतेप्रश्लिष्यति एति ईतः इयंति ईयात् येषीत् वत्त्वपरिभाषया वं व वक्ति
रूः अयमं तिपरोनप्रयुज्यते बहुवचनपरश्चायमेकिपरश्चायमे वतु वन्ति

वच्यात् उच्यात् अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् च्लेः वचउम् अङि अवोचत् अव-
क्ष्यत् मृजूष् शुद्धौ मृजेर्वृद्धिः इको धातुप्रत्यये मार्ष्टि मृष्टः क्ङित्यजादौ वेष्य-
ते मृजंति मार्जंति ममार्ज ममार्जतुः ममार्जुः ममृजतुः ममृजुः ममार्जि-
थ ममार्ष्ठ मार्जिता मार्ष्टा मार्ष्टु मृड्ढि अमार्ट् अमार्ज् अमार्जीत् अमार्क्षी-
त् अमार्क्षीत् अमार्जिष्यत् रुदिर् अश्रुविमोचने रुदादिभ्यः सार्वधातुके
रुद्स्वप्श्वस्अन्जक्षभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् रोदिति रुदितः हौ पर-
त्वादिडिति यत्वेन रुदिहि रुदश्च पंचभ्यः हलादेः पितः सार्वधातुकस्याट् कस्य ई-
ट् स्यात् अङ्गार्ग्यगालवयोः अरोदीत् अरोदत् अरुदितां अरुदन् अ-

म॰ सि॰
कौ॰
६३
वचिस्वपियजादीनां किति॥
लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्॥
63

१८

रोदीः अरोदः प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीडभ्यामंतरंगत्वायासुट् अभि
देवहितेगमसंतरंगे रुद्यात् अरुदत् अरोदीत् अरोदिष्यत् ञिष्वप् शये स्व
पिति स्वपितः सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः सुष्वप्थ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूति
समाः एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वि
त्वे पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने सुषुपतुः सुषुपुः अकिति द्वित्वे अभ्यास
स्य संप्रसारणं षत्वस्यासिद्धत्वान्नतः पूर्वं हलादिशेषः नित्यत्वाच्च ततः स्वपिह
पाभावान्न षः सुसुष्वाप स्वप्ता अस्वपीत् अस्वपत् स्वप्यात् सुप्यात्
अस्वाप्सीत् श्वस प्राणने श्वसिति श्वसितः शश्वास श्वसिता अश्वसीत् अश्व

सन् श्वस्यात् श्वस्यातां श्वस्यात् स्तु श्वस्यास्तां ह्म्यन्तेति न वृद्धिः अश्वसीत् अनिति आ अनच्॰

न अनिता आनीत् आनत् अनितेः उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानस्य णः प्राणि

ति जक्षभक्षहसनयोः जक्षिति जक्षितः अदभ्यस्तात् झस्यअन्तापवादः ज

क्षति अजक्षीत् अजक्षत् अजक्षितां सिचभ्यस्तेति जुस् अजक्षुः जागृनिद्रा

क्षये जागर्त्ति जागृतः जाग्रति जागरांचकार जजागार जाग्रोविचिण्णल्ङित्सु

जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङि॰ ङ्गो सस्मिन्वृद्धिविषयेप्रतिषेधयेच जजागरतुः

जागरिता अजागः अजागृतां जुसिच अजागर्द्दौउगंतोगस्यगुणः अजागरुः

अजागदौकिं जागृयुः आशिषिक्ति जागर्यात् जागर्यास्तां जागर्यासुः अजाग

म. सि. कौ. २४ 64

रीत् दरिद्राञ्चकार दरिद्राति इद्दरिद्रस्य हलादौ क्ङिति सार्वधातुके दरिद्रितः श्नाभ्य
स्तयोरातः लोपः क्ङिति सार्वधातुके दरिद्रति अनेकाच्त्वादाम् दरिद्राञ्चकार
आत औ णलः इत्यत्र ओतुत्येव सिद्धे औविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थं अ
नपवादकादाम्नेत्येके ददरिद्रौ दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपो वा
च्यः लुङि वा सनि ण्वुल्ल्युटि च न दरिद्रिता अदरिद्रात् अदरिद्रतां अदरि
द्रुः दरिद्रियात् दरिद्र्यात् अदरिद्रीत् इट्सकौ अदरिद्रासीत् चकासृ दीप्तौ
आदन्तत्वात् चकास्ति चकास्तः चकासति चकासाञ्चकार चकासिता तिप्यनस्तेः पदां
तस्य सस्य दः अचकात् अचकास्तां अचकासुः सिपि धातोरुर्वा पदांतस्य

सस्यपहोदः अचकाः अचकात् शास्यन्नशिष्टो शास्ति शासइदङ्हलोः

शासउपधायाइत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च शिष्टः शास्ति शशास शास्त शाशि वशि घसीतां च

शिष्टात् शिष्टो शासत् शाधि शास्तेः शादेशः स्यात् हौ तस्याभीधत्वेनासि द्धत्वा

द्धे हिः शाधि अशात् शिष्यात् सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च पुष्पश्चेरङ् कर्त्तर्येलृ

ङि अशिषत् अशासिष्यत् शीङ् स्वप्ने शीङः सार्वधातुके गुणः शेते शे

याते शीङोरुट् कादेशस्यातः शेरते शेषे शयाथे शेध्वे शये शेवहे

शेमहे शिशये शयिता शयिष्यते शेतां अशेत अशयातां अशेरत

शयीत शयीयातां शयीरन् शयिषीष्ट अशयिष्ट अशयिष्यत इङ्

म.सि.
कौ.
६५
65

ध्ययने इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः अधीते अधीयाते गाङ्लिटि इङः अ
धिजगे [illegible] अध्येता अध्येष्यते अधीतां अधीष्व अधीयाथां अधीध्वं
अध्यये अध्ययावहै अध्ययामहै अध्यैत अध्यैयातां अध्यैयत अध्यैथाः
अध्यैयाथां अध्यैध्वं अध्यैयि अध्यैवहि अध्यैमहि अधीयीत अधीयीयातां
अध्येषीष्ट विभाषा लुङ्लृङोः इङो गाङ् गाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्ङित् गाङादेशा
त्कुटादिभ्यश्चाञ्णितः प्रत्ययाः ङितः स्युः घुमास्थागापाजहातिसां हलि एषा
मात ईत्स्याद्धलादौ क्ङित्यार्द्धधातुके अध्यगीष्ट अध्यैष्ट अध्यगीष्यत अध्यै
ष्यत ईडजनोर्ध्वे च ईडिषे ईडांचक्रे ईडिता ईड्ढां ईड्ढ्वे ईड्ढं ऐडिष्ट ईडस्तुतौ

ईडे ईश्तोर्ईडजनोर्ध्वे च ईडजनोः से ध्वे इत्यनयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् योगवि
भागो वैचित्र्यार्थः ईडिषे ईडिध्वे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ईडिष्व ईडिध्वं वि
कृतिग्रहणेन प्रकृतेर्ग्रहणात् ऐड्ढं ईश ऐश्वर्ये ईष्टे ईशिषे ईशिध्वे आस उ हस्त्वेतिध्रः
पवेशने आस्ते आसते दयायासश्च आसांचक्रे आस्स्व धि च इति सलोपः आ
ध्वे आसिष्ट आङः शासु इच्छायां आशास्ते आशासाते वस आच्छादने वस्ते
इदितोनुम्
वस्से वध्वे ववसे वसिता णिसि चुंबने निंस्ते णिजि शुद्धौ निंक्ते निंद्धे निंज धाहःसे
ता वृजी वर्जने वृक्ते वृजाते ऋदित्करणेनाहृक्के पृची संपर्चने पृक्ते षूङ् प्राणिगर्भ सूरितीतिवेट्
उवङ्
विमोचने सूते सुषुवे सुषुविषे सोता सविता सविषीष्ट असविष्ट असोष्ट

स्कोरितिकलोपः॥
चूनाक्षू॥

म॰सि॰
को॰
६६
66

चक्षिङ् व्यक्तायांवाचि अयंदर्शनेपि इकारोनुदात्तः नुम्न अनेनङिदितिख्या॰ क
ख्यानात् चष्टे चक्षाते आर्द्धधातुकेचक्षिङःख्याञ्वालिटि अत्रभाष्येंशा
दिरयमादेशः असिद्धकांडेशस्ययोवेतिस्थितेजित्वात्पदद्वयं चख्यौ चख्ये
चक्शौचचक्शे चचक्षे ख्याता क्शाता ख्यास्यति ख्यास्यते [illegible] क्शास्य
ति क्शास्यते चष्टां अचष्ट चक्षीत ख्यायात् ख्येयात् क्शायात् क्शेयात्
अख्यात् अख्यास्त अक्शासीत् अक्शास्त वर्जने कशाञ्नेष्टः समचक्षिष्टेत्या
दि दुहप्रपूरणे दोग्धि दुग्धः दुहंति धोक्षि दुग्धे दुहाते दुहते धुक्षे दुहा
थे धुग्ध्वे दुहे दुह्वहे दुह्महे दुदोह दुदुहे दोग्धा धोक्ष्यति धोक्ष्यते दोग्धु

दुग्धात् दुग्धां दुहंतु दुग्धि दुग्धात् दुग्धं दुग्ध दोहानि दुग्धाम् दुहातां दु
हेतां धुक्ष्व दुहाथां धुग्ध्वम् दोहै दोहावहै दोहामहै अधोक् अदुग्धां अ
दुहन् अदोहं अदुग्ध अदुहातां अदुहत दुह्यात् दुहीत धुक्षीष्ट अधुक्षत्
लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दंत्ये एषां क्सस्य लुग्वा दंत्ये तङि. अधुक्ष
त अदुग्ध क्सस्याचि अजादौ तङि क्सस्य लोपः अधुक्षातां अधुक्षत अधुक्ष
थाः अदुग्धाः अधुक्षाथां अधुक्षध्वं अधुग्ध्वं अधुक्षि अधुक्षावहि अधुक्षा
महि अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत दुहवद्दिह उपचये लिह आस्वादने लेढि लीढः
लिहंति लेक्षि लीढे लिहाते लिहते लिक्षे लिहाथे लीढ्वे लेढु लीढात् लीढां

होढः॥ झषस्तथोर्धोधः
ष्टुनाष्टु॥ ढोढेलोपः॥

लिलेह॥ लिलिहे॥ लेढा॥
लेक्ष्यति॥

म॰सि॰
कौ॰
६७
67

लिहंति लीढि लेहासि लीढां अलेट् अलीढ अन्नमक्कायांवाचि ब्रुवःपंचाना
मादित आदेशोब्रुवः ब्रुवोलटस्तिवादीनांपंचानांणलादयःपंचवास्युःब्रुवश्चा
हादेशः आह आहतुः आहुः आहथ्यः कलिचत्वे आत्थ आहथुः ब्रुवईट्
ब्रुवोहलादेपित्ईट्स्यात् ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवंति ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते ब्रुवोवचि
आर्द्ध धातके उवाच ऊचतुः ऊचुः उवचिथ उवक्थ ऊचे वक्ता वक्ष्यति व
क्ष्यते ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रूतां ब्रूहि ब्रवाणि ब्रूतां ब्रुवै अब्रवीत् अब्रूत ब्रूया
त् उच्यात् ब्रुवीत वक्षीष्ट अवोचत् अवोचत अवक्ष्यत् चकोरीतमितियङ्लु
गंतंतददादौवोयमः ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्हलादौपि

अस्तिविक्रिरव्यातीभ्योइ॰लें:।।
वचउम।। मोकाचवन।।

प्रार्णोणीवति ॥ द्वितीयस्येत्येव ॥ दिदरिद्रासति ॥ स्मादिभूतादचः परः किं ॥ इन्दिद्रीयिषति ॥

निसार्वधातुके ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवंति ऊर्णुते ऊर्णुवाते ऊर्णुवते ऊ
र्णोतेराम्नेति वाच्यं नंद्राः संयोगादयः अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवंति
नुशब्दस्य द्वित्वं ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ऊर्णुनुवुः विभाषोर्णोः इडादौ प्रत्ययो
ङित्स्यात् ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णविता ऊर्णुविता ऊर्णोतु ऊर्णौतु ऊर्णवानि ऊ
र्णवै गुणोऽपृक्ते ऊर्णोतेर्गुणोऽपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके और्णोत् औ
र्णोः ऊर्णुयात् ऊर्णुयातां ऊर्णूयात् ऊर्णूयास्तां ऊर्णाविषीष्ट ऊर्णुविषी
ष्ट ऊर्णोतेर्विभाषा इडादौ परस्मैपदे सिचि वृद्धिः पक्षे गुणः और्णावीत् औ
र्णाविष्टां और्णवीत् इत्यदादिगणः ॥ हु दानादनयोः जुहोत्यादिभ्यः श्लुः

म.सि.
कौ.
६८
68

६।१।१०॥

आरभ्यलादित्यात

घः श्लौ ॥ धातोर्द्वे स्तः जुहोति जुहुतः हुश्नुवोरिति यण् जुह्वति भीह्रीभृहुवांश्लुव
च्च ॥ एभ्यो लिटि आम्वा स्यात् आमि श्लाविव कार्यं च जुहवांचकार जुहाव होता हो
ष्यति जुहोतु जुहुतात् जुहुतां जुह्वतु जुहुधि जुहवानि अजुहोत् अजुहु
तां जुसि चेति गुणः अजुहवुः जुहुयात् हूयात् अहौषीत् अहोष्यत् ञि
भी भये बिभेति भियोन्यतरस्यां ॥ इः स्यात् हलादौ क्ङिति सार्वधातुके बिभी
तः बिभितः बिभ्यति बिभयांचकार बिभाय भेता भेष्यति बिभेतु बिभि
तात् बिभीतात् बिभीयात् भीयात् अभैषीत् अभेष्यत् ह्री लज्जायाम् जि
ह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति जिह्रयांचकार जिह्राय ह्रेता ह्रेष्यति जिह्रेतु

आ हृक्तसार्वधातुके पेरोनिदीर्घः

धात्ववयवसंयोग
पूर्वत्वाच्यणभावा
इयङ्प्राप्ते तित्य

अजिह्रेत् जिह्रीयात् ह्रीयात् अह्रैषीत् अह्रेष्यत् पॄ पालनपूरणयोः अर्त्ति
पिपर्त्त्योश्च अभ्यासस्येकारः श्लौ पिपर्त्ति उदोष्ठ्यपूर्वस्य अंगावयवौष्ठ्यपूर्वो
यॠदंतस्यांगस्योत् हलि च रेफवांतस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि
पिपूर्त्तः पिपुरति पपार शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा किति लिटि पप्रतुः पप्रुः ऋच्छ
त्यॄतां तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोर्ॠतां च गुणो लिटि पपरतुः पपरुः वॄतो
वा वृङ्वृञ्भ्यामॄदंताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि परिता परीता परिष्य
ति परीष्यति पिपर्त्तु अपिपः अपिपूर्त्तां अपिपरुः पिपूर्यात् पूर्यात् अ
पारीत् सिचि च परस्मैपदेषु अत्र वॄत इटो न दीर्घः अपारिष्टां अपारिषुः

म.सि.
कौ.
६९
69

त ओहाकत्यागे जहाति जहातेश्च इद्वास्याः हलादौ क्ङिति सार्वधातुके जहितः ईहल्यघोः श्नाभ्यस्तयोरात इः सार्वधातुके क्ङिति हलि जहीतः जहति जहौ हाता हास्यति जहातु जहितात् जहीतात् आ च हौ जहातेश्चा दिरीतौ जहाहि जहिहि जहीहि अजहात् अजहुः लोपो यि जहातेरातः लोपो यादौ सार्वधातुके जह्यात् हेयात् अहासीत् अहास्यत् ऋ गतौ इयर्त्ति इयृतः इयति आर आरतुः इडत्यर्त्तिव्ययतीनाम् इट् आरिथ अर्त्ता ऋद्धनोः स्ये अरिष्यति इयर्त्तु इयराणि पेयः पेयृतां पेयरुः इयृयात् अर्यात् आरत् आरिष्यत् माङ् माने शब्दे च भृञ् मामिति भृञ् माङ् ओहाङ् प

तस्माच्चा

क्ङिति लोपोऽन्यत्र ... क्ङिति १२

इहल्यो

षामभ्यामसेत्स्याङ्ङौ मिमीते मिमाते मिमते ममे माता मास्यते मिमीतां अ
मिमीत मिमीत मासीष्ट अमास्त अमासा ओहाङ्गतौ जिहीते जिहाते
जिहते जहे हाता हास्यते जिहीतां अजिहीत जिहीत हासीष्ट अहास्त
अहासत डुभृञ्धारणपोषणयोः बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति बिभृते बिभ्राते बि
भ्रते बिभरांचकार बभार बभर्थ बभृव बिभरांचक्रे बभ्रे भर्ता
भरिष्यते भरिष्यति बिभर्तु बिभराणि बिभृतां अबिभः अबिभृत अ
बिभृत बिभृयात् बिभ्रीत भ्रियात् भृषीष्ट अभार्षीत् अभृत अभरिष्यत डु
दाञ्दाने ददाति दत्तः ददति दत्ते ददाते ददते ददौ ददे दाता दास्यति दा

हस्वादंगात्सिचो लुक

श्नाभ्यस्तयोरातः लोपः

श्नाभ्यस्तयोरातः लोपः क्ङिति सार्वधातुके
सार्वधातुकमपित्

म॰सि॰
कौ॰ गातिस्थेति सिचो लुक्
७०
70

स्यते ददातु देहि घ्वसोरेद्धौ दत्तां अददात् अदत्त दद्यात् ददीत देयात् दासीष्ट
अदात् अदातां अदुः स्थाघ्वोरिच्च अनयोरिदंतादेशः सिच्च किदात्मनेपदे
षु अदित अदास्यत् अदास्यत डुधाञ् [illegible] धारणपोषणयोः दधाति द
धस्तथयोश्च द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धातोर्बशो भष तथयोः स्ध्वोश्च परयोः
धत्तः दधति दधासि धत्थाः धत्ते धत्से धध्वे धेहि णिजिर् शौचपोषण
योः णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ निज् (विज्) विषामभ्यासस्य गुणः श्लौ नेनेक्ति ने
निक्तः नेनिजति नेनिक्ते नेनिजते निनेज नेक्ता नेक्ष्यति नेनेक्तु नेनि
ग्धि नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके लघूपधगुणो न नेनिजानि नेनि

क्तां अनेनेक् अनेनिक्तां अनेनिजुः अनेनिक्तं अनेनिक्त नेनिज्यात् नेनि
जीत निज्यात् निक्षीष्ट अनिजत् अनैक्षीत् अनिक्त अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत प
वेविजिर् पृथग्भावे विष्लृ व्याप्तौ इति निजादयः ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषा
व्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु दिवादिभ्यः श्यन् शपोऽपवादः
हलि चेति दीर्घः दीव्यति दिदेव देविता देविष्यति दीव्यतु अदीव्यत् दीव्ये
त् दीव्यात् अदेवीत् अदेविष्यत् एवं षिवु तन्तुसन्ताने नृती गात्रविक्षेपे
नृत्यति ननर्त नर्तिता सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः एभ्यः सिज्भिन्नस्य
सादेरार्धधातुकस्येड्वा नर्तिष्यति नर्तिष्यति नर्त्स्यति नृत्येत् नृत्यात् अनर्तीत्

म॰ सि॰
कौ॰
७१
71

त्र॰ त्रसी उद्वेगे वा भ्राशेति श्यन्वा त्रस्यति त्रसति तत्रास वा जॄभ्रमुत्रसां एषां कि
ति लिटि सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा त्रेसतुः तत्रसतुः त्रेसिथ तत्रसि
था शो तनूकरणे ओतः श्यनि लोपः श्यति श्यतः शशौ शशतुः
शशुः शाता शास्यति अशात् अशातां इट्सकौ अशासीत् अशासिष्टां
छो छेदने छ्यति षो ऽन्तकर्मणि स्यति ससौ दो अवखण्डने द्यति ददौ
देयात् अदात् व्यध ताडने विध्यति विव्याध विविधतुः विव्यद्ध विव्य
धिथ व्यद्धा व्यत्स्यति विध्येत् विध्यात् अव्यात्सीत् पुष पुष्टौ पुपोषिथ
पोष्टा पोक्ष्यति पुषादित्यङ् आपरस्मैपदेषु अपुषत् शुष शोषणे शु

ष्यति सुस्योष सुसुषतुः णश अदर्शने नश्यति ननाश नेशतुः इत्यादि
भाष्ये इथ नशात् पक्षे पद कुटु मस्ज सृज दह दिह प्रभोवला घाई यात नकस्येवेट्
नेशिथ मस्जिनशो झलि नुम् ननंष्ठ नेशिव नेश्म नशिता नंष्टा नशिष्य
ति नंक्ष्यति नशिष्यतु नश्यतु अनशत् प्रणश्यति नशेः षान्तस्य णत्वेन प्र
नष्टा अंतःग्रहणोमस्तषूर्वपदार्थः प्रनंक्ष्यति इत्यादिमासेराधोः इष्यति इषि
नमोरचिनुम् इंष्य इंषतुः इंषिथ ईषद इंषिम इंष्व नेड्वशिकृति इषेः
लिङ्गेन शुर्विद्यते नेमूल इषिता इष्टा इषिष्यति इक्ष्यति ऋदिःतुम् मनिति
नामितिनलोपः ऐषत् इषमीणाने इष्यति तत्रप्य ननर्षिथ ननर्ष्ठ त

म॰सि॰ र्पिता त्रप्ता तर्प्ता स्पृशमृशकृषतृपदृपांच्लेः सिज्वावाच्यः अत्रांप्सीत् अतार्प्सीत् वे॰
कौ॰ अताप्सीत् अतृपत् दृप हर्षमोहनयोः दृप्यतीत्यादि रधादित्वादिमो वेट्का
७२ वमर्थमनुदात्तता द्रुह जिघांसायां वाद्रुहेतिघः पक्षे ढः दुद्रोग्ध दुद्रोढ
72 दुद्रोहिथ द्रोहिता द्रोग्धा द्रोढा द्रोहिष्यति ध्रोक्ष्यति मुह वैचित्ये वैचित्य
मविवेकः मुह्यति मुमोहिथ मुमोग्ध मुमोढ मोहिता मोग्धा मोढा मो
हिष्यति मोक्ष्यति अमुहत् ष्णुह उद्गिरणे स्नुह्यति सुष्णोह सुष्णोहिथ सु
ष्णोग्ध सुष्णोढ सुष्णुहिव सुष्णुह्व स्नोहिता स्नोग्धा स्नोढा स्नोहिष्यति स्नो
क्ष्यति अस्नुहत् ष्णिह प्रीतौ स्निह्यति सिष्णेह स्नेहिता स्नेग्धा स्नेढा अ

त्विहृत् तृषूतर्षे तृष्यति हृषुवैहृत्ये हृष्यति श्लिषआलिंगने श्लिष्यति श्लि
षआलिंगनेश्लेःक्सः अश्लिक्षत्कन्यांदेवदत्तः आलिंगनेकिंसमश्लिषज्जतु
काष्ठं प्रत्यासत्ताविहश्लिषिः कुपक्रोधे कुप्यति दृपअद्भुतायां दृप्यति
शुधशौचे शुध्यति षिधुसंराद्धौ सिध्यति शमउपशमे शमामष्टानांदीर्घः
श्यनि शमतमश्रमदमभ्रमक्षमक्लममदां प्रणिशाम्यति शमकः शामित्र
शमिता अशमत् तमुकांक्षायां ताम्यति तमिता अतमत् दमउपशमे
दाम्यति दमिता अदमत् श्रमुतपसिखेदेच श्राम्यति अश्रमत् भ्रमुअन
वस्थाने वाभ्राशेति विकल्पत्वा भ्राम्यति भ्रमति अभ्रमत् क्षमूसहने क्षाम्यति

म. सि. को. ७१ 73

चचमिथ चचंथ चचमिव चचाथ चमिता चेता अयंतनषित् आदित्तषित्
अषितः ताम्यते तोति तमष्षः तमतेः तमा क्लमग्लानौ क्लाम्यंक्लमिता अ ति
क्लमत् मदीहर्षे माद्यति अमदत् असुक्षेपणे असयति आस असिता
असतेरस्तुक् अदि. आस्थत् यसुप्रयत्ने यसोनुपसर्गाद्व संयसश्च यसन्वा
यस्यति यसति संयस्यति संयसति अनुपसर्गात्किं प्रयस्यति जसुमोक्ष
णे जस्यति तसुउपक्षये दसुच तस्यति अतसत् दस्यति अदसत् वसु
स्तंभे वस्यति ववास ववसतुः वसादिरयमितिमतेन वेसतुः वेसुः व्युषु
विभागे व्युष्यति विसप्रेरणे विस्यति अविसत् कुसउत्सर्गे कुस्यति मसु

क्षुभ्या स स्या सवर्णो

[illegible] वेटने नस्यति समीपरिणामे परिणामो विकारः लुट विलोड
ने लुट्यति उच समवाये उच्यति उवोच ऊचतुः ऊचुः भृशु भ्रंशु भ्रसु अधःपतने भृ
श्यति बभ्रंश अभ्रशत् नलोपः भ्रस्यति बभ्रंस अभ्रसत् वृश वरणे वृ
श्यति त्रिस पिपासायाम् तृष्यति हृष तुष्टौ षण्ढझोभावादिका द्विशेषः हृ
ष्यति अहृषत् रुष रिष हिंसायां रोषितिवेट् रोषिता रोष्टा रेषिता रेष्टा कुपु
क्रोधे कुप्यति गुपू व्याकुलत्वे गुप्यति लुभ गार्ध्ये गार्ध्यमाकांक्षा लोभिता
लोब्धा लोभिष्यति भवादेरहतनकरणाल्लोभन्ति इत्याङ्गः क्षुभ संचलने क्षुभ्य
ति क्लिदू आर्द्रीभावे क्लिद्यति विक्लेदिथ विक्लेत्थ विक्लिदिव विक्लिद्व क्लेदि

म. सि. कौ. ७४
74

ना क्लेना जिमिदास्नेहने मिदेर्गुणः णादौप्रत्यये मेद्यति त्रिमिदत् निक्ष्विदाह्ने
दनमोचनयोः क्ष्विद्यति ऋधुवृद्धौ ऋध्यति ग्रानर्द गृधुअभिकांक्षायां गृ
ध्यति अगृधत् रधू हिंसासंराद्धौ रध्यति णुश्च शौचे णुध्यति णुश्च शुद्धौ शुध्यति क्रमादित्येव बुधिर्
लिप्सावेद्दे मोता सविता हडू पवताये हृयते दीङ् ह्मये दीडोयु
डचिक्लिति दीडः परस्मादादेः क्लितिप्रात्पात्कस्यघट्ट झनुदाद्धु वहू यणोः
सिद्धौवक्तव्यो टिदीयं मीनामिमिनो तिदीडां ल्यपिच पषामात्वे ल्यपि चादशि
नेज्जनिमिन्ने दाना दास्यते अदास्त डीङ् विहायसागतौ डीयते पीङ् पाने पीय
ते माङ् माने मायते मम जनीप्रादुर्भावे जाजनोर्जा श्विति जायते जज्ञे जनि

मीनातिमिनोतिदीडांल्यपिचा ॥ पषामात्वेल्यपि ॥ चादशि ॥ ऊष ॥ क्लिति ॥ उपवा ॥

ष्यते दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योन्यतरस्यां पञ्चभ्यश्च्लेश्चिण्वा एकवचनेतशब्दे
परे चिणोलुक् चिणःपरस्यलुक् जनवध्योश्च नवृद्धिश्चिणिञ्णितिकृतिच
अजनि अजनिष्ट दीपीदीप्तौ दीप्यते दिदीपे अदीपि अदीपिष्ट पदगतौ प
द्यते पेदे पत्ता पद्येत पत्सीष्ट चिण्तेपदः च्लेःअपादि अपत्साताम् अपत्स
त विदसत्तायां विद्यते वेत्ता बुधअवगमने बुध्यते बुबुधे बोद्धा भोत्स्यते भु
त्सीष्ट अबोधि अबुद्ध अभुत्साताम् युधसंप्रहारे युध्यते युयुधे योद्धा अयु
द्ध सृजविसर्गे सृज्यते ससृजिषे स्रष्टा स्रक्ष्यते सृक्षीष्ट असृष्ट असृक्षाताम्
मीङ्हिंसायां मीयते रीङ्स्रवणे रीयते लीङ्श्लेषणे विभाषालीयतेः ली

म॰ सि॰
कौ॰
३४
75

यतेरितियकानिर्देशो न तु श्यना । लीङो यात्वस्यादेज्विषये ल्यपि च । लेता लाता लेष्यति लास्यते । यज्विषये किं । लिल्ये । व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते विव्रिये । मृष तितिक्षायां । मृष्यति मृष्यते ममर्ष ममर्षिथ ममृषे मर्षितासि मर्षितासे मर्षिष्यति मर्षिष्यते । णह बंधने । नह्यति नह्यते ननाह नेहिथ ननद्ध नेहे नद्धा नत्स्यति अनात्सीत् अनद्ध । रंज रागे । रज्यति रज्यते । शप आक्रोशे । शप्यति शप्यते । शक विभाषितो मर्षणे । विभाषितो मर्षणे । विभाषितइत्युभयपदीमर्थः । शक्यते हरिं द्रष्टुं भक्तैः । शशाक शेकिथ शशकथ शेके शक्ता शक्ष्यति शक्ष्यते पुषादित्वादङ् अशकत् अशक्त सेडयमित्येके तन्मते नानिड्ड

धुरदितपक्षितः धाकिता धाकिष्यति धाकिष्यते इतिदिवादिगणः ॥ ॥ षुञ्अ
भिषवे सादिस्मघुः प्रायापवादः सुनोति सुनुतः हुश्नुवोरितियण् सुन्वन्ति सु
नः सुनुते सुन्वाते सुन्वते सुनुवहे सुषुवे सोता सुनु सुनवानि सुनवै सुनुया
त् सूयात् स्तुसुधूञ्भ्यःपरस्मैपदेषुसिचइट् असावीत् असोष्ट चिञ्चयने
चिनोति चिनुते विभाषाचेः अभ्यासाच्चेः कुत्वंवासनिलिटिच चिकाय चिचा
य चिक्ये चिच्ये अचैषीत् अचेष्ट स्तृञ्आच्छादने स्तृणोति स्तृणुते तस्तार त
स्तरतुः तस्तरे गुणोर्तीतिगुणः स्तर्यात् ऋतश्चसंयोगादेः ऋदंतात्संयोगादेर्लि
ङ्सिचोरिड्वातङि स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट असारीत् अस्तरिष्ट अस्तृत धुञ्कंपने

म. सि.
कौ
७६
76

पुनोति पुनते इयाव इयुवे अयोषीत् अयोषत पूजकंपने पूनोति पूनते
स्वरतीतिवेट् इयविथ इयोथ क्तितिलिटि अकः कित श्रियःएकाचउगंताच्च
कितीएनइतिप्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् इयुविव अयावीत् अयविष्ट अ
योष्ट कृञ्हिंसायां कृणोति कृणुते चकार चकर्थ चक्रे क्रियात् कृषीष्ट अ
कार्षीत् अकृत वृञ्वरणे वृणोति वृणुते वभ्रयनंतथजगम्यववर्थेतिनिगमे
एवांवेदेदभाषोनिपात्यतेतेनभाषायांघसीट् ववरिथ ववृव ववृम ववृवहे
वरिता वरीता लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वृङ्वृञ्भ्यामृदंताच्च परयोर्लिङ्
सिचोरिड्वानदिः नलिङि वृतोलिङिइटोनदीर्घः वरिषीष्ट वृषीष्ट अवारीत् अ

वरिष्ट अवरीष्ट अह्न ङुनउपतापे ङुनोति दिगतौ नोहूदोच दिदुमोना उपसर्गा
स्यान्तिमिन्नान्मरस्यैनयोर्नसमणः प्रहिणोति हेरचङि. अभ्यासाद्धिनोतेर्ह
ह्रस्यकुत्वेनतुचङि. जिघाय आप्लृव्याप्तौ आप्नोति आप्नुतः आप्नुहि ल्ट
दित्वादङ्. आपत् शक्लृशक्तौ शक्नोति मृशाकत् राधसाधसंसिद्धौ राध्नो
ति राधोहिंसायां एत्वाभ्यासलोपौस्तः किति लिटि सेटि थलि च अरेधिथ
तुः अरेधुः रेधिथ राद्धा साध्नोति ससाध साद्धा असात्सीत् असाद्धां
ञिधृषाप्रागल्भ्ये धृष्णोति दधर्ष धर्षिता दंभुदंभने दभ्नोति ददंभ श्रंथिग्रंथि
दंभेरेत्वेनोलिटः कितवा कित्वपक्षेन्लोपः नसाभीयत्वादसिद्ध त्वेनेत्वाभ्या

म॰सि॰
कौ॰
७७
77

सलोपयोरप्राप्तौ दंभेश्च एत्वाभ्यासलोपौ स्तः देभतुः ददंभतुः दंभिता दभ्यात्
तृपप्रीणने क्षुभ्नादिषु वचनसामर्थ्याण्णत्वं तृप्णोति अशूङ्व्याप्तौसंघाते च अश्नोतेश्च दी
र्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुट् आनशे अशिता अष्टा अशिष्यते अक्ष्यते अश्नु हरितीतिवेद्
वीत अशीष्ट अक्षीष्ट आशिष्ट आष्ट आक्षातां इतिस्वादि गणः तुदव्यथ
ने तुदादिभ्यःशः गुणापवादः तुदति तुदते तुतोद तुतोदिथ तुतुदे तोत्ता
झलोझलि
अतौत्सीत् अतुत्त णुदप्रेरणे नुदति नुदते नुनोद नोत्ता भ्रस्जपाके ग्रहि
ज्यासस्यश्चुत्वे जश्त्वः भृज्जति भृज्जते भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां भ्रस्जेरेफ
स्योपधायाश्चस्थाने रमागमोवार्द्धधातुके मित्वादंत्यादचः परः स्थानषष्ठी

निवृत्तेः कोर्थः लोप इत्यर्थः १

निर्देशाल्लोपयथयोर्निवृत्तिः वभर्ज वभर्जतुः वभर्जिथ वभर्ष्ठ वभ्रज्ज वभ्रज्जतुः व
भ्रज्जिथ स्कोरिति सलोपः वश्चेति षः वभ्रष्ठ वभर्ज्जे वभ्रज्जे भ्रष्टा भर्ष्टा भ्रक्ष्यति
भर्क्ष्यति क्ङिति रमागमं वाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन भृज्ज्यात् भृज्ज्या
स्तां भृज्ज्यासुः भर्क्षीष्ट भ्रक्षीष्ट अभार्क्षीत् अभ्राक्षीत् अभर्ष्ट अभ्रष्ट कृष
विलेखने कृषति कृषते चकर्ष चकृषे क्रष्टा कर्ष्टा कृक्षीष्ट अक्राक्षीत् अ
कार्क्षीत् अकृक्षत् अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत अकर्क्षीत् मिल संगमे मिल
ति मिलते मिमेल मेलिता अमेलीत् मुच्लृ मोक्षणे शे मुचादीनां मुचलृपुवि
द लिप सिच कृत खिद् पिशां नुम् शे परे मुंचति मुंचते मोक्ता मुच्यात् मुक्षीष्ट

वृद्धोऽनस्यितस्मा) खेदोऽकृः भ्रनुलनस्वृचे फलेफलि वृद्भ्रनहलेतस्याचः

मसि॰
कौ॰
७८
78

अमुचत् अमुक्त अमुक्तातां लुप्लृछेदने लुंपति लुंपते लोप्ता अलुपत् अलुप्त
विद्लृलाभे विंदति विंदते विवेद विविदे व्याघ्रभूतिमतेसेट् वेदिताभाष्यमते
ऽनिट् परिवेत्ता षिचक्षरणे सिंचति सिंचते असिचत् असिचत असिक्त लि
पउपदेहे उपदेहे उपदेहोवृद्धिः लिंपति लिंपते लेप्ता अलिपत् अलिपत
अलिप्त कृतीछेदने कृंतति चकर्त्त कर्त्तिता कर्त्तिष्यति कर्त्स्यति अकर्त्तीत् खिद्
परिघाते खिंदति चिखेद खेत्ता पिशअवयवे पिंशति पेशिता ओव्रश्चूछे
दने वृश्चति वव्रश्च वव्रश्चिथ वव्रष्ठ व्रश्चिता व्रष्टा व्रश्चिष्यति व्रक्ष्यति
वृश्च्यात् अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् व्यचव्याजीकरणे विचति विव्याच विविच

त्तः अर्चिता अर्चिष्यति विअर्चात् अआर्चीत् अर्चेः कृतादित्वमनसीतित्तने
ह्प्रवर्त्तते अनसीतिपर्युदासेनकृन्मात्रविषयत्वात् उछि उछे उंछः क
णशआदानेकणिशाद्यर्जनेशिलमित्यादयः उंछति ऋछगतीन्द्रियप्रल
यमूर्तिभावेषु ऋछति ऋऋछतामिति गुणः द्विहलग्रहणस्यानेकहलुप
लक्षणत्वान्नुट् आनर्छ आनर्छतुः ऋछिता उज्झउत्सर्गे उज्झति लुभ
विमोहने लुभति लोभिता लोब्धा लोभिष्यति त्रपत्रैफतृप्तौ त्रपति त
तर्प तर्पिता अतर्पीत् त्रैफति शेत्रैफादीनांनम्वाच्यः आदिशब्दः प्रकारेतेन
येचनकारान्नुषक्तास्तेत्रैफादयः तत्रैफ त्रपात् मृडसुखने पृडच मुनग

आकित्वान्नलोपो
न॥ अपित्वान्त्वाभा
वान्नकित्॥

त्रंफती त्वत्रफाइफ्ड्रि त्वाद्दनिदताभ्मितिन लोपे॥
शेत्रंफादीनांनम्वाच्यः॥ त्रंफति॥

म.सि.
कौ.
७९
79

इषगतावयमाच्छः पीति

नो श्रुनति इषइच्छायां इच्छति एषिता एष्टा एषिष्यति इच्छात् ऐषीत् कुटकौटि
ल्ये गाङ्कुटादीति ङित्वे चुकुटिथ चुकोट चुकुट कुटिता पुटसंश्लेषणे पुटति
पुटिता स्फुटविकसने स्फुटति स्फुटिता स्फुरस्फुलसंचलने स्फुरति स्फुल
ति स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः इत्वेवा निस्फुरति निष्फुरति णूस्तवने णि
णूतगुणोदयः नुवति नुनाव नुविता टुमस्जोशुद्धौ मज्जति ममज्ज मज्जि
नशोरिति नुम् मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः संयोगादिलोपः ममङ्क्थ मम
ज्जिथ मङ्क्ता मंक्ष्यति अमांक्षीत् अमांक्तां अमांक्षुः रुजति रोक्ता रोक्ष्य
ति अरौक्षीत् भुजोकौटिल्ये रुजिवत् विशप्रवेशने विशति मृशआमर्शने

इति कुटादयः

निःस्फुरति

सस्फुलत्वेन शः ॥ पुनः जशत्वेन जः ॥ मज्जति

रुजोभंगे

स्पृशामृशकृषतृपदृपांच्लेःसिज्वावाच्यः॥सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेषु॥सिजभावे॥शलिगु
पधादनिटःक्सः॥मृशाक्स॥स्कोःसंयोगाद्योरन्तेच॥कलोपः॥झलोझलि॥तिष्ठ॥कः॥सि

ने आमर्शने स्पर्शः अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् षद्लृ विशरणगत्यवसा
दनेषु सीदतीत्यादि शद्लृ शातने शदेः शितः शिद्भाविनोस्मात्तङानौस्तः शी
पाघ्रेतिशीयादेशः
यते शीयतां अशीयत शीयेत शशाद शत्ता शत्स्यति अशदत् अशत्स्यत्
कॄ विक्षेपे ऋत इद्धातोः किरति चकार चकरतुः चकरुः करिता करीता की वृतोवा
र्यात् अकारीत् किरतौ लवने उपात्किरतेः सुट् छेदे अर्थे उपस्किरति अडभ्या
समवायेपि सुट्कात्पूर्वइतिवक्तव्यम् उपास्किरत् उपचस्कार हिंसायांप्रतेश्च
किरतेः सुट् हिंसायां उपस्किरति प्रतिस्किरति गॄ निगरणे अचिविभाषा
गिरते रेफस्यलोवा अजादौ प्रत्यये परे गिरति गिलति जगार जगाल जगरि

म॰सि॰
कौ॰
८०
60

ष जगलिथ गर्हिता गर्हिता गलिता गलीता प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ग्रहिज्या पृच्छति

वृश्चेतिद्वः। स्व॥वदोःकःसि वृश्चेति द्वः

पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः प्रष्टा प्रक्ष्यति अप्राक्षीत् मृङ् प्राणत्यागे म्रियतेर्लुङ्

लिङोश्च लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङः तङानौ नान्यत्र ङित्वं स्वरार्थं रि

ङ् इयङ् म्रियते ममार ममर्थ मम्रिम मर्ता मरिष्यति मृषीष्ट अमृत पृङ् ड्ल्वारंग

व्यायामे प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः व्याप्रियते व्यापप्रे व्यापर्ता व्यापरिष्यते व्या

पृत जुषी प्रीतिसेवनयोः जुषते जुजुषे ओविजी भयचलनयोः

प्रायेणायमुत्पूर्वः उद्विजते उद्विविजे विजइट् विजेः परे ऽडादिप्रत्ययो ङित् उद

उद्विजिता उद्विजिष्यते ओलजी ओलस्जी व्रीडने लजते लेजे लज्जते ललज्जे दु

तस्यप्रकृत्वेन प्राः।जघरत्वेनतः

भित्वादं त्यादच: प० २॥ नित्यत्वाद्गुणं बाधते॥
ऊ ऊ स्यो हो घिः झलां जो झकारिः॥

तिकदादि ॥ तृपिहन्स्य आवरणे तृयादिभ्यः श्नम् श्नोपापवादः तृणाद्धि अमीबह्ला
याः तृंढः तृंहंति तृणात्सि तृंढः तृंढ तृणाध्मि तृंह्वः तृंह्मः तृंढ्ढे तृण्ढाते तृ
न्ढते तृन्क्षे तृन्ढाथे तृन्ढ्ढे तृन्ह्वहे तृन्ह्महे तृरीथ तृतृये तोढ्ढा तोर्त्स्यति तोर्त्स्यते
तृणाढ्ढु तृंढ्ढात् तृन्ध्यां तृन्यंतु तृन्ढ्ढि तृणाथानि तृणाथाव तृणाथाम तृंढ्ढां
तृंथातां तृंथतां तृंक्ष्व तृणाये तृणाथावहै तृणाढ्ढामहै अतृणात् अतृंढ्ढां अतृं
थत् अतृणात् अतृणाः अतृंथं अतृंढ्ढ अतृन्ढ अतृंथातां अतृंथत तृंथात्
तृंथीत तृध्यात् तृन्सीष्ट [रवृरि चे] अतृढ्ढ अतृथत् [इरितो वा] अतौर्त्सीत् अतौर्त्स्यत् अतौर्त्स्यत
भिदिर् विदारणे छिदिर् द्वैधीकरणे युजिर् योगे रिचिर् विरेचने रिणा

म॰सि॰
कौ॰
८१
81

क्ति रिंक्ते रिरेच रेक्ता अरिणक् अरिचत् अरैक्षीत् अरिक्त उछृदिर् दीप्तिदेव-
नयोः छृणत्ति छृंते चछर्द चछृदे सेसिचीति वेट् चछृदिषे चछृत्से छ-
र्दिता छर्दिष्यति छर्त्स्यति अछृदत् अछर्दीत् अछृदिष्ट उतृदिर् हिंसाना-
दरयोः तृणत्ति तृंत्ते कृतीवेष्टने कृणत्ति तृहि हिसि हिंसायां तृणहइम् तृ-
हः श्नमिकृतेइमहलादौपिति तृणेढि तृण्ढः ततर्ह तर्हिता अतृणेट् श्नान्नलोपः
हिनस्ति जिहिंस हिंसिता उंदी क्लेदने उनत्ति उंत्तः उंदंति उंदांचकार औनत्
औंतां औंदन् औनः औनदं अंजू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु अनक्ति अंक्तः स्वरित्त्वेनिवेट्
आनंज आनंजिथ आनंक्थ अंजिता अंक्ता अंग्धि अनजानि आ

श्नसोरल्लोपः

नक् अंजेः सिचि अंजेः सिचो नित्यमिट् आंजीत् तंचू संकोचे तनक्ति तंक्ता तंचिता

ओँविजी भयचलनयोः विनक्ति विंक्तः विज इडिति ङित्वं विविजिथ विजिता

अविनक् अविजीत् शिष्लृ विशेषणे शिनष्टि शिंष्टः शिंषंति शिनक्षि शि

शेष शिशेषिथ शेष्टा शेक्ष्यति हेर्धिः शिण्ढि शिनषाणि शिंष्यात् शि

ष्यात् शिष्यात् अशिषत् अशेक्ष्यत् पिष्लृ संचूर्णने भंजो आमर्दने भ

नक्ति बभंजिथ बभंक्थ भंक्ता भुज पालनाभ्यवहारयोः भुनक्ति भुंक्तः

बुभोज भोक्ता भोक्ष्यति अभुनक् भुजोऽनवने तङानौ स्तः ओदनं भुंक्ते अनवने किम्

महीं भुनक्ति ञिइंधी दीप्तौ इंधे इंधाते इंधते इंत्से इंधांचक्रे इंधिता इंध्यां इंधातां इंधे

जश्त्वं चर्त्वं ... सिद्धिति वाऽलोपः अत्रनुस्वारपरसवर्णौ ४

केवलपालने २

[ल॰ कौ॰ ८२ 82] तास्म् इन्धे सेंध सेंधातां सेंधत सेंध्याः विद विचारणे विंत्ते विंदाते वेत्ता वेत्तासे॰
इति रुधादिः तनु विस्तारे तनादिकृञ्भ्य उः शपोऽपवादः तनोति तनुते ततान ते
ने तनिता २ तनिष्यति तनोतु तनुताम् अतनोत् अतनुयात् तनुयात् तन्वीत त
निषीष्ट अतानीत् अतनीत् तनादिभ्यस्तथासोः तनादेः सिचो वा लुक् तथासोः अ
तत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ट अतनिष्यत् अतनिष्यत षणु दाने सनोति सा
यात् सन्यात् जनसनखनां सञ्झलोः एषामाकारोऽन्तादेशः सनि झलादौ क्ङिति च असा
त् असनिष्ट असाथाः असनिष्टाः क्षणु हिंसायां उप्रत्यये लघूपधगुणो वा क्षणो
ति क्षणुतः क्षमयेते निमवृद्धिः अक्षणीत् अक्षत अक्षणिष्ट अक्षथाः अक्षणिष्टाः

हिनोश्च उपसर्गेयलघूपधमणोवा हेणोति हिनोति हेणाता अहणोत् अहिन अहणि
ए तनोऽस्रदेने तेरोगेति तनोति तनुते डुकृञ् करणे करोति अतउत्सार्वधातुके कु
कुरुतः नभकु कुरान् मस्यकुर्कुरोऽउपधायानदीर्घः कुर्वंति नित्यंकरोतेः करोतेःस्वोः
कुर्वः कुर्मः कुरुते चकार चकर्थ चक्रेकर्त्ता करिष्यति करिष्यते करोतु कुरुतात्
अकरोत् अकरोत् अकुरुत येच कृञउलोपोयादौप्रत्यये कुर्यात् कुर्वीत क्रिया
त् कृषीष्ट अकार्षीत् अकृत अकरिष्यत् अकरिष्यत संपरिभ्यांकरोतौभूषणे
समवायेच· सुट् संस्करोति अलंकरोतीत्यर्थः संस्कर्वसंस्कविदध्भूषणोपिसुट् संस्कु
ते भक्ताद्रेतिज्ञायकात् उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषुच· कृञः सुट वात्प्रारउ

ल. कौ.
८२
83

क्रयोरर्थयोः प्रतियत्नो गुणाधाने विकृतमेव वैकृतं विकारः वाक्याध्याहार आकांक्षि
तैकदेशपूरणं उपस्कृता कन्या उपस्कृता ब्राह्मणाः शयोदकस्योपस्कुरुते उपस्कृते
भुंक्ते उपस्कुरुते वनु याचने वनुते ववने मन अवबोधने मनुते मेने मनिता
मनिष्यते मनुताम् अमनुत मन्वीत मनिषीष्ट इति तनादिः ० डुक्रीञ् द्रव्यवि
निमये क्र्यादिभ्यः श्ना शपोपवादः क्रीणाति ई हल्यघोः क्रीणीतः श्नाभ्यस्तयोरातः
क्रीणंति क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः क्रीणीते क्री
णाते क्रीणते क्रीणीषे क्रीणाथे क्रीणीध्वे क्रीणे क्रीणीवहे क्रीणीमहे चिक्राय
चिक्रियतुः चिक्रियुः चिक्रेथ चिक्रयिथ चिक्रिये क्रेता क्रेष्यति क्रेष्यते क्रीणातु

क्रीणीतात् क्रीणीताम् अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्रीणन् अक्रीणाः अक्रीणीतम्
अक्रीणीत अक्रीणाम अक्रीणीव अक्रीणीम क्रीणीयात् क्रीणीत क्रेषीष्ट अक्रैषी
त् अक्रेष्यत् अक्रेष्यत प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च· प्रीणाति प्रीणीते श्रीञ् पाके श्रीणा
ति श्रीणीते मीञ् हिंसायाम् प्रमीणाति प्रमीणीते मीनातीत्यात्वम् ममौ मिम्य
तुः ममिथ ममाथ मिम्ये माता मास्यति मीयात् मीषीष्ट अमासीत् अमासीष्टाम्
अमास्त षिञ् बंधने सिनाति सीनीते सिषाय सिष्ये सेता स्कुञ् आप्लवने स्तंभ
स्तंभुस्कंभुस्कुंभुस्कुञ्भ्य· श्नुश्च नातश्रा स्कुनोति स्कुनुते स्कुनाति स्कुनीते चुस्का
व चुस्कुवे स्कोता अस्कौषीत् अस्कोष्ट स्तंभादयश्चत्वारः सौत्राः सर्वे रोधनार्थाः इत्ये

म.कौ. के माधवस्तुप्रथमस्तृतीयोस्तंभार्थो द्वितीयो निष्कोषणार्थः चतुर्थो धारणार्थइत्याह
स सर्वे परस्मैपदिनः हलः श्नः शानज्झौ हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे स्तभान स्त
८४ भान स्कुभान स्तंभहि जृस्तंभुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुंचुश्विभ्यश्च इत्यङ्वा व्यष्टभ
84 त् अस्तंभीत् युञ् बंधने युनाति युनीते योता क्नूञ् शब्दे क्नूनाति क्नुनीते क्नविता
द्रूञ् हिंसायाम् द्रूणाति द्रूणीते पूञ् पवने प्वादीनां ह्रस्वः पूञ् लूञ् स्तॄञ् कॄञ् वृ
ञ् धूञ् शॄ पॄ म्हॄ न्हॄ ध्हॄ न्हॄ कॄञ् ऋ गॄ ज्यारीलीव्लीप्लीनां चतुर्विंशतेर्ह्रस्वः शिति पु
नाति पुनीते पविता लूञ् छेदने लुनाति लुनीते स्तॄञ् आच्छादने स्तृणाति स्तृ
णीते तस्तार तस्तरतुः तस्तरे स्तरिता स्तरीता स्तृणीयात् स्तृणीत स्तरिषीष्ट

स्तीर्षीष्ट सिचिच परस्मैपदेषु अस्तारीत् अस्तारिष्टां अस्तारिषु अस्तरिष्ट अस्तीर्ष्ट कृञ् हिंसा
याम् कृणाति कृणीते चकार चकरे वृञ् वरणे वृणाति वृणीते ववार ववरे वरिता
उदेङ्कोत्तवे वूर्यात् वरिषीष्ट वर्षीष्ट अवारीत् अवारिष्टां अवरिष्ट अवूर्ष्ट धूञ् कं
पने धूनाति धूनीते दुधविथ दुधोथ धोता धविता स्तस्तधूञ् भ्वः परस्मैपदेषु
अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट ग्रह उपादाने गृह्णाति गृह्णीते जग्राह जगृहे ग्रहो
लिटिदीर्घः एकाचो ग्रहो विहितस्येटो दीर्घो न तु लिटि ग्रहीता गृह्णातु गृहाण गृ
ह्यात् ग्रहीषीष्ट ह्म्यन्तेति न वृद्धिः अग्रहीत् अग्रहिष्टां अग्रहीष्ट अग्रहीषातां
कुष निष्कर्षे कुष्णाति कोषिता निरः कुषः वलादेरार्द्धधातुकस्येड्वा निष्कोषिता

म॰
कौ॰
८५
85

निष्कोष्टा निरकोषीत् निरकुक्षत् अश भोजने अश्नाति आश अशिता अशिष्य
ति अश्नातु अशान ज्ञा अवबोधने जानातेर्जाः दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः जाना
ति जज्ञौ पॄ पालनपूरणयोः पृणाति मॄ हिंसायाम् मृणाति शृदृप्रां ह्रस्वो वेति द
स्वपदेयणा शश्रतुः दॄ विदारणे दृणाति ददरतुः दद्रतुः जॄ वयोहानौ जृणाति
मुष्णाति मोषिता पुष पुष्टौ पुष्णाति पोषिता वध बंधने बध्नाति बंबंध बंद्धा
भंत्स्यति क्लिशू विबाधने क्लिश्नाति क्लेषिता क्लेष्टा अक्लेषीत् अक्लिक्षत् वृङ् संभ
क्तौ वृणीते वव्रे ववृषे ववृढ्वे वरिता वरीता अवरिष्ट अवरीष्ट इति क्र्यादि ०
चुर स्तेये सत्याप पाशारूपवीणातूलश्लोकसेना लोमत्वचवर्म वर्णचूर्ण चुरादिभ्यो

णिच् स्वार्थे पुगंतेति गुणः सनाद्यंता इति धातुत्वात्तिप् शबादि गुणायादेशौ चोरयति
णिचश्च णिजंतादात्मनेपदं कर्त्रगामिनि क्रियाफले चोरयामास चोरयिता चोर्यात् ^चोरयते ॥२॥
चोरयिषीष्ट णिश्रीति चङ् णौ चङीति ह्रस्वः द्वित्वं हलादिःशेषः दीर्घो लघोरित्यभ्या
सस्य दीर्घः अचूचुरत चिति स्मृत्यां चिंतयति अचिचिंतत् चिंतेति पठितव्ये इदित्करणं
णिचःपाक्षिकत्वे लिंगं तेन चिंताद्भ्यादेर्नलोपो न चिंतति चिंतेदित्यादि यंत्रि संको
चे यंत्रयति यंत्रेति पठितव्ये इदित्करणं यत्र इदित्करणाद्यंत्रती माधवेनोक्तं तच्चिंत्यं रावंकु
द्रि अनृतभाषणे तंत्रि कुटुंबधारणे मंत्रि गुप्तपरिभाषणे मंत्रयते एतौ आत्मनेपदि
नौ स्फुडि परिहासे स्फुंडयति पीड अवगाहने पीडयति भ्राजभासभाषदीपजीवमील
पीडामन्यतरस्याम् एषामुपधाया ह्रस्वो वा चङ्परे णौ अपीपिडत् अपिपीडत् प्रथ प्र

ख्याने प्राथयति अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् एषामभ्यासस्याकारश्चङ्परे णौ इत्वाप
वादः अपप्रथत् पृथ प्रक्षेपे पर्थयति उर्ऋत् उपधाया ऋवर्णस्य ऋ स्याद्वा चङ्परे णौ
ऋग्रहणमपवादः ऋकारोपधे उपधायाश्चेति अचीकृतत् इत्यादौ इत्वप्राप्तेः अमीमृज
त् इत्यत्र मृजे अपीपृथत् अपपर्थत् लंडक्षेपे लंडक्षेपे लंडयति अललंडत् त
ड आघाते ताडयति अतीतडत् मडि भूषायाम् हर्षे च मंडयति अममंडत् भडि
कल्याणे भंडयति अबभंडत् छर्द वमने छर्दयति अचछर्दत् चुद संचोदने चो
दयति अचूचुदत् पाल रक्षणे पालयति अपीपलत् पूज पूजायाम् पूजयति
अपूपुजत् कृत संशब्दने उपधायाश्च धातोऋत इत् रपरत्वम् उपधायां च ह
लि दीर्घः कीर्तयति अचीकृतत् अचिकीर्तत् म्लेछ अव्यक्ते शब्दे म्लेछयति अ

मिम्लेच्छत् ईडस्तुतौ ईडयति पिडिसंघाते पिडयति रुषरोषे रोषयति अरूरुषत्
तुलउन्माने तोलयति अतूतुलत् मुल्लमाने मुल्लयति अमूमुल्लत् घुषिरअवि
शब्दे घोषयति अजूघुषत् पटपुटलुटतुजिमिजिपिजिलुजिभजिलघित्रसिपि
सिकुसिदसिकुशिघटघटिबृहिबर्हिबल्हगुपधूपविच्छचीवपुथलोकृलोचृण
दकुपतर्कवृतुवृधुभाषार्थाः पाटयति पोटयति लोटयति तंजयति शर्वपरेषाम्
घाटयति घेटयति नाग्लोपिशास्वृदिताम् णिचग्लोपिनः शास्तेर्ऋदितांचोपधा
याह्रस्वोनचङ्परेणौ अललोकत् अललोचत् वर्तयति वर्द्धयति आधृषाद्वा उत
उर्द्दविभाषितोणिचः पृषघातनमभिआप्यद्युजएचसंयमने योजयति योजति

म॰ कौ॰ ८७ 87

अयोदीत् चर्चयति चर्चिता चर्चयिता अचचर्चत् अर्च पूजायाम् षह मर्षणे साह
यति सपवायेनागः सहति कुलमेभ्यः परिभवम् वृञ् वरणे वारयति वरति व
रते ज्वयोहानौ जारयति जरति शिष अस सर्वोपयोगे शेषयति शेषति शिशे
ष अशिषत् तप दाहे तापयति तप्ता तृप तृप्तौ तर्पयति हिसि हिंसायाम् हिं
सयति हिंसति अर्ह पूजायाम् छद अपवारणे स्वरितेत् छादयति छदति छ
दति छदते चुञ्ज कंपने चुंञ् प्रीञ्तनकणोवक्तव्यः चून्पयति चवति चवते प्री
ञ तर्पणे प्रीणयति प्रयति प्रयते वच परिभाषणे वाचयति वचति वचते वक्ता
अवादीत् मान पूजायाम् मानयति मानिता भू प्राप्तौ भावयते भवते गृहू सं

पृ॰ ६०

नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके भवति मार्ग अन्वेषणे पृषऽदमने पर्षयति पर्षन्ति अथाऽ
देशः कथ वाक्यप्रबंधे अल्लोपः अचः परस्मिन्पूर्वविधौ परनिमित्तोऽजादेशः स्थानि
वत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्ये इति स्थानिवत्वान्नोपधाया
वृद्धिः कथयति अल्लोपित्वा दीर्घसन्वद्भावो न अचकथत् गण संख्याने गणय
ति ईच गणः गणेरभ्यासस्य ईहास्याच्चङ्परे णौ अजीगणत् रच प्रतियत्ने रचयं
ति अररचत् कल गतौ संख्याने च कलयति अचकलत् मह पूजायाम् महयति सू
च पैशुन्ये सूचयति अषोपदेशत्वान्न षः असूसुचत् कुमार क्रीडायाम् कुमारयति
अचुकुमारत् ऊन परिहाणे ऊनयति ऊः ऋ यण् जीति सूत्रे पपयोरि तिवक्तव्ये वर्ग

म. को. ८८

88

प्रत्याहारजग्धलिंगे णिचिश्च स्थादेशोऽनद्वित्वकत्वेऽथ यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्यो
च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपेवास्य वर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः ज्ञापकस्य सजातीयापे
क्षत्वात् तेनाचिकीर्तदित्यादिसिद्धं प्रकृते तु नशादृस्य द्वित्वे ततउत्तरखण्डे अल्लो
पः स्तौ नन्नत् स्वन् शब्दे स्वनयति अदस्वनत् सूत्रवेष्टने सूत्रयति सूत्रयते सू
त्रप्रस्रवणे मूत्रयति अदेनत्वसामर्थ्यासिद्धिकल्पः सूत्रति आगर्वादात्मने
पदिनः पदगतौ पदयते अपपदत् गृह ग्रहणे गृहयते मृग अन्वेषणे मृग
यते शूरवीर विक्रान्तौ शूरयते वीरयते गर्वमाने गर्वयते इति चुरादि ॥ ॥

८८

हेतुमतीति ... प्रेरणाद्यधीनस्ताहितः ... प्रयोजकव्यापारः ... स हेतु
मानव्यापारस्त्वाभिन्नवाच्यो णिजित्यादृ॥२॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ स्वतंत्रः कर्त्ता क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्त्ता स्यात् तत्प्रयोजको
हेतुश्च कर्तृप्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च हेतुमति च प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ
वाच्ये धातोर्णिच् भवति प्रेरयति भावयति ओः पुयण्ज्यपरे सनि परे यदंगं तदवयव
स्याभ्यासोकारस्य इत्स्यात् पवर्गयण् जकारे ष्ववर्णे ... परे तु परतः अबीभवत् अपी
पवत् मव बंधने अमीमवत् अयीयवत् अलीलवत् जुगतौ अजीजवत् पुयण्
ज्वीति किं नुनावयिषति अपरे किं ... बुभूषति स्रवति शृणो
ति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवतीनां वा एषामभ्यासोकारस्येत्वं वा सनि अवर्णे परे
यान्तरेऽपरे अशिश्रवत् असुस्रवत् इत्यादि अवर्णे परे किं शुश्रूषते णिजेनाज्

णिच्... अफलेत्...
अशीरवत्॥ ...

मं. कौ.
८५
89

णीच परत्वाद्वृद्धौ प्राप्तायां णिलोपावियङ् यण् गुणवृद्धिदीर्घाभ्यासविधिविप्रतिषेधेनेति णि ह्रस्वदीर्घयोरसंभवः ।। ऐारत्रिटि इति सूत्रेण ऐरे

लोपः चोरयति णौ चङि इति ह्रस्वः दीर्घो लघोरिति दीर्घः न चाग्लोपित्वात् द्वयोरसंभ वलोपविधानात् ।। न त्वचो लो

वः णाकृतिनिर्देशात् लुङि अचूचुरत् दुघ्रोश्चिमतिह्रस्वः णौ चसंश्चङोः सन्यवे चङ्परे णौ अस्य पदति बोध्यम् ।। २ ।। णम

संप्रसार, णाश्रयं ।। = पूर्वरूपम्

यते संप्रसारणं वा संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति वचनात् संप्रसारणे अशूशवत्

= दीर्घस्य लेभुस्तंभने सौत्रो धातुः ।।

अलघुत्वान्न दीर्घः अशिश्वियत् स्तंभुसिवुसहां चङि उपसर्गस्थान्निमित्तेऽप्येषां सस्य षो

न ह्वनस्तो विससेतोः विसलवर्जं जिनिणातिच यानयति अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुक् णौ

णौ स्थापयति तिष्ठतेरित् उपधाया इत् ङ्परे णौ अतिष्ठिपत् ग्रापयति जिघ्रतेर्वा

उपधाया इत्वं चङ्परे णौ अजिघ्रियत् अजिघ्रयत् शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् णौ शाय

शातनकरणे ।। छोच्छेदने ।। षोंतकर्मणि ।। ह्वेञ् स्पर्धायां ।।
ष्ये तंतुसंताने । पापाने ररहो(?)वा

कएः॥ निमीलने ॥१॥ रणशब्दे ॥२॥ भणशब्दे ॥३॥ श्रणदाने ॥४॥ लुब्रछेदने ॥५॥ हेठविबाधायां ॥६॥ षट्भाष्ये ॥ केजस्पर्द्धायां ॥७॥ वाणिधानु ॥८॥ लुटप्रतिघाते ॥९॥ लपवक्रांकांची ॥१०॥ चरीटाने ॥११॥ लुंटलेये ॥१२॥ स्वादिः ॥ चुरादिः ॥ नाम

यति अप्रीणयत् क्षाययति ह्वः सप्रसारणं मन्वरिचह्वः णौ काणादी चह्वपरेणौ उपथाया ह्र

स्वोवाएपेत कणाह्वणभण लपहेठघह्व भाष्यह्वायिवाणिलोदिलोपयम्वनाशेऽथिका

भ्यासे चाणिलोटप्यम्यत्रेउत्यंकाएणादयोह्वादयाञ जुहवत् पाययति लायः पिबतेरी

च्चाभ्यासस्य पिबतेर्उपधायालोपोभ्यासस्यईदंतादेशाप्स्वङ्परेणौ अपीप्यत् पातेणौ

लुकवक्तव्यः पुकोपवादः पादः पालयति वेविधूननेजुकणौ वाजयति कपनेकिं

के प्रान्नाययति शादेरगतौतः शेण शातयति गेविंदः गामयतीत्यर्थः रुहंपोभ्यांत

रस्यांणौ रोपयति रोहयति दोषोणौ डुष्यतेरुपधायाऊत्वंणौ दूषयति वाचित्तेवि

रागेविरागः अप्रीततावित्तेदूषयतिदोषयतिवाकामः गुहूसंवरणे ऊदुपधाया

जुहावत

चित्तविरागेयैर्वर्तमानस्यवाऊत्वंस्यात् ॥

सं. कौ. ५०
90

अण प्राणने ॥

गोहः गुणाहेतावच् जादेशप्रत्यये गुहेतं प्रेरयति गूहयति उभौ साभ्यासस्य साभ्यासस्यानि
तेरन्तर्भावेनकारेणात्वं प्राप्नोतीति निमित्तेसति प्राणिणत् णौगमिरबोधने इणोगमियति
अचोञ्णितीतिवृद्धिः
बोधने तु प्रत्याययति प्रत्याययत् घटचेष्टायां घटादयोमितः जनिजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ता
श्च मित् ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा एषां मित्त्वं वा ग्लास्नावनुवमां च अनुपसर्गादेषां
मित्त्वं वा नकम्यमिचमां अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वं न यमोऽपरिवेषणे मित्त्वं न स्खदिरवपरिभ्यां
च मित्त्वं न मितां ह्रस्वः घटादीनां ज्ञपादीनां च णौ उपधाया ह्रस्वः घटयति ज्ञपज्ञानेज्ञापनेच
ज्ञपयति अजीघटत् अजिज्ञपत् रभेरशब्लिटोर्नुमचि लभेश्च अररम्भत् अललम्भत्
ईर्ष्ययति ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् तृतीयव्यंजनस्य तृतीयैकाच इतिवा र्षः ऐर्ष्यि

घस्यद्वित्वं वा रंत्तमिदं द्वितीयत्व अज्ञादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादत्वया सनंतेर्ष्यिवर्त्तने येर्षिषत

येर्षिष्यत द्वितीयव्याख्यायां णिजंतात्सनि घणाभ्यामेस्त्रयंतेहलादिशेषात् द्वित्वेन द्वितीय

स्येव तृतीयाभावेन प्रकृतवार्त्तिकाप्रवृत्ते इति एषेता प्रक्रिया ॥ ७ ॥ यातोकर्मणः समान

कर्तृकादिच्छायां वा इषिकर्मणो यातोरिषिणैककर्तृकात्सन्वेच्छायाम् पठव्यक्तायां वाचि इट्

सन्यङ्गो सनंतस्य यङः तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तो अज्ञादेस्तु द्वितीयस्य सन्यतः पठितुमिच्छति पि

पठिषति कर्मणः किं गमनेनेच्छति समानकर्तृकात्किं शिष्याः पठं तिवितीच्छति वा ग्रह

णाद्वाक्यमपि शेषिकाम्मलवर्थियाच्चैषिको मत्वर्थिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नंता

न्नमस्तनिष्पत्तेतेन पिपठिषितुमिच्छतीति वाक्यमेव लङ्घ्यो नोर्ध्वंस्त्वत्वदः सस्या घातके

म.
कौ.
१९१
91

॥४॥ प्रतिपूर्वस्य इणो धातोः सन्॥ अजादे
र्द्वितीयस्येति णीत्यस्य द्वित्वम् णिचो लोपः॥

सस्य तः स्यात्सार्धधातुके यातवे अत्तुमिच्छतीति जिघत्सति एकाच इति नेट् अज्झनगमां सनि अ
जेतानां दीर्घः अजादेशगमेश्च दीर्घो झलादौ सनि इको झल् इगन्तात्झलादिः सन् कित् स्या
त् कर्तुमिच्छति चिकीर्षति अभ्यासाच्चेति कुत्वम् जिघांसति सनि च इणो गमिर्नबोधने
यने जिगमिषति बोधने तु प्रतीषिषति इङश्च गमिः सनि अधिजिगांसते रुदविदमु
ष ग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च एभ्यः सँश्च क्त्वा च कितौ स्तः रुरुदिषति विविदिषति मुमुषि
षति सनि ग्रहगुहोश्च न इटि ग्रहेरुगन्ताच्च सन जिघृक्षति किरश्च पञ्चभ्यः स
न इट पिपृच्छिषति विकरिषति जिगरिषति अचि विभाषेति लत्वं जिगलिषति अ
त्रेटो दीर्घो नेष्टः पूर्ववत्सनः सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सनन्तात् आत्मनेपदम् दिदरिष

हृतो वेतिदीर्घे आच्छाकका ॥हूलतीत्थं॥ इकः समीपाद्धलः परो झ ॥दिज्येतिसंप्रसारणं॥ हनः सन्नन्तस्य सिंह्वत्वाद्भुषभावः॥
लादिः सन् कित्॥ गुरुसंवरणो॥ जघ सन्वतैः इति द्वित्वं॥ कुहोश्चु॥ जिघत्स ष्ति॥

॥६॥ ॥ ...

ज्ञपिपाके॥१॥ दंभुदंभने॥२॥ श्रिञ्सेवायां॥३॥ स्वृशब्दोपतापयोः॥४॥
पृमिश्रणमिश्रणयोः॥५॥ ऊर्णुञाच्छादने॥६॥ भृञ्भरणे॥७॥ ज्ञपज्ञापने॥८॥ ब्राणसंपर्के॥

तेदिधिषते बुभूर्षति सनीवंतर्ध्दभ्रस्जदंभुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनां इवंतेभ्यऋध्यादिभ्य
श्चसनइड्वा च्छ्वोःशूडनुनासिकेच सतकुच्छस्यवस्यचक्रमात्सुऊठावादेशौस्तोनुना
सिकेचैवंझलादौक्ङितिचयणाद्विवम् दुद्यूषति दिदेविषति स्तौतिण्यंतयोरेवषण्य
भ्यासात् अभ्यासेणःपरस्यस्तौतिण्यंतयोरेवसस्यषःषभूतेसनिनान्यस्य तुष्टूषति घ
तिस्वाप्योःसंप्रसारणम् अभ्यासस्य सुष्वापयिषति सिषा यिषति स्तौतिण्यंतयोःकिम्
व्याप्ती॥ ज्ञापने। ऋद्धौ॥
सुस्सूषति सिसेविषति आप्ज्ञप्यृधामीत् राधाम चइत् सादौसनि अत्रलोपोभ्यासस्य
सनिमीमेत्यारभ्ययदुक्तंतत्राभ्यासस्यलोपः आप्तुमिच्छति ईप्सति अर्धितुमिच्छति
ईर्त्सति अर्दिधिषति बिभ्रज्जिषति बिभर्ज्जिषति बिभर्क्षति दंभइच्च दंभेरचइत् ईप्सा

भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां बिभ्रक्षति॥

द्विर्वचने कर्तव्ये ऽस्य निरूपाति रेशात्॥ आदेश निषेधाद्वा॥ तत्र एन्नंतस्य द्वित्वं प्रति का
र्यित्वानिमित्ततां कथमिति वाच्यं॥ कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते॥ नत्वेन
नुभव — नयिन चेत् सन् द्वित्वमनुभवति॥

92

म॰

कौ॰

दीसनि हलिचेम ऋहलयहणं जातिपरे तेनसनः कित्वान्नलोपः पीप्सति पिपसति दिदंभि
षति शिश्रीषति शिश्रयिषति उदोष्ठ्यपूर्वस्य नुम् सुस्तूर्षति शिस्तरिषति पुपूर्षति
पिपविषति ऊर्णुनूषति ऊर्णुनविषति ऊर्णुनुविषति बुभूर्षति बिभरिषति जीप्स
ति जिज्ञपयिषति सिषासति सिषनिषति आशंकायां सन्वक्तव्यः श्वा मुमूर्षति तनि
पतिदरिद्राभ्यः सनो वेड्वाच्यः तनोतेर्विभाषा उपधाया दीर्घो झलादौ सनि तितांसति ति
तनिषति कृल्पिपतिषति सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् सादोऽभ्यासस्य
लोपः स्कोरिति सलोपः पित्सति दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति मुचोऽकर्मकस्य गुणो
वा सादौ सनि अभ्यासस्य लोपः मोक्षते मुमुक्षते मोक्तुमिच्छतीत्यर्थः वावत्सः स्वमेव

मुञ्च्लृ मोक्षणे धातोः॥

सौकभोजने॥

तितरीषते॥ तितीर्षति॥ स्मिपूङ्‌रञ्ज्वशांसनि॥ स्मिपूङ्‌...

अकर्मकस्य किम् सम्भवतिवत्सेक्तोऽस्तः इट्सनिवा॰ ऋद्ध्ॡ॰ वृञ्भ्यां ऋदंताच्च सन इड्वा विवरिष

वृतोवेतिदी र्घः

ते विवरीषते बुभूर्षति सन्वचनस्येतरयोः तितरिषते पिपठिषते अरिरिषति अर्चिजि

इटसहितस्यद्वित्वम्

षति शिशिशिषति गुपगोपने तिजनिशाने तिक्ष्णानेनोद्दीकरणे कितनिवासे रो

गापनयनेच मानपूजायाम् बधबंधने दानखंडने शानतेजने गुप्तिज्किद्भ्यः सन्

मान्बधदान्शान्भ्योदीर्घश्चाभ्यासस्य सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् मानादीनामभ्यासस्येका

रस्यदीर्घश्च गुपेर्निंदायाम् तिजेः क्षमायाम् कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनय

नेनाशनेसंशयेच मानेर्जिज्ञासायां बधेश्चित्तविकारे दानेरार्जवे शानेर्निशाने जु

पिप्रभृतयः कितभिक्षानिन्दाद्यर्थकाशावान्नदानेनः शानशानौचस्वरितेतौशाने

इट्पक्षेऽकलादित्वान्न
स्कित्वमिति॥गुणः॥इ
टभावपक्षेऽकित्वात्कृ
तद्वातोरितिदूरूप
सवं॥हलिचेतिदीर्घः॥२

शाने

शाराम्यः सन इडस्या
गमाधाटश्रेः
ते॥ तिकार्षिषते॥
=॥ अगतौधात
अस्य इतिस्थिते॥द्व
द्विगुणेरपरत्वेऽपि
हदुतिस्थिते॥अजा
देरितिहिसस्य
द्वित्वम्॥इएको सि
तिबत्वम्॥ २॥

कंडिविबलीत्यत्रनरदादितिवि
बेधानेस्यनहित्वम्॥अंगिर्दि
नस्यद्वित्वम्॥ [illegible] स्यन
ह्र.सिन्नद्वा॥३ [illegible] रविप्रद
विवरमरात्य...

म॰
कौ॰
५२
93

नित्यसनंताः अर्थान्तरे न तन्नुवेथकाभ्युरादयः तन्वेथस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सनंतात्प्रत्यय
स्याधातोर्मित्वविहितत्वात्मनोत्रनार्द्धधातुकत्वे ते नेट्गुणौ न जुगुप्सते तितिक्षते चिकित्स
ते मीमांसते बीभत्सते दीदांसते शीशांसति शीशांसते गोपायति गोपयति इत्यादि॰

एताद्यंताउतिधातुत्वा लडादयः॥

इति सनंताः ० धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये
धातोरेकाचो हलादेर्यङ् गुणो यङ्लुकोः अभ्यासस्य ङित्वात् आत्मनेपदम् पुनः

अभ्यासे चर्चेति भस्य बः

पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते बोभूयांचक्रे अबोभूयिष्ट धातोः किम् आर्द्ध

वावच्यते

त्रिवएकाचः

धातुकत्वे यथा स्यात् तेनेनुवोवचिरित्यादि प्रकाचः किम् पुनः पुनर्जागर्ति हला

गा

देः किम् भृशमीक्षते नित्यं कौटिल्ये गतौ गत्यर्थात्कौटिल्ये एव यङ् न तु क्रियासमभि

सिद्धम्

किट्टिलस्य   व्रजगतौ॥

ह्वारे दीर्घोऽकितः अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो यङ्लुकोः कुत्सितंव्रजति वाव्रज्यते यस्य हलः

हलः परस्य यस्य लोपः आर्द्धधातुके आदेः परस्य अतो लोपः वाव्रजांचक्रे वाव्रजिता

हृतवर्तने॥ रीङ्॥

डुकृञ्करणे   कृ। क्री

रीङ् ऋतः चेक्रीयते रीगृदुपधस्य च धातोरभ्यासस्य रीगागमो यङ्लुकोः वरीवृत्य

नृती गात्रविनामे

ते वरीवृतांचक्रे वरीवृतिता क्षुभ्नादिषु च णत्वं न नरीनृत्यते जरीगृह्यते रीगृत्व

छेदने गतौ गतिभक्षणयोः वक्रायां वाचि। गात्रविनामे। भस्मीकरणे। ...

त इति वाच्यं वरीवृश्च्यते लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् एभ्यो धात

दीर्घोऽकितः गत्यादिषु ञिफला विशरणे

र्थगर्हायामेव यङ् गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते सासद्यते चरफलोश्च अनयोरभ्यासस्या

इति स्त्रैणो वर्णो ...

तो नुक् यङ्लुकोः नुगित्यनेनानुस्वारोपलक्ष्यते स च पदान्तवद्वाच्यः वा पदान्तस्येति प

अकारस्य

यास्मात् उत्परस्यातः चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत् यङ्लुकोः हलि चेति दीर्घः चंचूर्य

ग्रह उपादाने॥ ग्रहि ज्या
ज्येति संप्रसारणं॥ कृड्प
ध इत्येति रीगागमः कृतो
ऋदुरिति गजस्य ...

म. कौ. ५५ 95

ऋत्वादिदर्शनात्वा ॥ रपरत्वा ॥ द्वित्वाभ्यासकार्ये
कृतलिचे निर्दीर्घस्याशिद्धत्वात्पूर्वमनेन सूत्रेण लत्वं ॥ त
तोरेफं तत्त्वाभावाद्दीर्घो न ॥ गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः ॥
चेकुरितिज ॥ ११ ॥

पम्फुल्यते

ने चञ्चूर्यते पंफुल्यते इत्यादि ग्रो यङि । गिरते रेफस्य लत्वं यङि । गर्हितं गिलति जेगि

वैशून्ये । ऋवमोचने प्रस्रवणे गतौ गतौ भोजने आच्छादने ॥ गुणो यङ्लुकोरिति गुणः ॥ दीर्घोकितः

ल्यते सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः । सोसूच्यते सोसूत्र्यते अटाट्यते

ऋतेश्च ऋतेः संयोगादेश्च ऋतो गुणो यङि । यकारपरस्य रेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरार्यते इ

ति भाष्योदाहरणात् । अरार्यते अरारिता अशाश्यते ऊर्णोनूयते सिचो यङि । स

दीर्घोकितः सिचः परस्य

कुशब्दे

स्य षो न सेसिच्यते न कवतेर्यङि । अभ्यासस्य न चुत्वम् । कोकूयते कौतेः कुव

कु. चिस्यादेव

गुणः ॥ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः

तेश्च चोकूयते हन्तेर्हिंसायां यङि । घ्नीभावो वाच्यः । जेघ्नीयते हिंसायां किम् नुगतो

ऽनुनासिकान्तस्य । अदन्ताभ्यासस्य नुग्यङ्लुकोः । जंघन्यते अयङ् यि क्ङिति शीङो य

गत्यर्थो ॥ हन्तेरिति कुत्वं ॥ हस्य घत्वं ॥ नक् ॥

ङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाशय्यते स्वपिस्यमिव्येञां यङि । संप्रसारणं स्यात् सोषु

जिह्वप्रणये ॥ तीव्रगस्वरेण ॥

प्यते सेसिम्यते वेवीयते नवशः संप्रसारणं वावश्यते चायः की चेकीयते ईघ्राध्मोः यङि
जेघ्रीयते देध्मीयते नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् एषामभ्यासस्य नी
ग्यङ्लुकोः अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः नलोपः वनीवच्यते सनीस्रस्यते दनीध्वस्यते बनीभ्रस्य
ते चनीकस्यते पनीपत्यते चनीस्कद्यते। इति यङन्ताः। यङोऽचि च। यङोऽचि प्रत्यये लुक्
चकारात्तं विनापि क्वचित्। अनैमित्तिकोऽयमन्तरंगत्वादादौ भवति। ततः प्रत्ययलक्षणेन यङ-
न्तत्वाद्द्वित्वं अभ्यासकार्यं धातुत्वाल्लडादयः। शेषात्कर्तरी परस्मैपदम्। चर्करीतं चेत्यादौ
यौंच्छपोल्लुक्। यङो वा। यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्येड्वा। भूसुवोरिति निषेधो
यङ्लुकि भाषायां न। बोभूतुतेतिक्तेऽइति छंदसि निपातनात्। बोभोति बोभूतः। बोभवति बो-

इडभावे सार्वधातुके यङ्लुको गुणः ... अपि च ...
बोभवीति गुणः यङ्लुको ... इत्यभ्यासस्य गुणः

भूसुवोरिति सूत्रेण कृतो यो गुणप्रतिषेधः सः यङ्लुकि भाषायां न प्रवर्तते॥ बोभूतुतेतिक्ते इत्यत्र गुणः छंदसि उक्तः निपातनात्॥ गुणाल्लुकि चेत्त्विषो देव
छंदसि गुणविधानात् भाषायामपि सिद्धम्॥ न च यङ्लुकि अप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम्॥ प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगंतस्यापि
ग्रहणात्॥ ... द्विर्वचनं ... मिति सिद्धान्तात्॥

स्वरूपग्रहणे ...

पूर्वस्य गुणो यङ्लुकोरिति गुणः ॥ द्वितीयस्य सार्वधातुकस्येति गुणः ॥ यङो वेति ईट् ॥ अवादेशः ॥ आम्

भ॰ भवीषि वोभोषि वोभूथः वोभूथ वोभवीमि वोभोमि वोभूवः वोभूमः वोभवांचकार वो
कौ॰ भवांबभूव वोभवामास वोभविता वोभविष्यति वोभवीतु वोभोतु वोभूतात् वोभूता
६५ 95 म् वोभुवन् वोभूहि वोभवानि वोभवाव वोभवाम अवोभवीत् अवोभोत् अवोभूता
सिजभ्यस्तेतिजुस् म् अवोभवुः वोभूयात् वोभूयाताम् वोभूयुः वोभूयात् वोभूयास्ताम् वोभूयासुः गाति
स्थेति सिचो लुक् यङो वेति ईट् पते ग्रहणे वा पितानि सतात् लुक् अवोभूवीत् अवोभोत् अ
भूसुवोस्तिङीत्येत्र नित्यलुक् वोभूवुः अवोभाविष्यत् जेगमिति जेगन्तः श्तिपा शपा अनुबंधेन निर्दिष्टं यद्ग्रहणेन चयत्रे
कत्र ग्रहणं चयं चेतानि न यङ्लुकि । इति वचनान्न णिषेधः जेगमिता अत्रानास्ति
अनुनासिकोपदेश लोपस्य अनुनासिकेत्यादिना ग्रहणं क्ङिति कलोपस्याऽभीयत्वेन सिद्धत्वान्न हेर्लुक् जेगहि मोनोधातोः अजंगन् अनुवंध निर्देशा

गम्लृ गतौ ॥ यङ् ॥ यङ्लुक् ॥ द्वित्वं ॥ हलादिः शेषः ॥ कुहोश्चुरिति चुत्वं ॥ नुगतोनुना
सिकान्तस्येति अभ्यासस्य नुक् ॥ नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः ॥ यङो वेतीट् ॥ जंगमीति शित्विदुन
जंगमीति ॥ अदभ्यस्तादिति झेरत् ॥ गमहनेत्युपधालोपः ॥ २ ॥ गाम ॥ गाम गाम ॥

आत्मने ॥ णिलुकि सूत्रस्य स्कान्तरकाले णिलोपः ।

प्रत्याख्यातः सूत्रेण ह्रोरङ्न

न ह्रेरङः ह्वयते तिन वृद्धिः अजेगमीत् हृग्रिकौ च लुकि ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य

रुक् रिक् रीक्

रुग्रिकौ रीक् स्यात् यङ्लुकि ऋतश्च ऋदन्तस्य धातोस्तथा वर्वृतीति वरिवृतीति वरीवृ

रुक् रिक् रीक्

तीति वर्वर्ति वरिवर्ति वरीवर्ति वर्वृत्तः ३ वर्वृतति ३ वर्वर्तामास ३ वर्वर्तिता ३ ग

णनिर्दिष्टत्वान्नेट् स्यस्य न वृद्भ्य इतिम वर्वर्तिष्यति ३ अवर्वृतीत् ३ अवर्वर्त् ३ सिपि द

रुक्

श्चेति रुत्वे पक्षे दोषि अवर्वाः ३ गणनिर्दिष्टत्वादङ्न अवर्वृतीत् डुकृ कर्करीति

रुक् रिक् रीक् तसि रौ

रिक् रीक्

चरिकरीति चरीकरीति चर्कर्ति चरिकर्ति चरीकर्ति चर्कृतः ३ चर्क्रति चर्क

ईडभावे तिपो लुकि गुणः रुत्वविसर्गौ = = रिङ् ...

कास्प्रत्ययादामित्याम् रुक् लुटि रुक्

रांचकार चर्करिता ३ अचर्करीत् ३ अचर्कः आशिषि रिङ् चक्रियात् ३ अचर्का

सूत्रे तपरकरणेन ऋकारस्य नियमादीर्घस्य कॄधातोर्न...

रीत् ३ ऋतश्चेति न परत्वान्नेह कृ विक्षेपे चाकरीति चाकीर्तः चाकिरति चाकि

ऋत इत् इरत्

वृतु वर्तने धातोः ॥ धातो रेकाचो इति यङ् ॥ यङो चिचेति यङ् लुक् ॥ द्विर्वचनम् ... ॥ उरत् ॥ ३ यङो वेति ईट् ॥

डुकृञ् करणे ॥ यङो वेति ईट् ४

अचः परस्मिन्निति ऋरत् ॥ इकौ यणचीति यण् ॥

लुङि यङो वा ईट् ॥ सिचो लुक् सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति वृद्धिः

९६
96

हिं चाकराणी अचाकारीत् अचाकः अचाकीर्ताम् अचाकरुः अचाकारीत् अचाका
रिष्टाम् नातर्ति नातरीति इत्यादि ० इतियङ्लुगन्ता सुपः आत्मनः क्यच् इषिक
र्मणः इषितदात्मसंबंधिनः सुबंतादिच्छायामर्थे क्यज्वा सुपोयात प्रातिपदि
कयोः रातयोरवयवंसंसुपोलुक् क्वचिच अवर्णस्येई स्यात् आत्मनः पुत्रमि
छतीति पुत्रीयति मांतप्रकृतिकात्सुबंतादव्ययाच्च क्यच् न किमिच्छति इदमि
छति स्वरिछति अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागार्द्धेषु अशनायति उ
दन्यति धनायति बुभुक्षादौ किम् अशनीयति उदकीयति धनीयति अश्वक्षीरवृष
लवणानामात्मप्रीतौ क्यचि राधांक्रसुगागमः स्यात् अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां

मैथुनार्थिमश्वमिच्छति ॥ मैथुनार्थिवृषभमिच्छति ॥ उत्कटेच्छायामसुगागमः स्यात् ॥ आत्मनः क्षीरमिच्छति ॥ आत्मनो लवणमिच्छति

अश्वस्यति वडवा वृषस्यति गौः क्षीरलवणयोर्लालसायाम् क्षीरस्यति बालः लवणस्य

परे आत्मनो दधि इच्छति मधु इच्छति असुक

ति उष्ट्रः सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ दधिस्यति दध्यस्यति

वाचमिच्छति वाच्य

नः क्ये क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं नान्यत् नलोपः राजीयति नान्तमेवेति किं वाच्य

ति पदत्वाभावात्कुत्वं न ॥ गिरमात्मन इच्छति पुरमात्मन इच्छति हलि चेति सूत्रेण धातोरेव दीर्घः

ति हलि च गीर्यति पूर्यति धातोरित्येव नेह दिवमिच्छति दिव्यति ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ति क्यचि विभाषा हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वार्धधातुके आदेः प

इति सूत्रेण अकारस्य लोपः ॥ अस्य ॥ अत्र क्यचो लोपः ॥ क्यचि

रस्य अतो लोपः तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न समिधिता समिध्यिता

काम्यच्च उक्तविषये काम्यच् पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति पुत्रकाम्यिता

राजानमात्मन इच्छति नः क्ये इति सूत्रेण पद संज्ञा नान्तस्य पदत्वात् लोपः ॥ क्यचि विकारः

मं॰ कौ॰ ५७ 97

उपमानादाचारे उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छा
त्रं विष्णूयति द्विजम् सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः अतो गुणे कृष्ण इवाच
रति कृष्णति शपा सह पररूपम् अ इवाचरति अति अतः अति औ अतुः
उः इता इष्यति यात् आसीत् स्व इवाचरति स्वति सस्वौ अनुनासिकस्य क्वि
झलोः क्ङिति अनुनासिकान्तस्योपधादीर्घः क्वौ झलादौ क्ङिति इदमिवा
चरति इदामति राजेवाचरति राजानति इनहन्निति नियमान्नेहोपधाया
दीर्घः पथ इवाचरति पथीनति कर्तुः क्यङ् सलोपश्च उपमानात्कर्तुः सुब

सलोपो वा ओजसोऽप्सरसो नित्यमितिवक्तव्यं

सांतस्य लोपः सन्नियोगशिष्टः ।। किंतु क्यङ्-सहितस्य सांतशब्दस्य सस्य लोपः ।।

सांतशब्दस्य सस्य लोपः क्यङ् च ।।

नादाचारेर्थे क्यङ् वा सांतस्य कर्तृवाचकस्य लोपो वा क्यङन्तुकेः पदे वा कोस्य संनियोगशि

सस्य लोपः क्वचिद्भवति क्वचिन्न

ष्टानां सह प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति क्यङ् सलोपयोः सदैव प्रवृत्तिः लोपश्च सर्व्वदा ।

अकृत्सार्वेति दीर्घः ।। सलोपः ।। क्यङ् । अकृत्सार्वेति दीर्घः

शब्दयोः सस्य नित्यं लोपः इतरेषां पक्षे विकल्पेन सस्य लोपः ।।

स्थितः ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया हंसस्य वाचरति हंसायते ओजा

सलोपः । अकृत्सार्वेति दी० यशावो = निवाचरति

विद्वानिवाचरति अत्र सलोपो न० ते

यते अप्सरायते यशायते यशस्यते विद्वायते विद्वस्य आचारे अवगल्भक्लीवहोड

वाक्यमपि

शब्दाः

भ्यः क्विब्वा वक्तव्यः वा ग्रहणात् क्यङपि अवगल्भादयः पंचाप्यजंताः क्विप्सन्नि

आत्मनेपदम्

योगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चात्मनेपदप्रतिज्ञायते तेन तङ् अवगल्भते क्ली

वते होडते अत एवादप्यनेकाचश्चाम् प्रत्ययान्तिकारे भसामर्थ्यात् अवगल्भांच

क्रे क्लीबांचक्रे होडांचक्रे उपसर्गसमानाकारपूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये ।।

तेन क्यङ्-संनियोगेनानुदात्तोनुनासिकत्वोरभावा दित्संज्ञा लोपो न स्तः इति अकृत्सार्वेति अवगल्भायते क्लीवायते होडायते अवगल्भमान क्लीवमानइत्यादि सिध्यति ।।

चा
त्र किमानं॥ तुराटेसंग्रामयुद्धेष्विति पठ्यते॥ तत्र ग्रामयुद्धे इत्येवं पठ्यतां॥ युद्धे योयं ग्रामशब्दः स णिचं लभते त्यर्थः॥ तथाच
तत्सामर्थ्यादेव संग्रामशब्दे लब्धे तद्ग्राहिणां व्यर्थं॥ अर्थयतीति किं चिदिदत्त्वापयति॥ उपसर्गसमाना कारं पूर्वपदं धातुसंज्ञा
प्रयोजकं = तत्पये चिकीर्षति पृथक्क्रियते। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः इत्यपरे।२॥

म॰ कौ॰ ९८ 98

चिकीर्षते पृथक्क्रियतेनेन गल्भशब्दांतप्राक् अट अवागल्भत अवागल्भेताम् अवाग
ल्भिष्टा [illegible] लोहितादिडाज्भ्यःक्यष् लोहितादिभ्योडाजंतेभ्य
श्चभवत्यर्थेक्यष्स्यात् वाक्यषः क्यषंतात्परस्मैपदं अलोहितोलोहितोभवति लो
हितायति लोहितायते ननुउक्तावरणसामर्थ्यात्कम्यच् इवक्यषोपिककारः कुतोन
सूयते इतिचेतस्वभावोप्रत्याख्यानात [illegible] पटपटायति पटपटायते
कष्टायक्रमणे चतुर्थ्यंतात्कष्टशब्दादुत्साहेर्थेक्यङ्कष्टायक्रमते कष्टायते पापंकर्तुमुत्सह
तेइत्यर्थः सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामितिवक्तव्यं कण्वायायः
विकीर्षयति सत्रायते कक्षायते कर्मणोरोमंथतपोभ्यांवर्तिचरोः रोमंथतपोभ्यां

अकृत्सार्वेति दीर्घः
कर्मभ्यां क्रमेण वर्त्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् रोमन्थं वर्त्तयति रोमन्थायते हनुचलने
उदरस्थ कृष्य वक्रे गुदप्रदेशात्
इति वक्तव्यम् चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः नेह कीटो रोमन्थं वर्त्तयति अपानप्र
देशान्निस्सृतं द्रव्यमिह रोमन्थः तदाश्नातीत्यर्थः इति कैयटः वर्त्तुलं करोतीत्यर्थः इति
न्यासकारहरिदत्तौ तपसः परस्मैपदं च तपश्चरति तपस्यति बाष्पोष्माभ्यामुद्
अकृत्सार्वेति ऊष्म उद्वमति
वमने आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् बाष्पमुद्वमति बाष्पायते ऊष्मायते फेनाच्चेति व
क्तव्यं फेनायते शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे एभ्यः कर्मभ्यः करोत्य
अकृत्सार्वेति =क्यङ् स्यात्
र्थे क्यङ् शब्दं करोति शब्दायते सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च सुदिनायते तत्करो
ति तदाचष्टे इति णिच् घटं करोति आचष्टे वा घटयति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमि

श्वत्त्व प्रातिपदिकेहातर्थेणौचस्यात् दृष्टेयथाप्रातिपदिकस्यपुंवद्भावरभावट्टिलो
पविन्मतुपलोपयणादिलोपप्रस्थप्रं स्थादेशाभसंज्ञास्तदहसावपिस्युः पटुमाच
ष्टे पटयति परन्वाहहृद्दोसन्नोटिलोपः अपीपटत् णौचङीमत्रभाष्येनहृष्टेलो
पोवलीयानितिसिद्धिं अपपटत् पुच्छभांडचीवराण्णिङ्. पुच्छादुदसनेव्यसने
पर्यसनेच विविधंविरुद्धंचोत देपयणौव्यसनेउत्पुच्छयते विपुच्छयतेपरिपुच्छ
भांडशब्दात्तराशीकरणोर्थे ॥ णिङ्. समाशसोर्वेति हीघु
यते भांडात् समाचयने संभांडयते समंवभांडत् चीवरादर्जनेपरिधानेच
संचीवरयते भिक्षुः मुंडमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्योणि
करणोर्थे
च् कृतार्थे मुंडंकरोति मुंडपति व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः पयः भुङ्क्तेवाव्रतयति

भांडानिसमाचिनो तिराशीकरोती त्यर्थः॥ ३॥

५१ सूत्रा:। भोजने भोजननिवृत्तौ च व्रतशब्दात् णिच्स्यात्॥ १॥ राम राम राम
मुंडयति माणवकम्॥ मिश्रयत्यन्नं॥ श्लक्ष्णयति वस्त्रं। लवणयति व्यंजनम्।

समउपसर्गपूर्वककृत्वाऽष्टा
गमेत्सृष्टि: पूर्वम् ॥३॥ क्षीव
रणात्क्षान्तिर्थेपरधाते
चैवक्षमे ड: स्तार ॥ क्षमितः
क्षीविराणन्तैर्वाक्तिकेपतेवस्यॊ:

वस्त्रशब्दादाच्छादनेर्थे णिच वस्त्राच्छादनं करोति अकारांतत्वं

वस्त्रात् समाच्छादने संवस्त्रयति हस्ताद्भ्यो ग्रहणे हलिकल्योरदन्तत्वं निपात्यते ह

लिं गृह्णाति हलयति कलिं गृह्णाति कलयति महद्धलं हालिः कृतं गृह्णाति कृतयति

तूस्तानि विहंति वितूस्तयति तूस्तं केशा इत्येके जटीभूता इत्यन्ये पापमित्यपरे

सत्यार्थवेदानामापुग्वक्तव्यः सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति पाशं विमुं

चति विपाशयति रूपं पश्यति रूपयति वीणयोपगायति उपवीणयति तूलेनानु

कष्णाति अनुतूलयति तृणाग्रे श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति सेनयाऽभिया

नाति अभिषेणयति लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति त्वचसंवरणे पचाद्यच्

त्वचं गृह्णाति त्वचयति चर्मणा संनह्यति संचर्मयति वर्णं गृह्णाति वर्णयति चूर्णं

४॥ञिपरतः अकारलोपः हेरहंतेरिति कुत्वम्॥

सं॰ रवखेसते अवचूर्णयति॰ इतिनामधातुप्रक्रियाः कंड्वादिभ्यो यक् धातुभ्यो नित्यं य

कौ॰ क् स्वार्थे कंडूञ् गात्रविघर्षणे कंडूयति कंडूयते कर्तरि कर्मव्यतिहारे क्रिया

१०० विनिमये योतो कर्तर्यात्मनेपदं व्यतिलुनीते अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः न

/00 गतिहिंसार्थेभ्यः व्यतिगच्छंति व्यतिघ्नंति प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्

हसादयो हसः प्रकाराः शब्दक्रियाः व्यतिहसंति व्यतिजल्पंति हरतेरप्रतिषे

धः संप्रहरंते राजानः इतरेतरान्योन्योपपदाच्च परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्

इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनंति नेर्विशः निविशते परिव्यवे

भ्यः क्रियः परिक्रीणीते अवक्रीणीते विक्रीणीते विपराभ्यां जेः विजयते परा

५॥१॥३॥१॥ आत्मनेपदम्

समः परस्य क्रीडतेरात्मनेपदं स्यादकूजने २

जयतेक्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च चादाङः अनुक्रीडते संक्रीडते परिक्रीडते आक्रीडते समोऽकू
जने संक्रीडते कूजनेतु संक्रीडंति रथश्चक्रा च [illegible] आगमेःक्षमायां ण्यंतस्येदंग्रहणं
आगमयस्वतावत् मात्वरिष्ठाइत्यर्थः शिक्षेर्जिज्ञासायां धनुषिशिक्षते धनुर्वि
षयेज्ञानेशक्तोभवितुमिच्छतीत्यर्थः वृत्तिसर्गतायनेषुक्रमः वृत्तिरप्रतिबंधः ऋ
चिक्रमते बुद्धिः सर्गउत्साहः अध्ययनाय क्रमतेऽस्मिन्शास्त्राणिस्फीतानिभवंतीत्य
र्थः आङउद्गमने आक्रमतेसूर्यःज्योतिरुद्गमनइतिवाच्यंनेहआक्रामति धूमो
हर्म्यतलात् वेःपादविहरणे साधुविक्रमतेवाजी प्रोपाभ्यांसमर्थाभ्यां प्रारंभे
अनयोस्तुल्यार्थता प्रक्रमते उपक्रमते समर्थाभ्यांकिं प्रक्रामति गच्छती

क्रीडां करोतीत्यर्थः

शब्दं करोतीत्यर्थः

मा क्षमा उपेक्षाकालहरणापत्ती तात्पर्यं

आङ् पूर्वात् गमेरात्मनेपदं ३

ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा तत्र शिक्षेरात्मनेपदं स्यात् ॥ ४

एष्वर्थेषु क्रमः स्वेलने धातोरात्मनेपदं स्यात्

देवदत्तस्य बुद्धिः ऋग्वेदे क्रमते न प्रतिहन्यते

उत्सहते तायनं स्फीतता

आङ् पूर्वात् क्रमे रात्मनेपदं स्यादुद्गमनेऽर्थे ॥ ३

विपूर्वात् क्रमेः पादविहरणेऽर्थे आत्मनेपदं स्यात् ४

प्रारंभं करोतीत्यर्थः

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां तुल्यार्थाभ्यां परस्य क्रमेरात्मनेपदं स्यात्

त्यर्थः उपक्रामति आगच्छतीत्यर्थः अनुपसर्गाद्वा क्रामति क्रमते अपह्नुवे ज्ञः सनम

पजानीते अपलपतीत्यर्थ अकर्मकाच्च सर्पिषोजानीते सर्पिषोपायेनप्रवर्त्तत इ

त्यर्थः समवप्रविभ्यःस्थः संतिष्ठते अवतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते स्थाघ्वोरिच्च

समस्थित [illegible] समस्थिषातां आङः प्रतिज्ञायां शाद्ब नित्यमातिष्ठते अका

शंनस्येयात्मयोश्च गोपीकृष्णाय तिष्ठते आशा[illegible]यप्रकाशयतीत्यर्थः संस्थापक

रणादिषुतिष्ठतेयः करणादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रय[illegible]तीत्यर्थः उदोनूर्द्ध्वकर्मणि

मुक्तावुत्तिष्ठते अनूर्द्ध्वेतिकिंपीठादुत्तिष्ठति उपान्मन्त्रकरणे आग्नेय्याग्नीध्रमुपति

ष्ठते मन्त्रकरणे किं भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकर

उपात्परस्य स्थाधातोरात्मनेपदं मंत्रकरणे ऽर्थे ॥२॥

स्थाघ्वोरिच्च इति यामर्थे आत्मनेपदं वा वक्तव्यमित्यर्थः २

देवपूजायामुदाहरणं ॥ संगतिकरणे उदाहरणम् ॥ उपश्लिष्य नाम तीत्यर्थः ॥ मित्रकरणे उदाहरणम् ॥

णपयिष्ठितिवाचम् आदित्यमुपतिष्ठते गंगा यमुपतिष्ठते रथिकानुपतिष्ठते मैत्री

देशानाम् ॥ प्रभोः सकाशे लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः

करोतीत्यर्थः पंथानमुपतिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः वा लिप्सायामिति कः प्रभुमुपतिष्ठ

१।३।२७। तपधातोः ॥ रवेः ॥ स्वमंगं स्वांगं

ते उपतिष्ठति वा उद्विभ्यां तपः अकर्मकादित्येव उत्तपते वितपते दीप्यत इत्यर्थः स्वांग

स्ववर्णकारः ॥ १।३।२८ अत्र परांगत्वात्परस्मैपदम् ॥ चैत्रो मैत्रस्य

कर्मकाच्चेति वक्तव्यम् उत्तपते वितपते पाणिं नेदृश वर्णमुत्तपति आङो यमहनः

उद्गमिषमानिति बहुः ॥ हन् धातो रात्मनेपदम् ॥ परांगत्वात्परस्मैपदम् ॥ पाणिमुत्तापयति ॥ तापयति ॥ अत्र परांगत्वात्परस्मैपदं

हन्तेरुरादित्वाच्छप् ... नासिकलोपः

नः आयच्छते आहते अकर्मकात्स्वांगकर्मकादित्येव नेह परस्य शिरः आहंति आत्मने

पदेष्वन्यतरस्याम् हनो वधादेशो वा लङि अवधिष्ट अवधिषातां अवधिषत

नलोपः ॥ हस्वादंगात्सिचो लुक् ॥ आत्मनेपदेष्वनतरः इति ॥ १।२।१४॥ ॥१।२।१४॥ हन्तेपरस्य सिचः ॥

हनः सिच कित् अनुनासिकलोपः आहत आहसातां आहसत यमो गंधने सि

८।२।२

च कित् गंधने सूचनं परदोषाविष्करणं उदायत गंधने किं उदायंस्त पादमाकृष्ट

हक् ॥ अनुनासिकस्य लोपः हस्वादंगात्सिचो लुक्

१०२
102

वानित्यर्थः समोगम्यृच्छिभ्यां अकर्मकाभ्यामित्येव संगच्छते वा गमः परोक्षलादी
लिङ्सिचौ कितौ स्तः संगसीष्ट संगंसीष्ट समगत समगंस्त समृच्छते समृच्छि
ष्यते अकर्मकाभ्यां किं ग्रामं संगच्छति विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं वेत्ते
रेव ग्रहणं संवित्ते संविदाते वेत्तेर्विभाषा परस्मैकादेशस्यातो रुडागमः संविद्रते
संविदते संपृच्छते संस्वरते अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मक
ते ति चेत् शृणु धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म
णोकर्मिका क्रिया वहति भारं नदी वहति स्यन्दनरूपार्थः जीवति नृत्यति प्रसिद्धे
र्यथा मेघो वर्षति कर्मणोऽविवक्षातो यथा हितान्नयः संशृणुते स किं प्रभुः संमा

छेदर्थे तृतीया तत्तृतीयायां दास्या इत्यत्र आशिष्टव्यवहारं तादर्थ्यं यच्छतेकामी त्युक्तं ॥ पदं :पर्याय:

७।१।३।३६। एष्वर्थेषुनीञ्प्रापणेधातोरात्मनेपदं स्यात्

नमोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृति विगणनव्ययेषु नियः शास्त्रेनयते दंडमुन्नयते माणवकमुपनयते, कर्मकारानुपनयते करंविनयते राज्ञेदेयंभागंपरिशोधयतीत्यर्थः शतंविनयते धर्मार्थंविनियुंक्तेइत्यर्थः उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेतिवाच्यं वेधंनिरस्यति निरस्यते समूहति समूहते उपसर्गाद्रस्वऊहतेः यादोक्षिणि ति ब्रह्म समूह्यात् अग्निंसमूह्यति समुपविभ्योह्वः निह्वयते स्पर्द्धायामाङः कृष्णश्चाणूरमाह्वयते स्पर्द्धायांकिं पुत्रमाह्वयति उदश्चरः सकर्मकात् धर्ममुच्चरते उल्लंघ्यगच्छतीत्यर्थः समस्तृतीयायुक्तात् रथेनसंचरते दाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थे समोदाणस्तृतीयायांतेनयुक्तादुक्तंस्यात्तृतीयाचेच्चतुर्थ्यर्थे दास्यासंयच्छतेकामी उपाद्यमःस्व

नि सम उप वि एभ्यः उपसर्गेभ्यः परस्य ह्वेञ् स्पर्द्धायां धातोरात्मनेपदं स्यात् ॥ ४॥

॥ उद् उपसर्गात्परस्य चरगति भक्षणयोः सकर्मकाद्धातोरात्मनेपदं स्यात् ॥ सकर्मकात्किं वाष्पमुच्चरति ॥ उपरिष्टा

वार्थं चंक्रियते ॥ ज्ञाने तत्त्वं नयति नि ... श्चिनोतीत्यर्थः ॥ भृति ... दानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ॥

उपउपसर्गात्परस्य यमधातो राम्नेपदमभवति विवाहक रणेर्थे॥ अस्य स्वस्वकरणं स्वी कारः॥

वेदविहितमन्त्राधानसंस्कारपूर्वकं स्वीकारमुपयमनं॥१॥

अनुउपसर्गात्परस्य ज्ञाधातो रात्मनेपदं न स्यात् ३

103

म. सि. कौ.

करणे स्वकरणं स्वीकारः भार्यामुपयच्छते विभाषोपयमने नियमः सिचू किद्वा विवाहे गा

मः सीतामुपायत उपायंस्त वा उदवोढेत्यर्थः ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः सनंतानामेषां प्रा

ग्वत् धर्मं जिज्ञासते शुश्रूषते सुस्मूर्षते दिदृक्षते नानोर्ज्ञः पुत्रमनुजिज्ञासति

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु प्रयुंक्ते उपयुंक्ते स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वाच्यम् उद्युंक्ते

नियुंक्ते अयज्ञपात्रेषु किं द्वंद्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति समः क्ष्णुवः संक्ष्णुते श

स्त्रं गंधनावक्षेपण सेवन साहसिक्य प्रतियत्न प्रकथनोपयोगेषु कृञः गंधनं हिं

सा उत्कुरुते सूचयतीत्यर्थः अवक्षेपणे भर्त्सने श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते भर्त्सय

तीत्यर्थः हरिमुपकुरुते सेवते परदारान्प्रकुरुते तेषु सहसा प्रवर्त्तते एधोदकस्यो

गुणान्तराधानं करोति

पस्कुरुते गुणमाधत्ते गाथाः प्रकुरुते कथयति शतं प्रकुरुते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते एषु ।

किं कटं करोति ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥ ॐ ॥ शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं ॥ श्वयति विभा टुओश्वि गतिवृद्ध्योः

लिट्यभ्यासस्योभयेषां संप्रसारणं

षा श्वेः संप्रसारणं लिटि यङि च शुशाव शुशुवतुः श्वयतेर्लिट्यभ्यासलत्वणौ प्रति

२५३ ==

वचिस्वपियजादीनां वेथः शिश्वाय शिश्वियतुः शूयात् ज्वसंश्वित्यङ्गा श्वयतेरः अङि अश्वत् अश्वः

२५३ ३२ ३२ २३ल प्प

विभाषेति चङ् अशिश्वियत् अश्वयीत् अनुपराभ्यां कृञः कर्तृगे च फले गंध ।

नादौ च परस्मैपदं स्यात् अनुकरोति पराकरोति अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः क्षिप

प्रेरणे स्वरितेत् अभिक्षिपति प्राद्वहः प्रवहति परेर्मृषः परिमृष्यति व्याङ्प

रिभ्यो रमः विरमति उपाच्च यज्ञदत्तमुपरमति उपरमयतीत्यर्थः अन्तर्भावितण्य

ऽकर्मकाद्वा

र्थोयं विभाषाऽकर्मकात् उपाद्रमेः परस्मैपदं उपरमति उपरमते निवर्त्तनइत्यर्थः
बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्योणेः एभ्योणिजन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् णिचश्चेत्यस्यापवा
दः बोधयति पद्मं इत्यादि क्रीङ्जीनांणौ आत्वं अध्यापयति णौ च संश्चङोः सन्परे
चङ्परे णौ इङो गाङ् वा अध्यजीगपत् अध्यापिपयत् क्रापयति जापयति निग
रणचलनार्थेभ्यश्च निगारयति चलयति अदेः प्रतिषेधः आदयते देवदत्तेन अ
णावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ण्यन्तात् परस्मैपदं शोषयति कृष्णं गोपीः शाययति न पा
दम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न पाययते दम
यते आयामयते आयासयते आयासयते परिमोहयते रोचयते नर्त्तयते वादयते
अण्यन्तावस्थायां अकर्मकात् णेः परस्मैपदं स्यात्॥ अदृश्यात्॥ अकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्॥

प्रकृत्यादिः ॥ स्त्रीपुंसौ मेकं टि समीची ॥ माता ॥ पाययतीत्यर्थः ॥

पाते

वासयते येटउपसंख्यानं पाययते अकाभिप्रायेणेषादितिपरस्मै [illegible] पदं स्या

देव वत्सामापयतिपयः इतिपरस्मैवस्था ॥ भावकर्मणोः लस्थानेतङानौ सार्व

धातुत्वेनह कलधातवोव्या ॥

सार्वधातु धातुकेयक् धातोर्भावकर्मवाचिनि तङ्परे भावः क्रिया साचभावार्थकत्वाकारेण

नूयते युष्मदस्मद्भ्यांसमानाधिकरण्यभावात्प्रथमपुरुषः लिङ्गाद्यक्रियाया

द्रव्यरूपाभावेन लिंगहं [illegible] तद्रव्यं तदभावेन द्वित्वादिः कार्यः द्विर्वचनादिर्नप्र [illegible] पते ॥

असत्वरूपत्वेनद्वित्वाद्यप्रतीतेर्नद्विर्वचनादिकिंत्वेकवचनमेवोत्सर्गतः त्वया

णिट

मयान्यैश्च भूयते बभूवे स्यसिचसीयुट्तासिषुभावकर्मणोरूपदेशेज्झन

च

ग्रहदृशांवाचिण्वदिट् उपदेशेयोचनदंतानांहनादीनांचचिण्वद्वांगकार्यं

वास्यान्सीदिष्व भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिङागमश्च चिण्वद्भावप

चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वाजदभावे ॥

भावो भावना उत्पादना क्रिया: अपरिस्पंदनसाध नसाध्यो धात्वर्थो भावः सपरिस्पंदनसाधनसाध्यो धात्वर्थः क्रिया

एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यति ॥ इतिभाष्यम् ॥

[illegible]

म॰ सि॰
कौ॰
१०५

तेषमिद् चिएवद्भावात्वृद्धिः भाविता भविता लाविष्यते भविष्यते भूयतां अभू
यत भूयेत भाविषीष्ट भविषीष्ट चिएभावकर्मणोः त्नेश्चिएाभावकर्मवाचिनि
तपरे अभावि अभाविष्यत अभविष्यत अकर्मकोप्युपसर्गवशात्सकर्मकः
अनुभूयते आनंदश्चैत्रेणत्वयामयाच अनुभूयेते अनुभूयंते त्वमनुभूयसे
अहमनुभूये अन्वभावि अन्वभाविषातां णिलोपः भाव्यते भावयांचक्रे भाव
यांबभूवे भावयामास चिएवदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वात्सिलोपः भाविता भा
वयिता भाविष्यते भावयिष्यते भाव्यतां अभाव्यत भाव्येत भाविषीष्ट भा
वयिषीष्ट अभावि अभाविषातां अभावयिषातां बुभूष्यते बुभूषांचक्रे बुभूषि

१०५

ता बुभूषिष्यते वाभूष्यते अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः स्तूयते विस्रुः स्ताविता
स्तोता स्ताविष्यते स्तोष्यते अस्तावि अस्ताविषातां अस्तोषातां गुणोर्त्तीति
गुणः अर्यते स्मर्यते स्वच्छती निर्गुणः आरे सस्मरे उपदेशग्रहणात् चिण्व
दिट् आरिता अर्त्ता स्मारिता स्मर्त्ता न्लोपः स्रस्यते इदितस्तु नंद्यते श्रस्यते
तनोतेर्यकि आदंतादेशो वा तायते तन्यते तपोनुतापे च तपस्तेपे चिण्न क
र्मकर्त्तर्ये तनावे च अन्वतप्त पापेन घुमास्थेतीत्वं दीयते ददे आतो युक् चिण्
कृतोः आदंतानां युगागमः स्याच्चिण्णिङ्तिकृति दायिता दाता दायिषीष्ट दासी
ष्ट अदायि अदायिषातां शम्यते मोहोमकेदेन विश्राम्यलोदीर्घोन्यतरस्यां वि

एएरेणामस्यरेचणोमितामुपधायाः दीर्घः शामिता शामिता शामयिता शामिष्यते शा
मयिष्यते शामयिष्यते ण्यंतत्वाभावे शम्यतेमुनिना नोदात्तोपदेशस्य मांतस्या
नाचमेः उपधायावृद्धिर्नस्याच्चिणिञ्णितिकृतिच अशमि अदमि उदात्तोपदेश
स्येतिकिं अगामि मांतस्येतिकिं अवादि अनाचमेःकिं आचामि अनाचमिक
मिवमीनामितिवक्तव्यम् अकामि अवामि नलोपः भज्यते भंजेश्च चिणिन्लो
पोवा अभंजि अभाजि लभ्यते विभाषाचिण्णमुलोः लभेर्नुम अलंभि अलाभि
[illegible] दि[illegible]दिते[illegible]कार्णाम[illegible]कर्म[illegible]वि[illegible]
मेवत्कर्मणातुल्यक्रियः कर्मस्थयाक्रिययातुल्यक्रियाःकर्ताकर्मवत् कार्योति
यदाकार्यातिशयंद्योतयितुंकर्तृव्यापारोनविवक्ष्यतेतदाकारकांतराण्यपिकर्तृसंज्ञांलभंते॥स्वव्यापारेस्वतं
त्रत्वात्॥तेनपूर्वंकरणादित्वेपिसंप्रतिकर्तृत्वात्कर्तरिलकारः॥साध्वसिश्छिनत्ति काष्ठानिपचंति स्थालीप
[illegible]॥कर्म[illegible]

नहि केवलस्यासनेन कार्य्य
सिद्धिः संपद्यते तत्प्राद्कार्य्या
तिदेशोऽयम्॥

ननु पच्यते ओदन इत्यत्र कार्य्यातिदेशात्
कर्म्मणि द्वितीया स्यात् सत्यम् कर्त्तुरभि
हितत्वेन प्रथमाप्राप्त्यैव न्याय्यत्वात् न च
मैत्रो = न्यक्तत्वेन ततो द्वितीयैव स्या
दिति वाच्यम् कर्त्तु
रविधानस्यैव
रा

देशोऽयं॥ तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः॥ कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा॥ पच्यते ओदनः॥ भि
द्यते काष्ठम्॥ अपाचि॥ अभेदि॥ ननु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यात्॥ अस्मादतिदेशा
दिति चेन्न॥ लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् लिङ्याशिष्यङ्‌ इति हि लकारकात्॥
लइत्यनुवृत्तेर्भावे प्रत्यये च कर्त्तुर्लकारेणानुपस्थितेः॥ अत एव कृत्यक्तखलर्थाः
कर्मकर्त्तरि न भवन्ति॥ किन्तु भावे एव॥ भेत्तव्यं कुशूलेन॥ ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रियाविक्लित्तिर्द्वैधी
भवनं च सैवेदानीं कर्तृस्थानन्तु तत्तुल्या सत्यम् कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रि
याभेदमाश्रित्य व्यवहारः॥ कर्मणेति किं॥ करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्ववत् साध्वसिरित्यादौ मा

च्यते ओदनेनेत्यादौ
नस्य वाच्यत्वं तु भाव
एव वर्त्तते तेन न कर्त्तु
स्त्र लकाराभावात्
न्त्र मानं तु लिङ्याशि
ष्यङिति सूत्रस्थो नु
वृत्तेर्य्यवशाद्धि मक्ति
भाक्तविपरिणा
मनतसिद्धेः ननु
न्नलिङ्इति विध्यमा
नेनकर्त्तनदहव
रतस्मात् हि लकार
इति

म. सि. को. १९ २

106A

मत्॥ गच्छतिग्रामः॥ आरोहतिहस्ती अधिगच्छतिशास्त्रार्थः॥ स्मरतिस्तद्ध्यातिच यत्रकर्म
णिक्रियाकृतोविशेषोदृश्यते यथापक्वेषुतंडुलेषु यथावच्छिन्नेषुकाष्ठेषु तत्रकर्मस्थाक्रियानेतरत्र
नहिपक्वापक्वतंडुलेष्विवगतागतग्रामेषुवैलक्षण्यमुपलभ्यते करोतिरुत्पादनार्थः उत्पा
तिश्चकर्मस्थातेनकारिष्यते घट इत्यादि यत्नार्थत्वेतुनैतत्सिद्ध्येत् ज्ञानेनादिवद्य
त्नस्यकर्तृस्थत्वात्॥ एतेनानुव्यवसायमानेर्थेइति व्याख्यातम्॥ श्निकृते उलोपेचरूपेसिद्धे
कर्तृस्थत्वेनयगभावात्स्यनि उलोपेचरूपेसिद्धेः ताच्छील्यादावयंचानशानन्त्वात्मनेपदम् १९ २

श्चिप्र

देशोऽसं तेनयज्ञातोनेन्द्रादिवत् चित्रदिवन्तुः पृथ्वीतेपदं मितीनेकाद्वं पापाति
च्युमेन्द भावे मिसोनेकाहेन अर्षकर्मकिरादिसनोचान्यत्रात्मनेपदात् अपावा
चिनोकिरादीनोसनंतानांचयक् चिर्णो चित्रवदिटनेतिवाचाम् अलंकुरु तेकं
न्ना अलमकृत अवकिरतेहस्ती अवाकीर्ष्ट गिरते अगीर्ष्ट अरिष्ट दृङ् आद्रियेआ
द्रियते आदृत किरादिसदाचेतनगणः चिकीर्षतेकटः अचिकीर्षिष्ट तपस्तपः
कर्मकस्यैव कर्त्ताकर्मवत् तप्यतेतपस्तापसः अर्जयतीत्यर्थः अनन्न तपःकर्म
स्यैवेतिकिं उत्तपतिसुवर्णसुवर्णकारः सकर्मकाणांप्रतिषेधोवक्तव्यः अजोग्रा
मंनयति दुहिपच्योर्वज्ञलंसकर्मकयोरितिवाच्ये नदुहस्तुनमोयक्चिणो पयो

म॰सि॰
कौ॰
९८
107

कर्मकर्त्तरियक्चिणौन शप् नसलुक् गोःपयोडुग्धे अचतकर्मकर्त्तरि अजेनात्
वेष्वियणवाकर्मकर्तृ नेपते अकारि अकृत उदः च नया अदोहि पदोक्तः लुग्वे
तिपदेलुक् अडुग्ध अयुवत उदंवरफलंपच्यते क्रुषिरजोःप्राचांश्यन्परस्मै
पदंच अनयोःकर्मकर्त्तरिनयक् किंतु श्यन्परस्मैपदंचात्मनेपदापवादः
क्रुष्यति क्रुष्यते पादः रज्यति रज्यतेवस्त्रं यगविषयेतुनास्यप्रवृत्तिः कोषि
षीष्टरंक्षीष्ट इतिभावकर्मप्रक्रिया ॐ अभिज्ञावचनेल्टट् स्मृतिबोधमुप
सति अर्थे लिटि
पदेभूतानद्यतनेयानोर्लृट् लङोपवादः वसनिवासे स्मरसिकृष्णगोकुलेवत्स्या
मः एवंबुध्यसे चेतयसेइत्यादिप्रयोगेपि नयदि यदियोगेउक्तेन अभिजाना

वसनिवासेधातोर्लृटि
स्यतासीतिस्यप्रत्ययः
तस्मादिड्धातुकइति
सस्थत॥ अतो दीर्घो
यञीतिदीर्घः एवमन्य
त्रैष्वपिप्रक्रियास्मर्तव्या॥ विस्तरभयान्न
लिख्यते॥ ८॥

लङ्लक्षणसंबंधेऽति॥ यत्रैकोऽप्याकांक्ष-
लक्ष्यः अपरो लक्षणं तत्र द्वयोर्लक्ष्यल
क्षणभावेन यः संबंधः तद्विषयि
णी संबंधविषयिणी चेत्साकांक्षेत्यर्थः ॥ १

भुजपालननाभ्यवहारयोः लङ्

सि यद्वने अभुंज्महि विभाषा साकांक्षे उक्तविषये लङ्वा लङ्लक्षणाभावेन सा

वर्त्तिवासेसाधने हेतुं वर्तते लटि तर्हि लट् लटि

कांक्षेत्यर्थः स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः वासोलक्षणं

चारणं लक्ष्यं परोक्षे लिट् चकार उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना परोक्षे

मत्तोऽहं किल विललाप अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः कलिंगेषु वात्सीः नाहं कलिं

गान् जगाम प्रश्ने चासन्नकाले आसन्नकाले पृच्छमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः

लङ् लिट् स्मयोगे लट्

अगच्छत् किं जगाम किं लट् स्मे लिटोऽपवादः यजन्ति स्म युधिष्ठिरः अपरोक्षे च

अर्थे ननु पृष्टे उत्तरे वक्तव्ये भूतेऽर्थे लट् स्यात्

भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे एवं स्म पिताब्रवीति ननौ पृष्टप्रतिवचने भूते ल

त्वं अर्थे न लटि लोटि

ट् अकार्षीः किं ननु करोमि भो नन्वोर्विभाषा अकार्षीः किं न करोमि नाकार्षं

नशब्दस्य नुशब्दस्य च पदे योर्थो तौ विभाषा भूतेर्थे लट्स्यात्

कक्ष्याः पक्षाः ॥ पक्षवर्क्षो
प्रत्यासन्नकाले ॥ पक्ष
वर्त्तिनीत्रिविधकाल
भिन्नकाद्यः कार्यमिति ॥ ५

आसन्नकाले
एवेति किम् ॥ य
त्रासन्नकालो न भ
वति तत्र लिट्
एवस्यात् ॥ यथा
कंसं जघान ॥ ५

म·सि·
कौ·
१८८
108

लट्। चकारात्। आवात्सुः इत्यत्र लुङि सिजभ्यस्तेति जुस्। ओत्व। स्मयोगात स्य
लोपः। स्मयोगे एव लट् नान्यस्य। पठेयथा प्रत्न। नाम लङ् लिटौ स्तः। ... नेन प्रा
प्तं। तेन लिटि। ऊषुः। वसधात्वोर्लिटि वचिस्वपि यजादीनामिति संप्रसारणे कृते। उस्
इति द्वित्वम्। हलादि शेषः। अकः एव सेनेति दीर्घः। इएको रितिषत्वं रुत्व विसर्गौ। ऊषुः।

लटि
लुङि
अहं न्यकरोमि अहं न्यकार्षं पुरि लुङ् चास्मे पुरायोगे भूतानद्यतने वा लुङ् चाल्लट् न
पठे लङ् लिटौ स्तः लट्
तु स्मयोगे पठेयथा प्रा[illegible] वसंतीह पुरा छात्राः अवात्सुः अवसन् ऊषुर्वा अस्मे किं
यजति स्म पुरा भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने यावत्पुरानिपातयोर्लट् यावद्भुंक्ते पुरा भुं
निपातत्वाभावे लृट् एव
क्ते निपातयोः किं यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते करणभूतया पुरा यास्यति विभाषा कदा
कर्ह्योः लट् स्यात् कदा कर्हि वा भुंक्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानव
द्वा वर्त्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः कदागा
तोसि अयमागच्छामि आगमं वा कदा गमिष्यसि एष गच्छामि गमिष्यामि वा
आशंसायां भूतवच्च भविष्यकाले भूतवद्वर्त्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायां

लुङि अवात्सुः॥

यावत्पुरानिपातयो
रुपपदयोर्भुज धातोर्भ
विष्यति लट् स्यात्॥
भविष्यत्यर्थे कदा कर्ह्यो
रुपपदयोर्भविष्यत्यर्थे
धातोर्लट् स्यात्

वर्तमानसामीप्ये यथा। कदा आगतोसि इति भूतकाले वर्तमानमुदाहृतम्। आगच्छामीति भूतकालाभिव्यक्तये वर्तमानकाल
मुदाहृतं [redacted] अयं इति इदानीमेव गच्छामि॥ २॥ कदा गमिष्यसि इति भविष्यत्काले प्रश्नवाक्यं। एष गच्छामीत्युदा
हरणे भविष्यत्काला भिव्यक्तये एष इति प्रयोगात् इदानीमेव ग[redacted]मिष्यामि इति वर्तमानकाले दर्शितः॥ २॥

देवश्चेदवर्षीद् वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवपाम वपामः वप्स्यामो वा क्षिप्र
वचने लृट् क्षिप्रपर्यायोपपदे पूर्वविषये लृट् वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा आ
यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः आशंसावचने लिङ् आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति
लिङ् स्याद् भूतवत् गुरुश्चेदुपेयादाशंसे युक्तोऽधीयीय आशंसे क्षिप्रमधीयी
य हेतुहेतुमतोर्लिङ् वा स्यात् कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं
यास्यति भविष्यत्येवेष्यते नेह हन्तीति पलायते इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ इच्छामि
भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् एवं कामये प्रवेदये इति वक्तव्यम् नेह इच्छन् करोति लि
ङ् समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु भुञ्जीयेतीच्छति विधिनिमन्त्रणेति लिङ् विधिः

कामप्रवेदनाभावात् लट् एव

म॰सि॰कौ॰ १०९ 109

प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टप्रवर्त्तनं यजेत [illegible] कारणं [illegible]
[illegible] यजेत निमंत्रणं नियोगकरणं आवश्यके श्राद्धभोजना
दौ दौहित्रादेः प्रवर्त्तनं इह भुंजीत आमंत्रणं कामचारानुज्ञा इहासीत अधीष्ट
सत्कारपूर्वको व्यापारः पुत्रमध्यापयेत् संप्रश्नः संप्रधारणं किं भो वेदमधीयी
य उत तर्कं प्रार्थने याञ्चायां भोजनं लभेय एवं लोट् प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु
कृत्याश्च प्रैषो विधिः अतिसर्गः कामचारानुज्ञा चकारेण लोटोनुकर्षणं
प्राप्तकालार्थं भवता यष्टव्यं भवान् यजतां अर्हे कृत्यतृचश्च चाल्लिङ् त्वं कन्यां वि
वहेः त्वं कि लिङ् शक्तौ लिङ् साञ्चात्कृत्याः त्वं भारं वहेः धातुसंबंधे प्रत्ययाः धा

१०९

त्वर्थानां संबंधे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः तिङन्तवाच्यक्रियायाः
प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः वसन्ददर्श भूतेल
शाब्दबोधः
ट् अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता सोमेन यष्टमा
शाब्दबोधः
नोऽयः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनं क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः
यातः पुनः पुनरभ्यार्थे च यो यस्य धातोर्लोट् स्यात् तस्य च हिस्वौ स्तः लिङापवादः तौ च
हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः लिङ्संज्ञा च तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा
स्तः पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरिति दिक् रूपे तु हिस्वविधानसामर्थ्यात् तेन स
धमःस्वःस्यात्
कलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावक

म॰ सि॰ कौ॰ ११० 110

र्मकर्तृषु समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् । यथा
विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्र
योज्यः समुच्चये सामान्यवचनस्य । समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनु
प्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लङादयस्तिबादयश्च । तत्तत्काल
योः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये । याहि या
हीति याति पुनःपुनरतिशयेन वा यानं द्योत्यतेऽस्यार्थः एककर्तृकं वर्तमानं
यानं याती त्यस्य इतिशब्दस्तु अभेदान्वयेन तात्पर्यं ग्राहयति एवं यातः याति
यासि याथः याथ यातेयाते ति पूर्ये याथ याहियाहीत्ययासीत् यास्यति ११

ध्वम:स्व: यत्र द्वम:स्वो न स्या त त्र स्यम्

वा अधीष्वाधीष्वेमधीनेध्वं विषयेपदे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वेसमुच्च
येन्यप्रक्रृन्पिवयाना: खादेमभ्यवहरति अन्नंभुंक्ते दाधिकमास्वादयेतमभ्यव
हरते नथ्वमोस्तु पिवतखा दतेमभ्यवहरथ भुंगध्वे आस्वादध्वमित्यभ्यवहर
थ भुंगध्वं आस्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे यपदेहिसो अत्रसमुच्चीयमानविशेषा
णामनुप्रयोगार्थे नसामान्येनाभेदान्वयः पद्मसक्त्नपिवतिथाना:खादति
अन्नंभुंक्ते दाधिकमास्वादते एतेन पुरीमवस्कंदलुनीहिनेदनंमुषाणरत्ना
निहरामरोगानाः विगृह्य चक्रेनमविद्विषावधी यद्यन्यमसास्यमहनिश
स्थिव इतिव्याख्याने अवस्कंदनलवनादिरूपाभ्यमानद्यातनपरोद्धाएकक

कृतानिरूपणं तु माह ॥ धातोः नन्वतिङ् इति निरूपणात्प्रागेव स्यात् ... कृत्यानि रूपणं कृत्संज्ञिकविधिर्यं भवद्भिः संगतिः सं
गच्छत इति चेदत्राह ॥ ... तिनिरूपणस्य तत्र प्रासंगिकत्वात्प्राधान्येन कृत्तामत्रैव निरूपणान्नोक्तशंकावकाश इति ॥ वासरूपो ॥ लिर्णा
अपवादेन नित्यं बाधे प्राप्ते क्वचिदुत्सर्गस्यापि ... समतापाचोपपत्त्यर्थं वासरूपविधिरिति ... विषये तदपवादयोर्विकल्पः

देकाऽस्यास्य क्रियेयमर्थात् इह पुनः पुनश्च स्कंदेत्यादिरर्थ इत्याख्याने भ्रम
स्तल्लमेव द्वितीयस्यैव क्रियासमभिहारे इत्यस्मान्न प्रवृत्तेः लोडेन द्वित्वापत्त्या पु
नीमवस्कंदेत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव पुरुषवचान
मेवेदृह्हनेनानुक्तत्वात् ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ इति तिङ् ॥ ॐ

तृतीयाध्या ... यस्मात्परे ... तस्मात्परे ...

श्रीगणेशाय नमः ॥ धातोः आतृतीयाध्यायांतं ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः कृ

परिभाषेयं

दतिङ् तिङ्भिन्नः कृत्संज्ञः स्यात् वासरूपोऽस्त्रियां अस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवाद

अधिकारोयम्

प्रत्यय उत्सर्गस्य बाधकः स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ण्वुल्तृचावित्य

कत्रीत्य यः कर्तरि स्यात्

तः प्राक्कृत्यसंज्ञाः स्युः कर्त्रि विहिता इति प्राप्ते तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः प

एवुल्तृचौ उत्सर्गौ ॥ इगुपध
ज्ञाप्रीकिरः कः इत्यपवादः ॥
तद्विषये एवुल्तृचवपि
भवतः क्षेपः ॥ क्षेपकः ॥ क्षे
प्ता ॥ असरूपः किम् ओदः
अहिराकिरः ॥ चिकीर्षा ॥
असरूपो वाधको भवती
ति वक्तव्यम् ॥३॥२॥ ॥

॥ अत्र व्रतमिति ...

तकारपरेफौस्वरार्थौ

तेभावकर्मणोरेवस्युः तव्यत्तव्यानीयरः धातोरेतेस्युः पचितव्यं पचनीयंत्वया

कर्मैकवचनं भावेडौत्सर्गिँक्लीवत्वंच चेतव्यश्चयनीयोवा धर्मस्त्वया केलिमर उपसंख्या

ने पचेलिमामाषाः पक्तव्याइत्यर्थः भिदेलिमाः कर्मणिप्रत्ययः वसेस्तव्यत्क

र्त्तरिणिच्च वसतीतिवास्तव्यः कृत्यचः उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याचउत्तरस

कृन्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् प्रयाणीयं अचः किं प्रमग्नः निर्विण्णस्योपसंख्यानं णेर्वि
भाषाप्राग्वत् प्रयापणीयं प्रयापनीयं हलश्चेजुपधात् कृन्नस्याचः परस्य णो
वा प्रकोपणीयं प्रकोपनीयं हलः किं प्रोहणीयं इजुपधात् किं
प्रवणीयं

इजादेः सनुमः सनुमस्येद्भवति इजादेर्हलंतादिति यः कृत्यस्थस्यैव प्रेंखणीयं प्रेरणीयं
इजादेः किं मंगिसर्पणे प्रमंगनीयं वा निंसनिक्षनिंदां पवांनस्य णो वा कृति प्रणिंसि
तव्यं प्रनिंसितव्यं न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपां प्रभः कृत्यस्य णो न प्रभानीयं एवं
नभादीनामुपसंख्याने प्रभापनीयं कृत्यल्युटोर्बहुलं क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः
क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदंति
स्नात्यनेन स्नानीयं चूर्णं दीयतेस्मै दानीयो विप्रः ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः क्यप् स्या
त् वृतवृत्यं वृधवृध्यं अक्लृपिचृतेः किं कल्प्यं चर्त्यं अचोयत् चेयं जेयं ईद्यति आतः ग
णः देयं ग्लेयं पोरदुपधात् पवर्गान्तादुपधाद्यत् ण्यतोपवादः शप्यं लभ्यं आङो

म॰ सि॰
वै॰
१८
107A

पिण्याङःपरस्यलभेर्नुमस्यात् यादौप्रत्यये आलंभ्योगौः उपात्प्रशंसायां उपलंभ्यःसा
धुः स्तुतौकिं उपलब्धुंशक्यः उपलभ्यः शकिसहोश्च शक्यं सह्यं गदमदचरयम
श्चानुपसर्गे गद्यं मद्यं चर्यं चरेराङिचागुरौ आचर्योदेशः अगुरौकिं आचार्योगु
रुः यमं अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु अवद्यंपापं पण्यंविक्रेयं शा
नेनवर्याकन्या वह्यंकरणं वहंत्यनेनेति वह्यं शकटं वाह्यमन्यत् अर्यःस्वामिवै
श्ययोः अनयोःकिंब्राह्मणोआर्यः उपसर्याकाल्याप्रजने गर्भग्रहणेप्राप्तका
लाचेदित्यर्थः उपसर्यागौः गर्भाधानार्थंवृषभेणोपगंतव्येत्यर्थः प्रजनेका
लेतिकिं उपसर्याकाशीप्राप्तव्येत्यर्थः अजर्यंसंगतं विशेष्यंचेत् नजीर्यतीत्य १८

जर्यं वटः स्तपिक्षापत्र चाद्यत ब्रह्मोद्यं ब्रह्मचर्यं भवो भावे ष्यञ् ब्रह्मणो भावो ब्रह्म
भूयं हननस्य च वास्काप ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या रात्रिस्तेशास्त्रहेत्रुषः ष्यप् हस्तस्य
पितिकृतिन्क् ष्वसः स्तनस्याः शिष्याः वृद्धनिवृत्तो यह्गणो नवृद्धः वृन्दः वृद्धस्तवार्या
ऋत्विजः आहृत्यः लष्याः प्रक्रकावृक्षिः परस्मापिएप्रतोवायनार्थ्या अवश्यपस्तुसः
सजेर्विभाषा सजेः काद्वा सजाः सहलोएपत असचर्यांनाद्धलेनाद्धएपत चजोः कुधि
एपतोः चजोः कुत्वेचितिएपति निष्ठायामनिट्‌इतिवक्तव्यं तेनेहन गर्ज्यमार्ग्यः श्रोरा
वश्यकेएपत पाकं स्त्रंपेदवश्यमः कृत्ये तेकाममनसोरपि समोवाहितततयो मांस
स्यपचिपुट्‌चजोः अवश्यपलाको गंतुकामः गंतुमनाः सहितः संहितः ततनः

म॰ सि॰
कौ॰
९८
108A

सेनतः मांसपाकः मांसपचने भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा एते
कृत्यांताः कर्त्तरि वा निपात्यंते भवतीति भव्यः भव्यमनेन वा भोज्यं भक्ष्ये भोग्यमन्य
त् राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः एते सप्त क्यवंता निपात्यंते भि
द्योद्ध्यौ नदे नदे किं भेत्ता उद्दिता पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे विपूय विनीयजित्याः मुंजक
ल्कहलिषु विपूयो मुंजः विनीयः कल्कः जित्यो हलिः प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छंदसी
वक्तव्यं प्रतिगृह्यं अपिगृह्यं लोके तु प्रतिग्राह्यं पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च अवगृ
ह्यं प्रतिगृह्यं पदे स्वैरि परतंत्रः गृह्यकाः शुकाः ग्रामगृह्या सेना आर्यैः गृह्यते
आर्यगृह्यः नपक्षाश्रितः स्वपक्ष्यः विभाषा कृवृषोः क्यप्स्यात् कृत्यं वृष्यं पक्षे एयत् का ९८

कार्यं वर्क्ष्ये ग्रुपंचपत्रे पत्रेवाहने योगपमन्यत अमावस्यादन्यतरस्यां अमासहवसतो
स्यांचेद्वाकोचित्यमावस्याअमावास्यावाअत्तोपरिचाख्योपचाख्यमस्मङ्ग्रः अग्रिया
रणार्थस्यालविशेषयतेस्याधवः अमत्रन्तपरिचेये उपचेयंसंवाङ्ग्र कृतोकुंडपा
यसंस्चाख्यो चित्याग्रिचित्येच चित्योग्निः अग्रेम्भ्यपनमग्निचित्या इतिकृत्यप्रक्रिया
श्रीगुरुचरणाभ्योनमः पवलनृचो यातोरेतोल्लःकर्त्तरिकृदितिकर्त्रर्थे युवोरनाको
युवुपतयोरनुनासिकयोरेतोल्लः कारकः कर्त्ता कमेःकर्त्तर्योत्मनेपदविषयात
कृतङगिनिषेधोवाच्यः प्रकंता कर्त्तरीतिकिं प्रक्रमितव्यं आत्मनेपदेतिकिं संक्र
मिता अनन्यभावेविषयशब्दः तेनअन्तपसगोहेति विकल्पादेस्याननिषेधः क्र

म॰सि॰
कौ॰
१०९
109A

मिता नंदिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः नंद्यादेर्ल्युः ग्रहादेर्णिनिः पचादेरच्स्यात् नंदय
तीतिनंदनः जनार्दनः लवणः णोनिपातनात्णत्वं ग्राही स्थायी मंत्री पचादिरा
कृतिगणोयं इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः क्षिपः बुधः कृशः ज्ञः प्रियः किरः आतश्चोप
सर्गे प्रज्ञः सुग्लः पाघ्राध्माधेट्दृशः पिबः जिघ्रः धमः धयः पश्यः अनुप
सर्गाल्लिंपविंदधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च लिंपः विंदः धारयः वेदयः
उदेजयः चेतयः सातयः पारयः साहयः अनुपसर्गात्किं प्रलिपः गवादिषुविंदेः
संज्ञायां गोविंदः ददातिदधात्योर्विभाषा ददः दधः पद्येवद्यमानोणः ज्वलि
तिकसंतेभ्योणःवास्यात् ज्वालः ज्वलः चालः चलः श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसाव १०९

हलिहश्लेषश्वसश्च अवश्यपायः आत् पायः आयः आस्नावः संस्नावः अत्यायः अवसा
यः अवहारः लेहः श्लेषः श्वासः विभाषाग्रहः ग्रवस्थितविभाषेयं तेनजलचरे ग्राहः
ज्योतिषिग्रहः गेहेकः गृह्णातिन्यादिकमितिगेहं शिल्पिनिष्वुन् क्रियाकौशलेशिल्पे ष प्र
त्यस्यआदिरित् नृतिखनिरंजिभ्य एवनर्त्तक खनकः अकेअनेचरंजेर्नलोपोवाच्यः र
जकः गस्थकन् गाथकः ल्युट्च गायनः प्रुसृल्वः समभिहारेवुन् समभिहारेग्रहणे
नसाधुकारित्वंलक्ष्यते प्रवकः सरकः लवकः आशिषिचवुन्स्यात् जीवनात् जीवकः
तत्रोपपदंसप्तमीस्थं सप्तम्यंतेपदेकर्मणीत्यादेवाच्यत्वेनस्थितेकुंभादितद्वाचकेपदस्तुप
पदसंज्ञास्यात् कर्मण्यण् कर्मण्युपपदेधातोरण् कुंभंकरोतीतिकुंभकारः आतोनु

म. सि. कौ. ११०

पसर्गे कः सप्सुपपदे अणोपवादः गोदः कंबलदः अनुपसर्गे किं गोसंदायः मूलविभुजादि
भ्यः मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः आकृतिगणोयं महीध्रः कुध्रः सुपिस्थः स
मस्थः विषमस्थः सुपीतियोगविभागादन्यस्मादपि स्थइतिकप्रत्ययांतस्यानुकर
णं षष्ठ्यर्थे प्रथमा द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः अंबांबगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंकं
ग्वंगुमंजिपुंजिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः सस्य षः स्यात् द्विष्ठः त्रिष्ठः तुंदशोकयोः परि
मृजापनुदोः तुंदशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् आलस्यसुखाहरणयो
रितिवक्तव्यम् तुंदपरिमृजोऽलसः शोकापनुदः सुखस्यादाता प्रेदाज्ञः ददातेर्जा
नातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोपवादः सर्वप्रदः पथिप्रज्ञः समिख्यः गोसं ११०

110A

ग्भः गापोष्टक् कर्मण्युपपदे सामगः पिबतेः सुरासीध्वोरिति वाच्ये सुरापी सीधुपी हर
तेरनुद्यमनेच अंशहरः अनुद्यमनेकिं भारहारः शक्तिलांगलांकुश तोमर यष्टि घ
ट घटी धनुष्षु ग्रहेः शक्तिग्रहः सूत्रेच धार्यर्थे सूत्रग्रहः यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न
तु धारयति तत्राणेव सूत्रग्राहः वयसि च उद्यमनार्थे सूत्रे कवचहरः कुमारः आङि
ताच्छील्ये पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः अर्हः अच्स्यात् कर्मण्युपपदे पूजार्हा
ब्राह्मणी स्तंबकर्णयोः रमिजपोः हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यं स्तंबेरमते स्तंबेरमो हस्ती
कर्णेजपः सूचकः शमिधातोः संज्ञायां शंभवः शंवदः पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेपि
प्रवृत्त्यर्थं अधिकरणेशेतेः खेशेते खशयः पार्श्वादिषूपसंख्याने पार्श्वाभ्यांशेते पार्श्व

म·सि·
कौ·
१११
111A

प्रायः पृष्ठप्रायः उदरप्रायः चरेष्टः अधिकरणेउपपदे कुरुचरीः कुरुचरी भिक्षासेना
दायेषुच भिक्षाचरः सेनाचरः आदायेतिल्यबंते आदायचरः कृञोहेतुताच्छील्यानु
लोम्येषु पष्ठद्योत्येपुकृञःटः अतःकृकमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य
अतउत्तरस्यानव्ययविसर्गस्यसमासेनित्यंसादेशः करोत्यादिषुपरेषु यशस्करीवि
द्या आद्धकरः वचनकरः दिवाविभानिशाप्रभाभास्करांतानंतादिबह्वनांदीकिलि
पिलिविबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजंघाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःषु पष्ठकृञष्टोहे
त्वादावपि दिवाकरः विभाकरः निशाकरः कस्कादित्वात्सः भास्करः बहुकरः प
ककरः क्षिकरः अहस्करः यत्स्करः इत्यादि नणाकृश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्र १११

मंत्रपदेषु पश्चकृञष्टेन शब्दकारः स्तंबशकृतोरिन् व्रीहिवत्सयोरितिवक्तव्यम् स्तंबकरिर्व्रीहिः
शकृत्करिर्वत्सः हरतेर्दृतिनाथयोःपशौ दृतिहरिः नाथंनासारज्जुंहरतीति नाथहरिः पशुः
फलेग्रहिरात्मंभरिश्च एतौनिपात्येते चात् कुक्षिंभरिः चांद्रास्त्वात्मनोदरकुक्षिष्वितिपेठुः
ज्योत्स्नाकरंभ मुदरंभरयश्चकोरा इतिमुरारिः एजेःखश् एपत्वात् अरुर्द्विषदजंतस्यमुम्
अरुषोद्विषतोऽजंतस्यमुम् खिदंतेनत्वव्ययस्यशितात्छावादि जनेःपजयतीतिजनमेजयः
वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश् वातमजाःमृगाः खित्यनव्ययस्यह्रस्वः
शुनिंधयः तिलंतुदः शर्द्धंजहामाषाःनासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः स्तनेःधेट् नासिकायाध्म
श्चेतिवक्तव्यम् स्तनंधयः नासिकंधमः दिवास्तनंधयी नाडीमुष्ट्योश्चध्माधेटोःखश् नाडिंध

म· सि· कौ· ११२
112A

मः नाडिंधयः मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः उदिकूलेरुजिवहोः अर्वाभ्यांरुजिवहिभ्यांकूलेकर्मण्यु
पपदेखश्स्यात् कूलमुद्रुजः कूलमुद्वहः वहाभ्रेलिहः वहःस्कंधःतंलेढीति वहंलिहो
गौः अभ्रंलिहोवायुः परिमाणेपचः प्रस्थंपचास्थाली खारिंपचःकटाहः मितनखेच मि
तंपचाब्राह्मणी नखंपचा यवागूः विध्वरुषोस्तुदः विधुंतुदः अरुंतुदः असूर्यललाट
योर्दृशितपोः असूर्यमित्यसमर्थसमासः दृशिनानञःसंबंधात् असूर्यंपश्याः
ललाटंतपःसूर्यः प्रियवशेवदःखच् प्रियंवदः वशंवदः गमेःसुपिवाच्यः मितंग
मोहस्ती विहायसोविहचखच्चडिद्वावाच्यः विहंगमः विहंगः भुजंगमः भुजंगः
द्विषत्परयोस्तापेःखच् खचिपरेणावुपधायाह्रस्वः द्विषंतंपरंवातापयति द्विषंतपः ११२

परंतपः वाचियमोव्रते वाक्शब्देउपपदेयमेःखच्स्यात् वाचंयमपुरंदरौच वाक्पुरोरमं

तत्वेनिपात्यतेवाचंयमोमौनव्रती व्रतेकिं अशक्त्यादिना वाचंयच्छतिवाग्यामः पूःसर्व

योर्दारिसहोः पुरंदारयतीतिपुरंदरः सर्वंसहः भगोदारयतीतिभगंदरइतिकथंवाङ्कल

कात् सर्वकूलाभ्रकरीषेषुकषः कूलंकषानदी अभ्रंकषोवायुः करीषंकषावात्या मेघ

र्तिभयेषुकृञः मेघंकरः ऋतिंकरः भयंकरः भयशब्देनतदंतविधिः अभयंकरः

क्षेमप्रियमद्रेऽणाच एषुकृञोऽण्चात्खच् क्षेमंकरः क्षेमकारः प्रियंकरः प्रियकारः म

द्रंकरः मद्रकारः कथंतर्हि अल्पारंभाः क्षेमकराइति कर्मणःशेषत्वविवक्षायांपचाद्यच् प

वेगंगाधरभट्टपरेहृत्याद्य आशितेभुवःकरणभावयोःखच् आशितोभवत्यनेनेतिआशित

भवत्योदनः आशितस्यभवने आशितंभवः संज्ञायांभृतृवृजिधा रिसहितपिदमः खच् वि
श्वंविभर्त्तीतिविश्वंभरः आशितस्यभवने आशितंभवः संज्ञायांभृतृवृजिधा रिसहितपिद
मः खच् विश्वंविभर्त्तीतिविश्वंभरः रथंतरंसाम पतिंवराकन्या शत्रुंजयोहस्ती युगंधरः
पर्वतः शत्रुंसहः शत्रुंतपः अरिंदमः गमश्च सुतंगमः अंतात्यंताध्वदूरपारसर्वानंते
षुडः गमे अंतगः सर्वत्रपन्नयोर्वाच्यम् सर्वत्रगः पन्नंपतितंगच्छतीतिपन्नगः उ
रसोलोपश्च उरसागच्छतीत्युरगः सुदुरोरधिकरणे सुखेनगच्छत्यत्रसुगः दुर्गः
अन्यत्रापिप्रापिदृश्यतेइतिवाच्यं ग्रामगः डेच विहायसोविहादेशोवाच्यः विहगः
आशिषिहनः शत्रुंवध्यात् शत्रुहः आशिषिकिं शत्रुघ्नातः दार्वाहनोणांतस्यचटः से

ज्ञायां दारुशब्दे आङ्पूर्वाद्धन्तेरणन्तस्य टः दार्वाघाटः चारौ वा चार्वाघाटः कर्मणि
समि च कर्मणि समि च कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरण्टं चेत्यर्थः वर्णान् संहन्तीति
वर्णसंघातः वर्णसंघाटः पदसंघाटः पदसंघातः अपेः क्लेशतमसोः अपिपूर्वाद्ध
न्तेर्डः अनाशीरर्थमिदं क्लेशापहः पुत्रः तमोपहः सूर्यः कुमारशीर्षयोर्णिनिः कु
मारघाती शिरसः शीर्षभावो निपात्यते शीर्षघाती लक्षणे जायापत्योष्टक् हन्तेष्ट
क् लक्षणवति कर्तरि जायाघ्नो ना पतिघ्नी स्त्री अमनुष्यकर्तृके च जायाघ्नस्तिल॰
कालकः पतिघ्नी पाणिरेखा पित्तघ्नं घृतं अमनुष्येति किं आखुघातः शूद्रः अ
अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः शत्रुघ्नः कृतघ्नः इत्यादि मूलविभुजादित्वात्सिद्धं वो

म.सि.
कौ.
११४
114

रथ्यातो नगरघातोवा हस्तीतिवाङ्गुलकादणः शक्तौहस्तिकपाटयोः हंतेष्टक् मनुष्य
कर्तृकार्थमिदं हस्तिघ्नोना कपाटघ्नश्चोरः कवाटेतिपाठांतरे पाणिघताडघौशिल्पि
नि हंतेष्टक्टिलोपोघत्वंचनिपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः शिल्पिनिकिं पाणिघा
तः ताडघातः राजघउपसंख्यानं राज्ञोहंतिराजघः आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नां
धप्रियेषुच्व्यर्थेष्वच्वौ कृञःकरणेख्युन् एषुच्व्यर्थेष्वच्व्यंतेषुकर्मसूपपदेषुकृञः ख्यु
न् अनाढ्यमाढ्यंकुर्वंत्यनेनआढ्यंकरणं अच्वौकिं आढ्यीकुर्वंत्यनेन कर्तरिभुवः
खिष्णुच्खुकञौ आढ्यादिषुच्व्यर्थेषुभवतेरेतौस्तः अनाढ्यः आढ्योभवतिआढ्यं
भविष्णुः आढ्यंभावुकः सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेपिक्विप् पम ११४

क्विबुपसर्गेसमुपसन्निचसृणुपपदेद्युमन् सन्दिरश्रुतेनति क्लिबः उपनिषत् अङ्गमू अभूः मि
त्रद्विट् मित्रध्रुक् प्रध्रुक् गोयुक् अश्वयुक् प्रयुक् वेदवित् निवित् इत्यादि अग्रया
माभ्यांनयतेर्णोवाच्यः अग्रणीः भजेर्णिवः सृणुपसर्गेचोपपदेभजेर्णिवःस्यात् अर्धभा
क् प्रभाक् अदोनन्नेविट्स्यात् आमे अन्नीत्यामात् सस्यात् अनन्नेतिकिं अन्नादः
क्रव्येचअ्रेट्विट् पूर्वेणासिद्धेवचने वासरूपेतिप्राप्तेणा वाधनार्थे क्रव्यात् आमसं
सभक्तकः दुह-कषद्यस्व कामदुग्धाअन्येभ्योऽपिदृश्यंते मनिप्क्वनिप्वनिपविचपते
प्रत्ययाःधातोःस्युः नेड्वशिकृति वशादेःकृतइण्न सुशर्मांप्रातरित्वा विज्नोरनु
नासिकस्यात् विजायतइतिविजावा ओणअपनयने अवावा रोहरेड्सृगण क्विप्

म॰ सि॰
कौ॰
११५
115

चैत्र्यमपिदृश्यते उदाहरत् पर्याप्यत् वाहृत् अतःपदान्तस्यानितेर्णस्य णत्वं स्यादुपस
र्गस्थान्निमित्तात्परस्येत् हेप्राणं आशासः क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम् आशीः इत्वोत्वे गीः
पूः मोनोधातोः प्रतान् प्रशान् गमःक्वौ अनुनासिकलोपः अगगात् गमादीनामिति
वक्तव्यम् परीतत् संयत् ऊङ्गमादीनामितिवक्तव्यं लोपश्चअग्रेभ्रूः अग्रेगूः स्रुः
कुच चातत् क्विप् शंस्यः शंस्याः सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये अजात्यर्थधातोर्णिनिस्ता
च्छील्येद्योत्ये उष्णभोजी शीतभोजी अजातौकिं ब्राह्मणानामंत्रयिता नाच्छील्येकिं उ
ष्णंभुंक्ते मनःस्वपि मन्यतेर्णिनिः दर्शनीयमानी आत्ममानेखश्च स्वकर्मकेमनने
वर्त्तमानान्मन्यतेःस्वपिखश्चास्मिन्णिनिः पण्डितमात्मानमन्यतेपण्डितमन्यः इत्यपका ११५

चोम् प्रत्ययश्च इजंतादेकाचोऽम् स्यात् स चाव्ययस्वनिवर्त्तते परे श्रीनोमशमोः गांमन्यः
वामशमोः स्त्रियंमन्यः स्त्रीमन्यः न नरंमन्यः भुवंमन्यः श्रियमात्मानंमन्यते श्रिम
न्यंकुले लाघ्यकारप्रयोगाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वः ममभोरभावश्च भूते अधिकारोयंवर्त्त
मानेलडितियावत् करणेयजः करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः कर्त्तरि सोमेनेष्टवा
न्सोमयाजी कर्मणिहनः पितृव्यघाती एषुकर्मसूपपदेषुहंतेः भूते क्विप्स्यात् ब्रह्म
भ्रूणवृत्रेषुक्विप्स्यात् ब्रह्महा भ्रूणहा वृत्रहा क्विप्चेत्येवसिद्धे ब्रह्मादिष्वेव क्वि
वेवेतिद्विविधनियमार्थमिदं इतिभाष्यं एवमग्रेपि सुकर्मपापमंत्रपुण्येषुकृञः
सुकृत् कर्मकृत् पापकृत् मंत्रकृत् पुण्यकृत् सोमेसुञः सोमसुत् अग्नौचेः अग्निचि

म॰सि॰
कौ॰
११८
116

त् कर्मण्यग्न्याख्यायां श्येनइवचितःश्येनचित् कर्मणीनिर्विक्रियः कर्मण्युपपदेविपूर्वात्
क्रीणातेरिनिःकुत्सितग्रहणंकर्त्तव्यं सोमविक्रयी घृतविक्रयी दृशेःक्वनिप् कर्मणिभू
तेत्येवपारंदृष्टवान् पारदृश्वा राजनियुधिकृञः क्वनिप् युधिरंतर्भावितण्यर्थः राजानंयो
धितवान्राजयुध्वा राजकृत्वा सहेच सहयुध्वा सहकृत्वा सप्तम्यांजनेर्डः तत्पुरुषेकृ
तिबहुलंङेरलुक् सरसिजं सरोजं उपसर्गेचसंज्ञायां प्रजा अनौकर्मणि अनुपूर्वाज्ज
नेःकर्मण्युपपदेडः पुमांसमनुरुध्यजाता पुमनुजा अन्येष्वपिदृश्यते अजः द्विजः
ब्राह्मणजः अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः तेनधात्वंतरादपि कारकांतरेष्वपि
क्वचित् परितःखाता परिखा पंचम्यामजातौ जातिशब्दवर्जितेपंचम्यंतेजनेर्डःसंस्का ११८

रक्तः अरक्तः क्तक्तवतू निष्ठा पचौ निष्ठामेतौ स्तः निष्ठा भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्
तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः कर्त्तरि कृदिति कर्त्तरि क्तवतुः उक्ता विनौ स्नातस्त्वयावि
स्नुः विश्वं कृतवान् निष्ठायामण्यदर्थे भावकर्मणीति नमोऽन्यत्र निष्ठायां ह्वियोर्दीर्घः स्या
त् ह्वियोर्दीर्घात् दीर्घात् निष्ठातस्य नः दीर्णवान् भावकर्मणोस्तु द्विनः कामोऽमया
कृणोणिजेर्वज्ञावोवाच्यः नेनपकाचतान्नेह कृणितः रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः र
दाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नो निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च स्तृशीर्णः भिन्नः छिन्नः
संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः यण्वत्संयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नः द्राणः म्लानः
ल्वादिभ्य एकविंशते लूञादिभ्यः प्राग्वत् लूनः ज्या ग्रहिज्या हसः श्वेगावयवाङ्कलः

म॰सि॰ परेयन्तसंप्रसारणेतदंतस्यांगस्यदीर्घः जीनः टुम्बोर्दीर्घश्च डुगतौ डूनः शूनः पूञोःविनाशे
कौ॰ पूनायवाः अविनष्टाइत्यर्थः पूतमन्यत् सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य सिनोग्रासः ग्रासेतिकिं
११८
117 सितापाशेन सूकरी कर्मकर्तृकेतिकिं सितोग्रासोदेवदत्तेन ओदितश्च प्रागवत् भुग्नो
भुग्नः टुओश्वि श्वीदितोनिष्ठायां श्वयतेरीदित्त्वंनिष्ठायामिडभावः शूनः स्वादयओदितउक्तं
सृङ् सृनः द्रवमूर्तिस्पर्शनयोः श्यः द्रवस्य मूर्त्तौकाठिन्ये स्पर्शेचार्थेश्यैङःसंप्रसारणंनिष्ठा॰
यां श्योऽस्पर्शे श्यैङोनिष्ठातस्यनोस्पर्शार्थे शीनंघृतं अस्पर्शेकिं शीतंजलं द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति
किं संश्यानोवृश्चिकः शीतात्संकुचितइत्यर्थः प्रतेश्चसंप्रसारणं निष्ठायां प्रतिशीनः विभाषा
भ्यवपूर्वस्यतथाअभिश्यानंघृतं अभिशीनं अवश्यानो अवशीनोवृश्चिकः अवस्थितविभाषे ११८

यं तेनेदन समवद्यानः अंचोनपादाने निष्ठातस्यनः यस्यविभाषा यस्यक्वचिद्विभाषयेड्वि
हितस्ततोनिष्ठायाइएन उदितोवेतिक्त्वायांवेड्त्वादिहनेट् समक्नः अनपादानेकिं उदक्नो
मुदकंकूपात् द्विवाक्षिमीषायां च्छोःशूडनुनासिकेच द्यूनः विजिगीषायांनद्यूतं निर्वाणो
वातोऽवातइतिछेदः निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्यणत्वस्याद्वातश्चेत्कर्त्तानभवति निर्वाणोग्निर्मुनिर्वा वा
तेननिर्वातोवातः शुषःकः निष्ठातस्यशुष्कः पचोवः पक्वः क्षायोमः क्षामः स्त्यःप्रपूर्व
स्य प्रातस्त्यःसंप्रसारणंनिष्ठायां प्रास्त्योन्यतरस्यां निष्ठायांतस्यमोवा प्रस्तीनः प्रात्किंस्त्या
नः अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः एतेनिपात्यंते क्तवतेकदेशस्यापीदंनिपातनमि
ष्यते फल्लःप्रक्षीबितः प्रकृशितः प्रोल्लाघितः उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानं नुदविदों

दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्यां त्राणः त्रातः घ्राणः घ्रातः ह्रीणः ह्रीतः निष्ठातस्यनः नुन्नः नुत्तः
विन्नः वित्तः उंदी श्वीदितोर्निष्ठायां श्वयतेरीदितश्च निष्ठयाइण्न उन्नः उत्तः इत्यादि
नध्याख्यापॄमूर्छिमदां एभ्योनिष्ठातस्यनोन ध्यातः ख्यातः पूर्त्तः राल्लोपः क्वौ क्वोफल्ला
दावत्रुनासिकादेशचप्रत्यये मूर्त्तः मत्तः विन्नोभोगप्रत्यययोः विंदतेर्निष्ठायांतस्यनिपा
तोयं भोग्येप्रतीतेचार्थेवित्तं धनं वित्तः पुरुषः अनयोः किं विन्नः भिन्नेशाकल्ले भिन्नम
न्यत् ऋणमधमर्णे ऋतमन्यत् स्फायः स्फीनिष्ठायां स्फीतः इणिनिष्ठायां निरः कुषोनि
ष्ठायोःइट् यस्यविभाषेतिषेधेप्राप्ते पुनर्विधिः निष्कुषितः वसतिक्षुधोरिट् आभ्यांक्त्वा
निष्ठयोर्नित्यमिट् उषितः क्षुधितः अंचेः पूजायाम् पूजार्थादंचेः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट्

गोपितः गतोत्र गुप्तः लुभोविमोहने क्त्वानिष्ठयोरिट्ः लुलुगार्ध्येवलुभितः गार्ध्येतलुब्धः
क्लिशःक्त्वानिष्ठयोःइड्वा क्लिशितः क्लिष्टः पूङश्चक्त्वानिष्ठयोरिड्वा पूङःक्त्वाचनिष्ठाचसेट्किन्न
स्यात् पवितः पूतः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थं नोपधादित्यत्रद्विकेवसेवक्ष्यते निष्ठाशीङ्स्विदि-
मिदिक्ष्विदिधृषः सेट्किन्न शयितः शयितवान् आदिकर्मणिनिष्ठावक्तव्या आदिकर्मणि
क्तःकर्तरिच चाद्भावकर्मणि विभाषाभावादिकर्मणोः भावेआदिकर्मणिचआदितोनि-
ष्ठायाइड्वा प्रस्वेदितश्चैत्रः प्रस्वेदितंतेन ञिष्विदेतिञ्यादिरयंगृह्यते शीङ्साहचर्यात्
स्विद्यतेस्तुस्विदितइत्येव ञिमि दाञिष्विदादिवादीप्रमेदितः प्रमेदितवान् प्रक्ष्वेदितः प्र-
क्ष्वेदितवान् प्रधर्षितः धर्षितं तेनसेट्किं प्रस्विन्नः स्विन्नं तेनेत्यादि रुषम्यमित्वरायां

म॰सि॰ कौ॰ ११९ 119 सेट्निष्ठा किन्नमर्षितः क्षमायांकिं अपमृषितेवाक्यं अविस्पष्टमित्यर्थः उदुपधाद्भावादिकर्म
णोरन्यतरस्यां उदुपधात्परोभावादिकर्मणोःसेण्निष्ठावाकिन्न द्योतितं द्युतितं मुदितं मो
दितं मोदितं साधकेना प्रद्युतितः प्रद्योतितः प्रमुदितःसाधुः उदुपधात्किं विदितं भा
वेत्यादिकिं रुचितंकार्षापणंसेट्किं कुष्टं शाब्दिकसौम्य एवेष्यते नेह गुध्यतेगर्धि
ते निष्ठायांसेटिणेर्लोपः भावितः भावितवान् दृढः स्थूलबलयोः स्थूलेबलव
तिचनिपात्यते दृधातेर्हिंसार्थात्किति हितं दोदद्घोः घुसंज्ञस्यदत्स्यात्तादौकि
ति चर्त्वं दत्तः गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च एभ्यःकर्तरि
क्तःस्याद्भावकर्मणोश्च गंगांगतः गंगोप्राप्तः ग्लानः सः लक्ष्मीमाश्लिष्टोहरिः शेषमधि ११९

शयितः यतिस्सतिमास्थामिति किति वैकुंठमधिष्ठितः शिव मुपासितः हरिदिनमुपोषितः
राममनुजातः गरुडमारूढः विश्वमनुजीर्णः पक्षे प्राप्ता गंगा तेनेत्यादि क्तोधिकरणेच
ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः एभ्योधिकरणेक्तः चाद्यथाप्राप्तं ध्रौव्यं स्थैर्यं मुकुंदस्या
सितमिदमिदंयातंरमापतेः भुक्तमेतदनंतस्यसुर्गोप्योदिदृक्षवः पक्षेप्राप्तेरकर्मकत्ता
त्कर्त्तरिभावेच आसितोमुकुंदः आसितंतेन गत्यर्थेभ्यः कर्मणिकर्त्तरिच रमापतिरिदंया
तः तेनेदंयातंभुक्तेःकर्मणि अनंतेनेदंभुक्तं वर्त्तमानेइत्यधिकृत्य ञीतःक्तः ञिष्विदा श्वि
ष्टः ञिइंधी इद्धः मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चराज्ञोमतःइष्टः बुद्धः विदितः पूजितः अर्चितः च
कारेणक्तसमुच्चयार्थः शीलितः रक्षितः क्षांतः आक्रुष्टो जुष्टः इत्यादि नपुंसकेभावेक्तः

म·सि·
कौ·
१२·
120

क्तवत्वविशिष्टेभावेकालेसामान्येक्तः आसितं हसितं सुयजोर्ङ्वनिप् सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप्स्या
त् भूते सुत्वा यज्वा जीर्यतेरतृन् भूत इत्येव जरन् जरन्तौ वासरूपन्यायेन निष्ठापि जीर्णो
जीर्णवान् छन्दसि लिट् लिटः कानज्वा क्वसुश्च भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य कानच्वा
स्यात् अग्निं चिक्यानः सोमं सुषुवाणः तद्वानासामुपरं चक्राणाः सोमं जगन्वान् कवयस्तु चाक्रमलकालोकेऽपिप्रयुं
जते तेन स्थिवांसं नगरोपकंठे श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते इत्यादि चस्यैकाज्ञाद्घ्वसां
कृतद्वित्वानामेवाचामादेतानां चसेस्यष्वमोरिहस्यान्नान्येषां आदिवान् आशिवान्
ददिवान् जक्षिवान् पपिवान् किं बभूवान् भाषायां सदवसश्रुवः सदादिभ्यो भूतसामान्ये
भाषायां लिड्वास्यात्तस्य च नित्यं क्वसुः निषेदुषी मासनं वेयथ यीरः अध्यूषुषस्तामभवन् १२·

जनस्य श्रथक्रथवान् उवेपिथिवान्नाम्नानन्नचानस्य एतेनिपात्यंते उपपूर्वादितोग्लिचोस्तेतो
न्मदहृष्ययत्रपृश्नष्टहूतुसहचरइस्तच श्लेकगिस्नुः ग्लाजिस्थश्चग्स्नु गित्त्वेनकित्त्वेन
स्थाईत्वेनग्लास्नुः गित्वान्नगुणः जिस्नुः स्थास्नुः चाद्भुवः स्नुकःक्किनीत्यत्रगाकारप्रश्ले
षान्नेह भूस्नुः त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः त्रस्नुः गृध्नुः धृष्णुः क्षिप्नुः शमित्यष्टाभ्योघिनु
ण् उकारउच्चारणार्थ इतिकाशिकाअनुबंधइतिभाष्यं तेनशमिनितरा शमिनीतरेत्य
त्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः नचैवं शमीशमिनाविन्यादौनुम् प्रसंगः कल्प्रहण
सामर्थ्यफलेनतानामेवतद्विधानात् नोदात्तोपपदे नोदात्तोपदेशस्येतिवृद्धिनिषेधः
शमीतमीत्यादि संपृचानुरुधाङ्यमायसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरट

म॰ सि॰ कौ॰ १२१
121

परिचरूपरिदहपरिमुहदुषद्विषदुहदुहयुज्याक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्या
हनश्च घिनुणस्यात् संपर्की अनुरोधी आयामी आयासी परिसारी संसर्गी परिदेवी
संज्वारी परिक्षेपी परिराटी परिवादी परिदाही परिमोही दोषी द्वेषी द्रोही दोही योगी
आक्रीडी विवेकी त्यागी रागी अतिचारी अपचारी आमोषी अभ्याघाती चोकपलस
कत्यलभ विकाषी विलासी अपचलषः लाटो अपलाषी चलनशब्दार्थादकर्मका
द्युच् चलनार्थाच्चयुच्स्यात् चलनार्थाच्छब्दार्थाच्चयुच्स्यात् चलनः चोपनः कंपनः श
ब्दनः रवणः अकर्मकात्किं पठिता विद्या अनुदात्तेतश्च हलादे अकर्मकाद्युच् वर्तनः
वर्द्धनः वर्द्धनः अनुदात्तेतः किं भविता हलादेः किं एधिता अकर्मकात्किं वसिता वस्त्रं निंद १२१

हिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञो वुञ् निंदकः हिंसकः देवि
क्रुशोश्चोपसर्गे आदेवकः आक्रोशकः उपसर्गे किं देवयिता क्रोष्टा लषपतपदस्थाभूवृ
षहनकमगमशृभ्यः उकञ् लाषुकः पातुकः जल्पभिक्षकुट्टलुंठवृङः षाकन् जल्पाकः
सनाशंसभिक्ष उः चिकीर्षुः आशंसुः भिक्षुः स्थेशभासपिसकसो वरच् स्थावरः ईश्वरः
भास्वरः यश्च यङः यातेर्यङंताद्वरच् अतो लोपः तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते
न पदांतद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु परस्य चरमावयवे द्वि
र्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तो ऽजादेशो न स्थानिवत् इति यलोपे प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधा
त् लोपो व्योर्वलि इति यलोपः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य यल्लोपे वरे लुप्तेन स्थानिवत् या

यावरः भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् विभ्राट् भाः धूः विद्युत् ऊर्क् पूः दृशिग्रहणा
त्पापकर्षणाज्जवतेर्दीर्घः जूः ग्रावस्तुत् क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणांदीर्घोऽसंप्रसारणं
च वक्तीति वाक् पृच्छतीति प्राट् आयतंस्तौतीत्यायतस्तूः कटंप्रवतेकटप्रूः जूरुक्तः श्रयति
हरिंश्रीः द्युतिगमिजुहोतीनांद्वेच दिद्युत् जगत् जुहोतेर्दीर्घश्च जुहूः ध्यायतेःसंप्रसारणं
च धीः भुवःसंज्ञान्तरयोः मित्रभूर्नामकश्चित् प्रतिप्रसंभ्योडुःसंज्ञायां प्रभ्योभुवोडुः विभु
र्व्यापकः प्रभुःस्वामी संभुर्जनिता संज्ञायांतुविभूर्नामकश्चित् मितद्र्वादिभ्यउपसंख्यानं
शंभुः यःकर्मणिष्ट्रन् कर्मण्यर्थे धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु दाम्नीशसयुयुज
स्तुतुदसिसिचमिहपतदंशनहःकरणे दावादेःष्ट्रनकरणेऽर्थे दामनेनदात्रंनेत्रं तितुत्रतथ

त्रि समस्कसेषु पचोदशानामिपन दांत्रं योक्त्रं योत्रं स्तोत्रं तोत्रं सेत्रं सेक्त्रं मेढ्रं पत्रं दंष्ट्रा
नध्री हलसूकरयोः पुवः पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः हलस्य
सूकरस्य वा पोत्रं मुखमित्यर्थः अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः अरित्रं लवित्रं धवित्रं स
वित्रं खनित्रं सहित्रं चरित्रं पुवः संज्ञायां पवित्रं कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् करो
तीति कारुः वायुः पायुर्गुदं जायुरौषधं मायुः पित्तं स्वादुः साध्नोति परकार्यमिति साधुः आ
शु शीघ्रं हरिमितयोर्द्रुवः द्रु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः सच डित् हरिभि
द्रुवते हरिद्रुर्वृक्षः मितं द्रवतीति मितद्रुः समुद्रः शततया द्रवतीति शतद्रुः नदीभेदः अर्दूदंभजे
वृकफेल्लकर्कैपूदिपिष्टपते ऊप्रत्ययो नानिपात्यन्ते शमेर्ढः वाहुलकादित्त्वं शाढः सण्यादेशः

म॰ सि॰
को॰
१२३
123

डुडुनभवति शंठः स्यादसिगोपमोकमेरठः कमठः कछपेपुंसिभांडभेदेनपुंसकमितिमेदनी
रमेर्वृद्धिश्च रामठं हिंगुः ग्रामेःवः शोवः कणोष्ठः कंठः अमेतान्डः अमितिप्रत्याहारः ढे
डोस्त्रीलगडेपिस्यादित्यमरः रेडामषिकपर्ण्यांचविथवायांच योषितिइतिमेदनी वेडो
स्त्रीशाकलेनेत्रविकारमणिभेदयोरितिमेदनी मनज्ञाने मेडुः पेचा गडलेशाकभेदे स्त्री
वेत्रवल्लुनीतिमेदनी पतिचेडाभ्यामालत्र् पातालेनागलोकेस्याद्विवरेवडवानले
इतिमेदनी चेडालोमात्रेगः प्रज्ञादित्वादण् चांडालोपीसुज्वलदन्न स्तन्न कुलालवरु
डकर्मारनिषादचेडालमित्रामित्रेभ्यस्कंदसीति चांडालोपीस्पुज्वलदन्न स्तन्न कुलाल
वरुडकर्मारनिषादचेडालमित्रोमित्रेभ्यस्कंदसीतिचेंडालशब्दात्स्वार्थेऽणविदयना

वान्निकेनतद्वोषेणावसह विरोधात गनगमेघोःगेगा अग्नः पुरोडासः भजःकितनुह
च भजोगन्न कित्सान्नस्यनञ्च भंगाःखद्गा लिधूम्यातोः स्पृणातेर्हुस्वश्च शृंगे अन्निलस्स
उत्स्थ द्विल्लभायावापदियद्विनीमोमन् पभ्पश्चतर्दषभ्योमन अमेश्वहोगाः लोमः
मोमः हेमः सर्माणमनं धर्मःदेमं उगालं होमे भाम आदित्यःयामः वामःश्लोमन
दुष्टवोःपन्ने यत्नोरोगराजः नेमः अवतेष्टिलोपश्च मनप्रत्ययस्यायंहिलोपो नप्रकृ
तेः अन्यथाद्विद्विर्लेषकूयात ज्वरत्वरश्रिविविसिमवामनुपथायाश्च पक्षोमनुपथावका
कारयोरूठ्ठक्कौफलादावनन्नासिकादौचप्रत्यये अत्रक्तितीतिनानुवर्त्तते अवतेल्त
निकृते अतिइतिदर्शनात स्वराक्षिपाठादवयवतं अवतीतिऊम ग्रसेराच्च ग्रासः अवि

म॰ सि॰ को॰ १२५ 124 श्रिविसिभ्युषिभ्यः किन् कुमे नगरे स्पृमोरश्मिः सिमः सर्वः अग्रमग्निसमीपयोः घर्मः
घृ यातेर्निपातोयं ग्रीष्मः ग्रसतेर्निपातोयं अग्न्यग्रुषिलटिकणिखदिविशिभ्यः क्वन्
अश्वः मुषः स्यात्हलसूर्ययोः लङ्कापलिभेदः फलेच कणेवपापे खड्गविश्वे कनिन्युवृ
षितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः यौतीतियुवा वृषाऽऽट्ः तक्षा राजा धन्वामरुः धन्वे
प्राशस्तेच द्युवा स्यर्थः प्रतिदीव्यत्यस्मिन्प्रतिदिवा दिवसः उक्षिकुषिगार्तिभ्यस्थ
न् ओष्ठः कोष्ठः गाथा अर्थः पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् पीथोरविः घृते
पीथे तीर्थं शास्त्राध्वरे तैत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु अवतारर्षिजुष्टांभःस्त्रीरजःसुच
विक्तमितिविश्वः तथोग्निः उक्थेसामवेदः रिक्थेवाङ्गलकाद्योरपि रिक् १२५

घस्मरकंठेथनेवस्तु ग्लानुदिभ्यांडौः ग्लौः नौः श्रिवणस्य डौरित्येव श्लौकरोति छन्दसेजेनरुति

सिद्धे नियमार्थमिदं उणादिप्रत्ययांतत्वेनपदेवेति गमेर्डोः गोः नादित्येवलीवर्दकिरण

रूतभेदयोः स्त्रीलस्यादिवृशिभारसौम्भभैचस्वरभावपि न्यस्त्रियोःस्वर्गवज्रोवरश्मिदृग्वा

णलोमसुवाङ्गलकात्तुतेरपिडोः द्योस्त्रीस्वर्गान्तरिक्षयोः रातेर्डैः राः भ्रमेश्चडुः भ्रूः उंदेर्न

लोपश्च वाग्रुचुक्रोदनः गमेर्गश्च वाशब्दः गमने कृञ्छदृजिमेदिनियाजः कुः किरणः

पुराणः समुद्रः धृञोनमस्तरिदे मेदनेस्तोत्रेनियनेजलनाशयोः धृषेर्धिषचसंज्ञायां धि

षणोगुरुः धिषणाधीः नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ प

तेतृन्तृचैनानिपात्यंते नप्ता इत्यादि सावसेर्ईन स्वसा यतेर्वृद्धिश्च याता भार्यास्तथा

म·सि·
को·
१२५
125

त्स्वर्गस्यपानरः स्नुः परस्परं नप्त्रिचनंदेः ननंदतीतिननंदा इदवृद्धिर्नानुवर्तते इत्येके ननां
दा ननस्वसा पत्युर्ननंदा ननंदिनी च सा इति शाश्वतः अर्णवः दिवेर्ऋः देवा देवरौ देवरः नयतेर्ड्रि
च नानरौ नरः अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसि अर्चिः ज्वाला शोचिर्दीप्तिः
हविः सर्पिः इस्मन्त्रन्क्विषु च छादेर्ह्रस्वः स्यात् छदिः पटले छर्दिः वमनव्याधिः बृंहे
र्नलोपश्च बर्हिर्नाऊ शाश्वस्य ब्रह्मणोः द्युतेरिसिन्नादेशश्च जः ज्योतिः जनेरुसिः जनुर्जन
ने अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् अरुः परुः ग्रंथिः वपुः यजुः तनुः तनुषी
तनूः षि धनुरस्त्रियां तपुः सर्पोग्निशत्रुषु एतेर्णिच्च आयुः आयुषी चक्षेः शिच्च चक्षुः
बहुलमन्यत्रापि आचक्षुः मुहेः किच्च मुहुर् रत्ययं पानीविपिभ्यः पः पात्यस्मादात्मा १२५

नमिति पापं तपोगामानमः पुरुषः नेपः पुरोहितः वेष्पः पानीयं स्तेपो दीर्घश्च स्तूपः समुच्छ्रा
यः स्तुशृभ्यां निच्च चान्तश्च स्तूपः वाङ्कलकादुक्तेस्तूपः कृपुभ्यां च ऊर्ध्वे निमेङ्क्कास्मिन्निति
स्तूपः पूर्वेनिवध्नन्तिअस्मिन्पशुमिति यूपो यद्वल्लेभः खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पत
तल्पाः सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् अयामन्तेति
णेरयादेशः स्तनयित्नुः पोषयित्नुः गदयित्नुः हर्षयित्नुः मदयित्नुः अशेः सरः अवरे
वसेश्च वत्सरः संपूर्वाच्चित् संवत्सरः परिवत्सरः कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् कर
भः शरभः शलभः कलभः गर्दभः ऋषिवृषिभ्यां कित् ऋषभः वृषभः रासिवल्लि
भ्यां च रासभः वल्लभः नियो मिः नेमिः अर्त्तेरूच्च ऊर्मिः भुवः कित् भूमिः अग्नेर्नि

म॰ सि॰ कौ॰ १२८ 126

नलोपश्च अग्निः वह्नि श्रिग्रुक्ष्यग्लाहात्वरिभ्यो नित् वह्निः श्रोणिः श्रोणिः योनिः श्रे
णिः ग्लानिः हानिः तूर्णिः पातेर्डतिः पतिः स्रूडः त्रिः सृणिः पंक्तिः अदिशदिभूश्च
भिभ्यः क्रिन् अद्रिः शद्रिः शर्करा अरिप्रचुरं भूमिर्ब्रह्म वलिमलितनिभ्यः कयन् व
लयमलयः ननयः माच्छाससिभ्योयः माया छाया ससंवङ्गलकात्सवेदक्षिणावामयोः
जनेर्यक्रुयेविभाषा जन्यं ग्रहं जाया सर्वधातुभ्य इन् पचिरग्निः तुडिः तुडिः वलिः क
डिः ग्रजिः काशातङ्गतिकाशिः पतिः मल्लिः कोलिः मसीपरिणामे मस्ति वोधिः नेदिः
कलिः हरिर्विश्वावहाविन्द्रभेकेसिंहेहयेरवौ चंद्रे कीले लवंगे चयमेवाते च कीर्तितः
दृग्नपथात्किन् कृषिः अषिः शुचिः लिपिः मनेरुच्च अतः मतिः जनिघ्रसिभ्यामिण् १२८

जनिर्जननं चाक्षिर्भेदमग्निश्च अचः इः रविः पविः कविः तरिः अरिः अलिः कुंडिके
ध्यानेलोपश्च कुडिः कपिः इषेःक्सुः इक्षुः कृषेर्वर्णेनकस्मात् कृष्णः दाभाभ्यांनुः
दानुर्दाता भानुः विषेःकिच्च विष्णुः सितनिजनिगमिमसिसच्यवधाञ्क्रुशिभ्यस्
तु सेतुः तंतुः जंतुः गंतुः मस्तुदधिमंडे सक्तुः ज्योतुः धातुः क्रोष्टा अवितृस्तृत
न्त्रिभ्य ईः अवीर्नारीरजस्वलातरीः स्तरीः तंत्रीः पापोः किन्देच ययीपयीस्यात्सा
मरूर्ययोः वातप्रमीः निपातनात्ये लक्षेर्मुट्च लक्ष्मीः सर्वधातुभ्योमनिन् कर्म
चर्म भस्म जन्म शर्म बृंहेर्नोच्च नोनकारस्याकारः ब्रह्मतत्वंतपोवेदः ब्रह्मावि
प्रः प्रजापतिः नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन्सप्तमीनिपात्य

म.सि.
कौ.
१२७
127

ने सातिभ्यांमनिन् मनिणौ साम सामनी आत्म हनिमशिभ्यांसिकन् हंसिकाहंस
योषिति मक्षिका गिरउडच् गरुडः अर्दमसेर्दिः शारत्तु दरद्दंदयत्कूलयोः भसदृज
घने त्यजितनियजिभ्योडित् त्यद् तद् यद् पतेस्त्र पतत्र पुष्पसिभ्यांमतिक्त्व अ
हे इंदेः कमिन्नलोपश्च इदं कायतेर्डिमिः किम् सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् वस्त्रं अस्त्रं शस्त्रं
अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः अन्त्रं चित्रं मित्रं शस्त्रं पुवो ह्रस्वश्च पुत्रः स्त्यायतेर्ड्रट्
स्त्री सूचेः स्मन् सूक्ष्मं पातेर्डुम्सुन् पुमान् वसेस्तिः वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः शावसेः
स्तिः वौतसेः वितस्तिः सर्वधातुभ्योऽसुन् चेतः सरः पयः अशेर्देवने युट् च दे २
वने स्ततो यशः उब्जेर्बले बलोपश्च ओजः श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च श्रयतः शिर्

आदेशोस्य च किच्च शिरः अर्त्तेर्ह्रस्वश्च उरः अर्त्तेरञ्जिभ्यां कित् भुवः रजः वसेर्णित् वासो वस्त्रे
चंदेरादेश्च छः छंदः पतिवचिभ्यामसुट् च पतत्सीतस्रस्तैतोपदेशोवदेतो हृदयं नमिहन
पहच अनेहा विधाञोवेधच वेधा चंद्रे माङोडित् चंद्रमाः उषः कित् उषः ...
णः सर्त्तेरपपूर्वाद्दसिः प्राधेयाय अप्सरसः वधोः कनसिः उसना अदिभुवाडु
तव अद्भुते गधेरूमः गोधूमः लहेः क्रोढलोपश्च लक्षा उदिचेर्डैसिः उच्चैः नीदी
घेश्च नीचैः स्रजोयणाक् हृस्वश्च यतस्तयः ... ... सर्वपदोत
लोपश्च उदरे डित्स्वे ... चोदात्तः अजलचडित्धातोर्मुट् ... सचोदात्तः मुखं अ
मेरुसन् अंसः महेः खो मुखं मखः नहेर्हलोपश्च नाभः शीङो ह्रस्वश्च शिवा माङ

कुखोमयच मयूखः जनेष्टन्लोपश्च जटा क्लिशेरलकारस्य लोपः केशाः फलेरितच्चा
देशश्च पः पलितं कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् करकः कटकः नरकं नारकोपि चेति द्विरूपको
शः चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च कीचकः जनेररष्टच जठरं हर्यतेकन्यन्हिरच् हिरण्यं
कृञपासः कर्पासः विल्वादित्वात्कार्पासं उर्णोतेर्ड़ः कृणोदधाते यतन्नुट् च थाम्ं
चतेर्धुरन् चत्वारः प्राततेररन् प्रातः अमेस्तुट् अंतः दहेर्गो लोदश्च नः गप्रत्यये धातो
रंत्यस्य लोपो दस्य नः नगः हन्तेरच् घुरच् घोरं तरतेर्ड्रिः त्रयः ग्रहेर्णिः ग्रहणिः प्रथेरम
च प्रथमः चरेश्च चरमः मंगेरलच् मंगलं उणादयो बहुलं पतेवर्त्तमाने संज्ञायां बहु
लंस्युः केचिदविहिता अप्यूह्याः संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे कार्याद्विद्याद

त्वंथमेतत्क्षाम्तमुणाविंतु तमन एवुलोक्रियायां क्रियार्थायां क्रियार्थायांक्रियायाम्तपदे

धातोरेतौस्त: मोतनारव्ययनं कृष्णंद्रष्टुंयाति कृष्णंदर्शकोयाति कालसमयवेलासुतुमन

कालसमयवेलासुवा भोक्तुं भावे सिद्धावस्थापन्नेधात्वर्थेवाच्ये धातोः घञ् पाकः अक

र्तरिचकारकेसंज्ञायां कर्तरिनिन्नकारकेघञ् घञिचभावकरणयोः रंजेर्नलोपः रागः

अनयोः किं रजत्यस्मिन्निति रंगः निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्चकः पञ्चचितोने

र्चंजादेश्चकः उपसमाधानोराशीकरणंनिकायः आकायः कायः गोमयनिकायः पर

च ऋवर्णान्तादच्च चयः जयोरप् ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् करः गरः शारः पवः लवः स्तवः

यवः घञर्थेकवि धाने प्रस्थः विघ्नः द्विनः क्रिः अयंभावान्त त्रेर्मम्नित्यं क्रिप्रत्ययांता

म.सि.
कौ.
१२५
129

नोमनिर्वृत्तेर्थे पाकेननिर्वृत्तंपक्त्रिमं डुवप् उप्त्रिमं द्वितोथुच् अयमपिभावे टुवेपृवेपथुः श्व
यथुः यजयाचयतिविच्छप्रच्छरक्षोनङ् यज्ञः याञ्चा यत्नः विश्नः प्रश्नः रक्ष्णः स्वपोनन्
स्वप्नः उपसर्गेघोःकिः प्रधिः उपाधि अन्तर्द्धिः कर्मण्यधिकरणेच कर्मण्युपपदेघोःकिःस्या
दधिकरणेच कर्मण्युपपदेघोःकिःस्यादधिकरणेर्थे जलानिधीयंतेस्मिन्नितिजलधिः
स्त्रियांक्तिन् स्त्रीलिंगेभावादौक्तिन् घञोपवादः कृतिः स्तुतिः ऋल्वादिभ्यःक्तिन्निष्ठाव
द्वेःक्तव्यः तेननत्वंकीर्णिः गीर्णिः लूनिः धूनिः पूनिः संपदादिभ्यःक्विप् संपत् विपत्
आपत् क्तिन्नपिच कृञःशः चात्क्तिन् प्रकरणंप्रक्रियाकृतिः इच्छा इषेःनिपातोयं अ
प्रत्ययात् प्रत्ययांतेभ्योधातुभ्यःस्त्रियामकारप्रत्ययः चिकीर्षापुत्रकाम्या गुरोश्चहलः गु १२५

हमतोहलेनानस्त्रियामप्रत्ययः ईहा ऊहा षिद्भिदादिभ्योऽङ् जॄष् जृहशोऽङ्गि गुणः जरा
त्रपूष् त्रपा भिदा विदारणे पर्याये भित्तिरन्या छिदा मृजा कृपेः संप्रसारणं च कृपा आ
तश्चोपसर्गे ऽङ् स्यात् प्रदा उपादा ण्यासश्रन्थो युच् अस्यापवादः कारणा हारणा आ
सना श्रन्थिना रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् प्रच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका क्वचिन्न शि
रोर्तिः धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् बहुलम् आसिका इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे पचिः पचतिः वर्णा
त्कारः निर्देशे ऽल्लेव अकारः ककारः रादिफः रेफः नपुंसके भावे क्तः ल्युट् हसितं ह
सनं करणाधिकरणयोश्च ल्युट् अन्नमानी पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण छादेर्घे ऽद्व्युपस
र्गस्य द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घे दन्तच्छदः आकुर्वंत्यस्मिन्निति आकरः अवेत्तॄस्त्र

म॰सि॰ कौ॰ १३ 130

योर्घञ अवतारः अवस्तारो जवनिका हलश्च हलन्ताद्घञ्घापवादः रमन्ते योगिनो
स्मिन्निति रामः अपमृज्यतेनेन व्याध्यादिकमपामार्गः विमार्गः ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृ
च्छ्रार्थेषु खल् एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् तयोरेवेति भावे कर्मणि च ईषत्करः दुः
करः सुकरो भवता आढ्ये ईषत्करः सुकरः आतो युच् खलोपवादः ईषत्पानः सुपानः
सोमो भवता इष्यानः आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः अवश्यंकारी शतंदायी कृ
त्याश्च मध्याधातोः अवश्यंसेव्यो हरिः शतंदेयं क्विच्च क्रौञ्चसंज्ञायां धातोः क्विप्स
स्मात् शिखिसंज्ञायां वा निर्वापुः शिवोद्देश्यादीनेशिवदत्तः अलंखल्वोः प्रतिषेध
योः प्राचां क्त्वा प्राचामिति पूजार्थं प्रतिषेधयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वादेश्योः अलं १३

दत्त्वा सुमाध्येतीति पीत्वा खलु अलंखल्वोः किं माकार्षीः प्रतिषेधयोः किं अलंकारः समा
नकर्तृकयोः पूर्वकाले समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्
क्त्वाप्रत्ययकृतोभावे भुक्त्वाव्रजति हित्वमनेन स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति न क्त्वा सेट् सेट्
क्त्वा किन्न शयित्वा सेट्किं कृत्वा रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च इवर्णोवर्णोपधाद्धलादेरलन्ता
त्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः द्युतित्वा द्योतित्वा लिखित्वा लेखित्वा व्युपधात्किं वर्तित्वा
रलः किं सेवित्वा हलादेः किं एषित्वा सेट्किं भुक्त्वा उदितो वा उदितः परस्य क्त्व इड्वा शमि
त्वा देवित्वा द्यूत्वा दधातेर्हिः हित्वा जहातेश्च क्त्वि हित्वा हाङस्तु हात्वा समासेनञ्पूर्वे क्त्वो
ल्यप् अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः तुक् प्रकृत्य अनञ् किं अकृत्वा अव्ययपू

म॰ सि॰ कौ॰ १३१ वंपदात्किं परमङ्गत्वा वात्यपि अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः सच

अवस्थितः तेनमोतानिहोवा मोतानिहोवनादीनांनित्यं आगमय आगत्य प्रहत्य नत्यपि

131 समासेनीत्वे प्रदाय प्रमाय उपायेमादि आभीक्ष्ण्ये णमुल्च पौनःपुन्यद्योत्येक्ताविषये

णमुल्क्त्वाच नित्यवीप्सयोः आभीक्ष्ण्येवीप्सायांचद्योत्येपदस्यद्वित्वंस्यात् आभीक्ष्ण्यंतिङंते

ष्वव्ययसंज्ञककृदंतेषुच पचतिपचति स्मारंस्मारंनमतिशंभुं स्मृत्वास्मृत्वावापायंपायं२ भो

जं२ अन्यथैवंकथमित्थंसुसिद्धाप्रयोगश्चेत् एषुकृञोणमुल्स्यात् सिद्धोप्रयोगःस्यए

वंभूतश्चेत्कृञ् व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्हइत्यर्थः अन्यथाकारं एवंकारं इत्थंकारंभुंक्ते इत्थं

भुंक्तइत्यर्थः सिद्धेतिकिं शिरोन्यथाकृत्वा भुंक्ते यावतिविंदजीवोः यावद्वेदंभुंक्ते या १३१

वल्भतेतावद्दित्यर्थः यावज्जीवमधीते निमूलसमूलयोःकषः कर्मण्युपपदेकषादिषुयथा
विध्यनुप्रयोगः यस्मात्सप्रत्ययः सएवानुप्रयोक्तव्यः निमूलकाषंकषति समूलकाषं
कषति निमूलंसमूलंकषतीत्यर्थः शुष्कचूर्णरूक्षेषुपिषः पषुकर्मसुपिषेर्णमुल् शु
ष्कपेषं शुष्कंपिनष्टीत्यर्थः चूर्णपेषं रूक्षपेषं समूलाकृतजीवेषुहन्कृञ्ग्रहः कर्मणि
त्येव समूलघातंहन्ति अकृतकारंकरोति जीवग्राहंगृह्णाति जीवंतंगृह्णातीत्यर्थः कर
णेहनः पादघातंपादेनहन्तीत्यर्थः स्नेहनेपिषः स्निह्यतेयेनतस्मिन्करणेपिषेर्णमुल्
उदपेषंपिनष्टि उदकेनपिनष्टीत्यर्थः हस्तेवर्त्तिग्रहोः हस्तार्थेकरणे हस्तवर्त्तंवर्त्तयति
करवर्त्तं हस्तेनगुटिकांकरोतीत्यर्थः हस्तग्राहंगृह्णाति करग्राहं स्वेपुषः करणे

स्यैव स्वरूपार्थग्रहणात् तेन स्वरूपपर्यायविशेषेषु च णमुल् स्वपोषं पुष्णाति धनपोषं गोपो-
षं समासत्तौ तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् संनिकर्षे केशग्राहं युध्यन्ते हस्तग्राहं युध्यन्ते ह-
स्तेन गृहीत्वा स्वांगे तस्प्रत्यये कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ मुखतःकृत्य मुखतःकृत्वा मुखतःकारं
मुखतोभूय मुखतोभावम् इति कृदन्तप्रक्रिया ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे
प्रथमा नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः प्रातिपदिका-
र्थमात्रे लिंगमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् प्रातिपदिकार्थमा-
त्रे उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः ज्ञानं लिंगमात्रे तटः तटी तटं परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः द्रो-
णरूपं यत् परिमाणं तेन परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः वचनं संख्या एकः द्वौ बहवः संबो- १३२

थेनेव प्रथमा हेराम कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्या
त् कर्मणि द्वितीया अनुक्ते हरिं भजति अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्रइति
प्रथमैव अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः तिङ् हरिः सेव्यते कृत् लक्ष्मीसे
वितः हरिः तद्धितः शतेन क्रीतः शत्यः शतिकः समासः प्राप्त आनंदो यं प्राप्तानंदः क्व
चिन्निपातेनाभिधानं कमात्मेनाहरदगंतवोधितः अकथितं च अपादानादिविशेषै
रकथितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् दुह्याच्पच्दंड्रुधिप्रच्छिचिञ्ब्रूशासुजिमथ्मुषां प
योकर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहां गां दोग्धि पयः बलिं याचते वसुधां त
ण्डुलानोदनं पचति गर्गान् शतं दंडयति व्रजमवरुणद्धि गां माणवकं पंथानं पृच्छति

म॰ सि॰
कौ॰
१३३
133

वृक्षमवचिनोतिफलानि माणवकंधर्मंब्रूतेशास्तिवा शतंजयतिदेवदत्तं सुधांक्षीरनिधिं
मथ्नाति देवदत्तंशतंमुष्णाति ग्राममजांनयति हरतिकर्षतिवहतिवाअर्थनिबंधनेयं
संज्ञा बलिंभिक्षतेवसुधां माणवकंधर्मंभाषते अभिधत्तेवक्तीत्यादि अकर्मकधातु
भिर्योगेदेशःकालोभावोगंतव्योध्वाचकर्मसंज्ञकइतिवाच्यम् कुरून्स्वपिति मासमा
स्ते गोदोहमास्ते क्रोशमास्तेगतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिक
र्त्तासणौ गमयोनांशब्दकर्मकाणामकर्मकाणांचाणौ।यःकर्त्तासणौकर्मस्यात् श
त्रूनगमयत्स्वर्गंवेदार्थंस्वानवेदयत् आशयच्चामृतंदेवान् वेदमध्यापयद्विधिं आ
सयत्सलिलेपृथ्वींयः समेश्रीहरिर्गतिः नीवह्योर्न नाययति वाहयतिवाभारंभृत्येन १३३

न नियंतृकर्तृकस्यवहेरयंनिषेधः वाहयतिरथंवाहान्सूतः आदिखाद्योर्न आदयति
खादयतिवाअन्नंवटुना भक्षेरहिंसार्थस्यन भक्षयतिअन्नंवटुना
अहिंसार्थस्यकिं भक्षयतिबलीवर्दान्सस्यंजल्पतीतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं जल्पति भाष
तिपुत्रंदेवदत्तः दृशेश्च दर्शयतिहरिंभक्तान् शब्दायतेर्न शब्दाययतिदेवदत्तेन हृ
क्रोरन्यतरस्यां हृक्रोरणौकर्त्तासणौवाकर्मस्यात् हारयति कारयति भृत्येनभृत्यंवा
कटं अभिवादिदृशोरात्मनेपदेवेतिवाच्यम् अभिवादयते दर्शयतेदेवंभक्तोभक्तं
वा अधिशीङ्स्थासांकर्म अधिपूर्वाणामेषामाधारःकर्मस्यात् अधिशेते अधिति
ष्ठते अध्यास्तेवावैकुंठंहरिः अभिनिविशश्च अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्यविशतेरा

म॰ सि॰
कौ॰
१३४
134

यारः कर्म स्यात् अभिनिविशते सन्मार्गं क्वचिन्न पापेऽभिनिवेशः उपान्वध्याङ्वसः
उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति
वा वैकुण्ठं हरिः अभुक्त्यर्थस्य न वने उपवसति उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु
त्रिषु द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते उभयतः कृष्णं गोपाः सर्वतः कृष्णं धि
क्कृष्णाभक्तं उपर्युपरि लोकं हरिः अध्यधि लोकं अधोऽधो लोकं अभितः परितः
समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि अभितः कृष्णं ग्रामं समया निकषा हा कृष्णाभक्तं
तस्य शोच्यत इत्यर्थः ऋते कृष्णं भुक्तिर्न प्रतिभाति किंचित् अन्तरान्तरेण युक्ते आभ्यां
योगे द्वितीया स्यात् अन्तरा त्वां मां हरिः अन्तरेण हरिं न सुखं कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृत्य १३४

स अनुर्लक्षणे लक्षणाद्योत्येकर्मप्रवचनीयसंज्ञः गत्युपसर्गसंज्ञापवादः कर्मप्रवचनीययु
क्ते द्वितीया एतेनयोगे द्वितीयास्यात् जपमनुप्रावर्षत् हेतुभूतजपोपलक्षितंवर्षण
मित्यर्थः तृतीयार्थे अनुरुक्तसंज्ञः नदीमन्ववसितासेना नद्यासहसंबद्धेत्यर्थः हीने
अनुरुक्तसंज्ञा अनुहरिंसुराः षिञ्चवयने लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासुप्रतिप
र्यनवः एषुअर्थेषुविषयभूतेषुप्रत्यादयः उक्तसंज्ञाःस्युः लक्षणेवृक्षंप्रतिपर्यनुवावि
द्योततेविद्युत् इत्थंभूताख्याने भक्तोविष्णुंप्रतिपर्यनुवाभागे लक्ष्मीर्हरिंप्रतिपर्यनु
वा हरेर्भाग इत्यर्थः वीप्सायांवृक्षंवृक्षंप्रतिसिंचति एषुकिं परिषिंचति अभिरभा
गे भागवर्जेलक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः हरिमभिवर्तते भक्तोहरिमभि देवंदेवमभिसिं

चति अभागे किं यदत्र ममाभिस्यात्तद्दीयतां सुपूजायां अतिरतिक्रमणे च चात्पूजायामिति
ह्रस्वसंज्ञः स्वतिवादेवान्कृष्णः कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया मासंकल्याणी मा
समधीते मासंगुडधानाः क्रोशंकुटिलानदी क्रोशमधीते क्रोशंगिरिः अत्यंतसंयोगे
किं मासस्यद्विरधीते क्रोशस्यैकदेशेपर्वतः स्वतंत्रःकर्त्तेति कर्तृसंज्ञा साधकतमंकर
णं क्रियासिद्धौप्रकृष्टोपकारकंकरणसंज्ञंस्यात् कर्तृकरणयोस्तृतीया अनभिहि
तेकर्त्तरिकरणेचतृतीयास्यात् रामेणबाणेनहतोवाली प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानं प्र
कृत्याचारुः प्रायेणयाज्ञिकः गोत्रेणगार्ग्यः समेनैतिविषमेणैति द्विद्रोणेनधान्यंक्री
णाति पंचकेनपशून्गृह्णाति सुखेनदुःखेनयातीत्यादि दिवःकर्मच दिवःसाधकतम

मेकर्मसंज्ञंस्यात् चाकरणसंज्ञं अधेरदात्वादीअति सहयुक्तेऽप्रधाने सहार्थेनयुक्तेऽप्रधानेतृती
या पुत्रेणसहागतःपिता एवंसाकंसार्द्धंसमंयोगेपि विनापितयोगेतृतीया वृद्धोयूनेतिनिर्देशा
त् येनांगविकारः येनांगेनविकृतेनांगिनोंगविकारोलक्ष्यतेततस्तृतीया अक्ष्णाकाणः अक्षि
सर्वेषिकाणत्वविशिष्टत्वमर्थः अंगविकारःकिं अक्षिकाणमस्य अपवर्गेतृतीया अपवर्गः
फलप्राप्तिस्तस्यांद्योत्यमानायांविशिष्टत्वमर्थः अंगविकारःकिं अक्षिकाणमस्य अपवर्गेतृतीया
अपवर्गःफलप्राप्तिस्तस्यांद्योत्यमानायांकालाध्वनोरत्यंतसंयोगेतृतीयास्यात् अह्नाक्रोशेनवा
नुवाकोधीतः हेतौ हेत्वर्थेतृतीयास्यात् द्रव्यादिसाधारणे निर्व्यापारसाधारणेचहेतुत्वेक
रणत्वेतुक्रियामात्रविषये व्यापारवियतेच दंडेनघटः पुण्येनदृष्टोहरिः इत्थंभूतलक्षणे किं

म॰सि॰
कौ॰
१३५
136

चितप्रकारेणान्नस्यलक्षणोन्तृतीयास्यात् जटाभिस्तापसः जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टइत्यर्थः संज्ञो
मनरस्यांकर्मणि संहृर्वस्यजानातेःकर्मणिन्तृतीया पित्रापितरंवासंजानीते कर्मणायमभिप्रै
तिससंप्रदानं दानस्यकर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानसंज्ञः चतुर्थीसंप्रदाने पत्येषोते कर्मणः
करणसंज्ञासंप्रदानस्यचकर्मसंज्ञा पशुंरुद्रायददातीत्यर्थः परिक्रयणेसंप्रदानमन्यतरस्यां
नियतकाले भृत्यासीकरणेपरिक्रयणे तस्मिन्साधकतमंकारकंसंप्रदानसंज्ञंवा शतेनशता
तायवापरिक्रीतः तादर्थ्येचतुर्थीवाच्या मुक्तयेहरिंभजति उत्पातेनज्ञापितेच वातायकपि
लाविद्युत् आतपायचलोहिता पीतावर्षायविज्ञेयादुर्भिक्षायसिताभवेत् १ नमःस्वस्तिस्वाहा
स्वधालंवषड्योगाच्चपभिर्योगेचतुर्थी हरयेनमः प्रजाभ्यःस्वस्ति अग्नयेस्वाहा पितृभ्यःस्व

र्था अलमितिपर्याप्त्यर्थग्रहणं तेनदैत्येभ्योहरिरलंप्रभुः समर्थः शक्त इत्यर्थः वषडिंद्राय इत्या
दि ध्रुवमपायेपादानं अपायोविश्लेषस्तस्मिन्साध्येऽवधिभूतमपादानं अपादानेपंचमी
ग्रामादायाति धावतोश्वात्पततीत्यादि जनिकर्तुः प्रकृतिः जायमानस्यहेतुरपादानंस्यात्
ब्रह्मणःप्रजाःप्रजायंते ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणेच प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते प्रासा
दमारुह्य आसनेउपविश्यप्रेक्षतइत्यर्थः विभाषागुणेस्त्रियां गुणेहेतावस्त्रीलिंगेपंचमीवा
स्यात् जाड्याज्जाड्येनवाबद्धः गुणेकिं धनेनकुलं अस्त्रियांकिंबुद्ध्यामुक्तः विभाषेतियोगवि
भागाद्गुणेस्त्रियांचक्वचित् धूमादग्निमान् नास्तिघटोनुपलब्धेः पृथग्विनानानाभि
स्तृतीयान्यतरस्यां एभिर्योगेतृतीयास्यात्पंचमीद्वितीयेच पृथग्रामेणरामाद्रामंवाएवंविना

म·सि·
कौ·
१३८
137

नाना अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते पंचमी इतरग्रहणं प्रपंचार्थं अन्योभिन्न इ
तरो वा कृष्णात् आरादूनात् ऋते कृष्णात् पूर्वो ग्रामात् दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः तेन संप्रति देशकालवृ
त्तिना योगेपि भवति चैत्रात् पूर्वः फाल्गुनः प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् आच् दक्षिणा ग्रामात् आहि द
क्षिणाहि ग्रामात् अपपरी वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः आङ् मर्यादावचने आङ् मर्यादायामुक्तसं
ज्ञः वचनग्रहणादभिविधावपि पंचम्यपाङ्परिभिः एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पंचमी अपहरेः
परिहरेः संसारः परिरत्र वर्जने अपि साहचर्यात् लक्षणादौ हरिं परि आमुक्तेः संसारः आसकला
द्ब्रह्म प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः एतयोरर्थयोः कर्मप्रवचनीयः प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मा
त् अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पंचमी प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रतियच्छति माषान् षष्ठी शेषे कारकप्रातिप १३७

दिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् राज्ञः पुरुषः कर्मादीनामपि संबंधमात्र
विवक्षायां षष्ठ्येव सतां गतं सर्पिषो जानीते मातुः स्मरति एधोदकस्योपस्कुरुते भजे शंभोश्चर
णयोः फलानां तृप्तः कर्तृकर्मणोः कृति कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् कृष्णस्य कृतिः जग
तः कर्त्ता कृष्णः गुणकर्मणि वेष्यते नेताऽश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा कृतिकिन्नहिते मा भूत् कृतपूर्वी क
टं उभयप्राप्तौ कर्मणि उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् मया मम सेव्यो हरिः
क्तस्य च वर्तमाने वर्तमानार्थक्तस्य योगे षष्ठी स्यात् न लोकेवक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादः
राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा अधिकरणवाचिनश्च क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् इदमेषां शयितं गतं
भुक्तं वा न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् लादेशाः । कुर्वन् कुर्वा

कृत्यानां कर्तरि वा षष्ठी स्यात्

म·सि·
को·
१३८
138

णः एष्विंहरिः हरिंदिहत्वः अलेकरिस्तवों उकदैमानवानकोहरिः कर्मनिषेधः लक्ष्याका
मकोहरिः अव्ययं जगत्स्रष्टा कामिष्टा देवान्हतवानविस्मः विस्मनाहत्ताहत्ताः खलर्थं ई
षत्करः प्रपंचोहरिणा तनितिप्रत्याहारः शानशानचाविति तशद्वादारभ्यतृनोनकाराव
शानच् सोमंपचमानः चानश् आत्मानंमंडयमानः शतृवेदमधीयन् तन् कर्त्ता लोकान्
द्विषः शानवी मुरस्यमुरेवाद्विषन् सर्वोयंकारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः शेषषष्ठीतस्यादेव व्रा
ह्मणस्यकुर्वन् नरकस्यजिष्णु अकेनोभविष्यदाधमर्ण्यर्थेयोगेषष्ठीन सतः पालकोवत
इति व्रजंगामीशतेदायी निमित्तपर्यायप्रयोगेसर्वासांप्रायदर्शनं किंनिमित्तंवसति के
ननिमित्तेन कस्मैनिमित्तायेत्यादि एवंकिंकारणं कोहेतुः किंप्रयोजनमित्यादिप्रायग्रह १३८

णात्सर्वमासन्नः प्रथमाद्वितीयेन सः ज्ञानेननिमित्तेनहरिः सेव्यः ज्ञानायनिमित्तायेमादि षाष्ठीतस

र्थप्रत्ययेन दिक्शब्देतिपंचम्यापवादः ग्रामस्यदक्षिणतःपुरःपुरस्तात् उपरिउपरिष्टात् एनपा

द्वितीया एनपेतियोगविभागात्षष्ठ्यपि दक्षिणेनग्रामंग्रामस्यवा एवमन्तरेणदूरान्तिकार्थैः

षष्ठ्यन्यतरस्यां एतैर्योगेषष्ठीस्यात्पंचमीच दूरंनिकटंवाग्रामस्यग्रामाद्वा दिवस्तदर्थस्य व्य

वहार्थस्यक्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्यदिवःकर्मणिषष्ठी ग्रातस्यदीव्यति तदर्थस्य किं ब्राह्मणं

दीव्यतिस्तौतीत्यर्थः विभाषोपसर्गे शतस्यशतंवाप्रदीव्यति आधारोऽधिकरणं कर्तृकर्मद्वा

रातन्निष्ठक्रियायाआधारः कारकमधिकरणसंज्ञंस्यात् सप्तम्यधिकरणेच अधिकरणेस

प्तमीस्यात् चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः औपश्लेषिकोवैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा

म॰सि॰ कौ॰ १३९ 139

कटेग्रास्ते स्थाल्यां पचति मोदेऽच्छास्ति सर्वस्मिन्नात्मास्ति वनस्य दूरे अंतिके वा दूरांतिकार्थेभ्यः

तिविभक्तित्रयेण सहचनस्तोत्र विभक्तयः फलिताः क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं अधीती

व्याकरणे साध्वसाधुप्रयोगेच साधुकुशलोमातरि असाधुर्मातुले निमित्तात्कर्मयोगेच सा

धुकुशलोमातरि असाधुर्मातुले निमित्तात्कर्मयोगेचसप्तमी निमित्तमिह फलं योगःसंयोग

समवायात्मकः चर्मणिद्वीपिनंहंतिदंतयोर्हंतिकुंजरं केशेषुचमरींहंतिसीम्निपुष्कलको

हतः हेतुः तृतीयाप्राप्ता सीमांडकोशः पुष्कलकोगंधमृगः योगविशेषेकिं वेतनेनधा

न्यंलुनाति । यस्यचभावेन भावलक्षणं यस्यक्रियया क्रियांतरंलक्ष्यतेततः सप्तमी गोषुदु

ह्यमानासुगतः षष्ठीचानादरे अनादराधिकेभावलक्षणेषष्ठीसप्तम्यौस्तः रुदतिरुदितोवा १३९

प्राव्राजीत् हृदं ते व्याघ्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभू
तैश्च एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः गवांगोषु वा स्वामी गवांगोषु वा प्रसूतः गा एवानुभवि
तुंजात इत्यर्थः आयुक्तकुशलाभ्यांचासेवायां आभ्यांयोगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः आयुक्तः कुश
लो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा आसेवायां किं आयुक्तो गौः शकटे ईषद्युक्त इत्यर्थः
यतश्च निर्द्धारणं जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं यतस्ततः षष्ठी
सप्तम्यौ स्तः नृणां नृषु ब्राह्मणः श्रेष्ठः गवांगोषु वा कृष्णा गौर्बहुक्षीरा गच्छतां गच्छत्सु वा धाव
न्तः शीघ्राः छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः पंचमी विभक्ते विभागो विभक्तं निर्धार्यमाणस्य य
त्र भेद एव तत्र पंचमी माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्त

स॰सि॰
कौ॰
१४॰
140

ष्यप्रतेः आभ्यांयोगेसप्तमीस्यादर्चायांनतुप्रतेः योगे मातरिसाधुर्निपुणोवा अर्चायांकिं निपुणो
राज्ञोभृत्यः इहतत्वकथनेतात्पर्यं अप्रत्यादिभिरितिवक्तव्यम् साधुर्निपुणोवामातरंप्रतिपर्य
नवा प्रसितोत्सुकाभ्यांतृतीयाच आभ्यांयोगेतृती यास्याच्चात्सप्तमी प्रसितउत्सुकोवा हरि
णाहरौवा अधिरीश्वरे स्वस्वामिसंबंधेऽधिः कर्मप्रवचनीयः यस्मादधिकेयस्यचेश्वरवच
नंतत्रसप्तमी अत्रकर्मप्रवचनीययुक्तेसप्तमी उपपरार्द्धेहरेर्गुणाः परार्द्धादधिकाइत्यर्थः
ऐश्वर्येतुस्वामिभ्योपर्यायेणसप्तमी अधिभुविरामः अधिरामेभूः इतिविभक्त्यर्थाः ॥०॥
समासःपंचधा तत्रसमसनंसमासः सचविशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासःप्रथमः
प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः॥
प्रायेणपूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावोद्वितीयः तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः कर्मधारयभेदोद्वि १४

...बहुव्रीहिस्तुर्यः प्रायेणोभय॰

र्थः प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो द्वंद्वः पंचमः समर्थः पदविधिः पदसंबंधी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः प्राक्कडारात्समासः कडाराः कर्मधारये इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते सहसुपा सहेति योगो विभज्यते सुबंतं समर्थेन समस्यते योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङंतोत्तरपदोयं समासः स च छंदस्येव पर्यभूषत् अनुव्यचलत् सुपा सुप्सुपा सह वा समस्यते समासत्वात् प्रातिपदिके प्रातिपदिकत्वे सुपो लुक् परार्थाभिधानं वृत्तिः कृत्तद्धितैकशेषसनाद्यंतधातुरूपाः पंचवृत्तयः वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः स च लौकिकोऽलौकिकश्च द्विधा तत्र पूर्वं भूतः इति लौकिकः पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकः पूर्वं भूतः भूतपूर्वः भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात्पूर्वनिपातः इवेन वा समासो विभक्त्यलोपश्च वागर्थाविव वागर्थाविव

म. सि.
कौ.
१४१
141

जीमूतस्येवभवतिप्रतीके इतिकेवलसमासः अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्र
तिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषु विभक्त्यर्था
दिषुवर्त्तमानमव्ययंसुबंतेनसहनित्यंसमस्यते प्रायेणाविग्रहोनित्यसमासः प्रायेणास्व
पदविग्रहोवा विभक्तौ हरिङिअधि इतिस्थिते प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनंसमा
सशास्त्रेप्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनंस्यात् उपसर्जनंपूर्वं समासेउपसर्जनंप्राक्प्रयोज्यं
इत्यधेः प्राक्प्रयोगः सुपोलुक् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायांस्वाद्युत्प
त्तिः अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपोलुक् अधिहरि अव्ययीभावश्चनपुंसकंस्यात् गाःपाती
तिगोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपं नाव्ययीभावादतोमपंचम्याः अदंतादव्ययीभावात्सुपोनलुक् १४१

तस्यपंचमीविनाअमादेशः कृष्णस्यसमीपंउपकृष्णं तृतीयासप्तम्योर्बहुलं अंतेनाव्ययीभावा
तृतीयासप्तम्योर्बहुलममभावः उपकृष्णं उपकृष्णेन उपकृष्णे उपकृष्णं बहुलग्रहणात्
सुमद्रमुन्मत्तगंगमित्यादौसप्त म्याःनित्यममभावः मद्राणांसमृद्धिःसुमद्रंयवनानां
वृद्धिर्दुर्यवनं मक्षिकाणामभावोनिर्मक्षिकं हिमस्यात्ययोतिहिमं निद्रासंप्रतिनयु
ज्यतेइत्यतिनिद्रं हरिशब्दस्यप्रकाशः इतिहरि विष्णोःपश्चादनुविष्णु योग्यतावीप्सा
पदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानियथार्थाः रूपस्ययोग्यमनुरूपं अर्थमर्थंप्रतिप्रति
र्थं शक्तिमनतिक्रम्ययथाशक्ति अव्ययीभावेचाकाले सहस्यसः स्यादव्ययीभावेन
तुकाले हरेःसादृश्यंसहरि कालेतुसहपूर्वाह्णं ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं चक्रेण

सि.
कौ.
१४२
142

युगपत्सचक्रं सदृशः सख्या ससखि क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रं तृणमप्यपरित्यज्य सतृणं अ
ग्निग्रंथपर्यंतमधीते साग्नि यथाऽसादृश्ये असादृश्य एव यथाशब्दः समस्यते तेनेह न
यथा हरिस्तथा हरः यावदवधारणे यावंतः श्लोकाः तावंतोऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकं
सुप्प्रतिना मात्रार्थे शाकस्य लेशः शाकप्रति विभाषा अधिकारोयं अपपरिबहिर
चवः पंचम्याः अपविष्णु संसारः अपविष्णोः परिविष्णु परिविष्णोः बहिर्वनं बहि
र्वनात् प्राग्वनात् तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च एतानि निपात्यंते तिष्ठंति गावो यस्मिन्काले
स तिष्ठद्गु दोहनकालः पारे मध्ये षष्ठ्या वा पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यंतेन सह समस्येते
एदंतत्वं चानयोर्निपात्यते पारेगंगं गंगापारं मध्येगंगं गंगामध्यं महाविकल्पे १४२

नवाक्यमपि संख्यावंश्येन वंशोद्विधा विद्ययाजन्मनाच तत्रभवोवंश्यः तद्वाचिनास
ह संख्यासमस्यते द्वौमुनीवंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य त्रिमुनि विद्यातद्वतामभेदविवक्षा
यां त्रिमुनिव्याकरणं एकविंशतिभारद्वाजं नदीभिश्च नदीभिःसंख्यावासमस्यते स
माहारेचायमिष्यते पंचगंगं द्वियमुनं अन्यपदार्थेचसंज्ञायां अन्यपदार्थेविद्यमानेसु
बंतंनदीभिःसहनित्यंसमस्यते विभाषाधिकारेपिवाक्येनसंज्ञानवगमादिहनित्यसमा
सः उन्मत्तगंगंनामदेशः लोहितगंगं तद्धिताः आपंचमसमाप्तेरधिकारोयं अव्ययी
भावेशरत्प्रभृतिभ्यः शरदादिभ्यष्टचस्यात्समासांतोव्ययीभावे शरदःसमीपंउप
शरदं प्रतिविपाशं शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् दिव् हिमवत् अनडुह् दि

म.सि.
कौ.
१४३
143

शरद् विपाश् चेतस् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् जराया जरस्च उपजरसं अनश्च अन्नन्ता
दव्ययीभावाट्टच् स्यात् नस्तद्धिते नांतस्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते उपराजं अध्यात्मं नपुंसका
दन्यतरस्यां अन्नंतं यत् क्लीबं तदंताद् अव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् उपचर्मं झयः झयंतादव्ययीभा
वाट्टज्वा उपसमित् उपसमिधं नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य वाट्टच् उपनद उपनदीत्यादि
गिरेश्च सेनकस्य गिर्यंतादव्ययीभावाट्टज्वा सेनकग्रहणं पूजार्थं उपगिरं उपगिरि प्रति
परिसमनुभ्योऽक्ष्णः इत्यु प्रसंगे अक्ष्णः परं परोक्षे अत एव समासः परोक्षे लिडिति निपातना
त्परस्यौकारः इत्यादि इत्यव्ययीभावः तत्पुरुषः अधिकारोयं प्राक् बहुव्रीहेः द्विगुश्च तत्पु
रुषसंज्ञः द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः द्वितीयांतं श्रितादिप्रकृतिकैः सु १४३

वेनसहवासमस्यते कूपेस्थितः कूपस्थितः इत्यादि तृतीयांतकृतार्थेन गुणवचनेनार्थेन च सह प्रा
ग्वत् शंकुलयाखंडः शंकुलाखंडः धान्येनार्थो धान्यार्थः तत्कृतेनेति किं अक्ष्णाकाणः पूर्वस
दृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः तृतीयांतमेभिः प्राग्वत् मासपूर्वः मातृसदृशः
पितृसमः ऊनार्थः माषोनकार्षापणं माषविकलं वाक्कलहः आचारनिपुणः गुडमिश्रः
आचारश्लक्ष्णः अवरस्योपसंख्यानं मासावरः अन्नेनव्यंजनं संस्कारकद्रव्यवाचके तृती
यांतमन्नेनसहप्राग्वत् दध्ना उपसिक्त ओदनो दध्योदनः भक्ष्येणमिश्रीकरणे गुडेनमिश्राः
धानाःगुडधानाः गुडधानाः कर्तृकरणेकृताबहुलं कर्तरिकरणेचतृतीयांतंकृदंतेनबहुलंप्रा
ग्वत् हरित्रातः नखभिन्नः कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणं नखनिर्भिन्नः कृता किं काष्ठैः

पचतितरां चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः चतुर्थ्यंतार्थाययत्तद्वाचिनार्थादिभिश्च
तुर्थ्यंतंप्राग्वत् यूपायदारुयूपदारुः तदर्थेनप्रकृतिविकारभावएवेष्टं तेनेहन रंधनायस्था
ली अश्वघासादयस्तुषष्ठीतत्पुरुषाः अर्थेननित्यसमासोविशेष्यलिंगताचेतिवक्तव्यं द्वि
जायायं द्विजार्थःसूपः द्विजार्थायवागूः भूतबलिः गोहितं गोसुखं गोर
क्षितं पंचमीभयेन चौराद्भयं चौरभयं स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणिक्तेन पंचम्याःस्तोकादि
भ्यः अलुगुत्तरपदे स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः अंतिकादागतः अभ्याशादागतः दूरादाग
तः कृच्छ्रादागतः षष्ठी सुबंतेनप्राग्वत् राज्ञःपुरुषोराजपुरुषः याजकादिभिश्च षष्ठी
तंसमस्यते वक्ष्यमाणस्यापवादः ब्राह्मणयाजकः देवपूजकः याजकपूजकपरिचारक

परिवेषकस्नातकाध्यापकोत्साहकोधूर्मकहोत्रपोत्रभर्त्तृरथगणकपतिगणकानि गणानरेण

नरपलोपस्तत्तरवंते यहुणवाचितेनसमासः सर्वेषांश्वेतनतरः सर्वश्वेतः सर्वेषांमहत्तरः

सर्वमहाव् नतिर्धारणे षष्टीसानसमस्यते नृणांद्विजःश्रेष्टः प्ररणगणास्हितार्थसद

व्ययतव्यसमानाधिकरणेन प्ररणाद्यर्थैः सदादिभिश्चषष्टीनसमस्यते सतोषष्टः

काकस्यकार्ष्ण्यं सहितार्थास्तृप्तार्थाः फलानांसुहितःसत् द्विजस्यकुर्वनकुर्वाणोवा

ब्राह्मणस्यकृत्वा सर्वांश्चसाहचर्यात्कृत्तद्व्ययमेवगृह्यतेतेनतद्भपरीत्यादिसिद्धंब्राह्म

णस्यकर्त्तव्यं नतकस्यसर्पस्य क्तेनचपूजायां मतिबुद्धिसूत्रेणविहितोयःक्तस्तदंतेनषष्टी

नसमस्यते राज्ञांमतोबुद्धःपूजितोवा अधिकरणवाचिनाव क्तेनषष्टीनसमस्यते इदमे

षामासितेगतेभुक्तेषां कर्मणि च उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते आश्चर्यो गवां
दोहो ऽगोपेन तृजकाभ्यां कर्तरि कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः अपां स्रष्टा वज्रस्य भ
र्त्ता ओदनस्य पाचकः कर्तरि च कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः भवतः शायिका पूर्वा
पराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्या
विशिष्टश्चेदवयवी षष्ठीसमासापवादः पूर्वं कायस्य पूर्वकायः अपरकायः एकदे
शिना किं पूर्वं नाभेः कायस्य एकाधिकरणे किं पूर्वं छात्राणां अर्द्धं नपुंसकं समासे वा
च्यर्द्धशब्दो नित्यं क्लीबे प्राग्वत् अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचन
मित्युपसर्जनसंज्ञाभावात् ह्रस्वो न क्लीबे किं ग्रामार्द्धः द्रव्यैकत्व एव अर्द्धं पिप्पलीनां द्वि

तीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां एतान्येकदेशिनासह प्राग्वत्वा द्वितीयंभिक्षायाः द्विती
यंभिक्षा एकदेशिनाकिं द्वितीयंभिक्षायाभिक्षुकस्य अन्यतरस्यां ग्रहणमामषष्ठीत् शौण्ड
णीतिनिषेधंबाधित्वापक्षेषष्ठीसमासः भिक्षाद्वितीयं प्राप्तापन्नेचद्वितीयया एतेद्विती
यान्त्रितेतिसमासः प्राप्तोजीविकांप्राप्तजीविकः जीविकप्राप्तः आपन्नजीविकः जीव
कापन्नः इहेसूत्रेद्वितीयया अत्वंतिस्थित्वा अकारोपिविधीयते तेनजीविकांप्राप्तास्त्रीप्रा
प्तजीविका आपन्नजीविका कालाःपरमाणिना परिच्छेद्यवाचिनासर्वेतेनसहका
लाःसमस्यंते मासोजातस्यपस्यसमाजातः सप्तमीशौण्डैः सप्तम्यंतेशौण्डादिभिःप्राव
न अक्षेषुशौण्डोऽक्षशौण्डः शौण्डधूर्त्तकितवव्याडप्रवीणसंवीतांतराधिपटुपं डित

ऊषालचफलनिष्प्राणानि द्वितीया तृतीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि द्वितीयादीनांप्रयो
गवशात्समासोज्ञेयः दिक्संख्येसंज्ञायां विशेषेणं विशेष्येण बहुलमित्येवसिद्धेसंज्ञाया
मेवेतिनियमार्थंसूत्रं पूर्वेषुकामशमी पूर्वेषु कामशमी सप्तचतेऋषयः सप्त
र्षयः नेनेह उत्तरावृक्षाः पंचब्राह्मणाः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेच तद्धितार्थवि
षयेउत्तरपदेचपरतःसमाहारेचवाच्येदिक्संख्येप्राग्वद्वा पूर्वस्यांशालायांभवःपूर्वाशा
लाइतिसमासेजातेजाते सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पुंवत् दिक्पूर्वपदादसंज्ञायांञः
अस्माद्भवाद्यर्थेञस्यादसंज्ञायां तद्धितेष्वचामादेः ञितिणितिचप्रत्ययेतद्धिते अचामादे
रचोवृद्धिःस्यात् यस्येतिच पौर्वशालः पूर्वशालाप्रियायस्येतित्रिपदेबहुव्रीहौकृतेप्रि १४८

याशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे परे आकार उदात्तः पूर्वशालाप्रियः दिक्समा
हारो नास्त्यनभिधानात् षण्मां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया इ
ति वक्ष्यमाणेन अण् पंचगावो धनं यस्य सः इति त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमा
सवचने गोरतद्धितलुकि गोंतात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासांतो न तद्धितलुकि पंचगवधनः
संख्यापूर्वो द्विगुः तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् द्विगुरेकवचने द्विग्वर्थः समाहारे प
कवत्स्यात् स नपुंसके समाहारे द्विगुर्द्वंद्वश्च नपुंसके स्यात् पंचानां गवां समाहारः पंचगवं वि
शेषणं विशेष्येण बहुलं भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत् नीलमुत्पलं नीलोत्प
लं बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यं कृष्णसर्पः क्वचिन्न रामो जामदग्न्यः अपरस्यार्द्धं पश्चभावो वक्तव्यः

म॰ सि॰
कौ॰
१४७
147

श्चपरश्चासावर्द्धश्च पश्चार्द्धः सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः सदहसमस्यंते सद्वैद्यः आन्महतः स
मानाधिकरणजातीययोः महावैयाकरणः तत्पुरुषसमानाधिकरणः कर्मधारयः पुंवत्कर्मधार
यजातीयदेशीयेषु कर्मधारये जातीये देशीये परतो भाषितपुंस्कात्परमूङभावो यस्मिन् त
थाभूतं पूर्वं पुंवत् पूरण्यांप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते महती महान् नवमीकृस्नच
तुर्दशी महाप्रियापूज्यमानैः किं उत्कृष्टो गौः पंकादुद्धृत इत्यर्थः उपमानानि सामान्यव
चनैः उपमानोपमेयैकधर्मवचनैरुपमानानि समस्यंते घनश्यामः उपमितं व्याघ्रादि
भिः सामान्याप्रयोगे पुरुषो व्याघ्र इव शूरः सामान्याप्रयोगे किं पुरुषो व्याघ्र इव शूरः
शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्य शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः देवपूजको १४७

ब्राह्मणः देवब्राह्मणः मयूरव्यंसकादयश्च एतेनिपात्यंते मयूरोव्यंसकः मयूरव्यंसकः व्यंसको
धूर्त्तः उदक्‌च अवाक्‌च उच्चावचं निश्चितेचप्रचितेच निश्चप्रचं नास्तिकिंचनयस्यसोऽकिं
चनः आत्मामाख्यातेनक्रियासातत्ये अश्नीतपिवतेत्येवंसततं यत्राभिधीयते साअश्नीत
पिवता पचतभृज्जता खादतमोदता नास्तिकुतोपिभयंयस्यसोऽकुतोभयः अन्योराजाऽरा
जांतरं चिन्मात्रेनव्ययसुपाप्राग्वत् नलोपोनञः नञोनस्यलोपः उत्तरपदे अब्राह्मणः तस्मा
न्नुडचि लप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुट् अनश्वः नैकधेत्यादौतनशब्देनसहस
पेतिसमासः कुगतिप्रादयः एतेसमर्थेननित्यंसमस्यंते कुत्सितःपुरुषः कुपुरुषः कुर्या
दयश्च्वितादाजंताश्चक्रियायोगेगतिसंज्ञास्युः उररीकृत्य उरीकृत्य शुक्लीकृत्य पटपटा

म॰ सि॰
कौ॰
१४८
148

कृत्य कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कारिकाक्रिया कारिकाकृत्य अनुकरणंचानितिपरं खाट्

कृत्य अनितिपरेकिं खाडितिकृत्वानिरष्ठीवत् आदरानादरयोःसदसती सत्कृत्य अस

त्कृत्य भूषणेऽलं अलंकृत्य भूषणेकिं अलंकृत्वोदनंगतः पर्याप्तमित्यर्थः अनुकरणमि

त्यादि त्रिसूत्रीस्वभावात्कृञ्विषया अंतरपरिग्रहे अंतर्हत्यमध्येहत्वेत्यर्थः अपरिग्रहेकिं

अंतर्हत्वागतः हत्वापरिगृह्यगतइत्यर्थः कणेमनसीश्रद्धाप्रतीघाते कणेहत्यपयः पि

बति मनोहत्य कणेशब्दःसप्तमीप्रतिरूपकोनिपातोऽभिलाषातिशयेवर्त्तते मनःश

ब्दोऽप्यत्रैव पुरोऽव्ययं पुरस्कृत्य अस्तंच अस्तमितिमांतमव्ययंगतिसंज्ञं अस्तंगत्य अच्छगत्यर्थ

वदेषु अच्छमित्यव्ययं अच्छगत्य अच्छोद्य अभिमुखंगत्वा उक्त्वाचेत्यर्थः अव्ययं १४८

किं जलमध्ये गच्छति अदोनुपदेशे अदःकृत्य अदःकृत्वा परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणं तिरोंत
र्द्धौ तिरोभूय विभाषाकृञि तिरःकृत्य तिरस्कृत्य तिरःकृत्वा तिरस्कृत्वा उपाजेन्वाजे एतौकृ
ञिवागतिसंज्ञौ उपाजेकृत्य अन्वाजेकृत्य उपाजेकृत्वा अन्वाजेकृत्वा दुर्वलस्यवलमाधाये
त्यर्थः अनत्याधानेउरसिमनसी मनसिकृत्वा मनसिकृत्य निक्षिप्येत्यर्थः अत्याधानमुप
श्लेषः तत्रन उरसिकृत्वापाणिंशेते मध्येपदेनिवचनेच एतेकृञिपरेगतिसंज्ञावास्युरनत्याधा
ने मध्येकृत्य मध्येकृत्वा पदेकृत्य पदेकृत्वा निवचनेकृत्वा निवचनेकृत्य वाचंनियम्ये
त्यर्थः नित्यंहस्तेपाणावुपयमनेकृञि उपयमनंविवाहः स्वीकारमात्रमित्यन्ये पाणौकृत्य
हस्तेकृत्य प्राध्वंबंधने प्राध्वमित्यव्ययं प्राध्वंकृत्य बंधनेनानुकूलंकृत्वेत्यर्थः प्रार्थनादिना

म॰सि॰
कौ॰
१४९
149

तन्तुकुल्लकरणे प्राध्वंकृत्वा जीविकोपनिषदावौपम्ये जीविकामिवकृत्वाजीविकाकृत्य उपनि
षदमिवकृत्वा उपनिषत्कृत्य औपम्येकिं जीविकांकृत्वा प्रादिग्रहणमगत्यर्थं सुपुरुषः अ
त्रवार्त्तिकानि प्रादयोगताद्यर्थेप्रथमया प्रगतआचार्यः प्राचार्यः अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थे
द्वितीयया अतिक्रान्तोमालामितिविग्रहे एकविभक्तिचापूर्वनिपाते विग्रहेयन्नियतविभ
क्ति कंतदुपसर्जनं नतुतस्यपूर्वनिपातः गोस्त्रियोरुपसर्जनेयोगोशब्दः स्त्रीप्रत्ययांत
चतदंतस्यप्रातिपदिकस्यह्रस्वः अतिमालः अवादयःक्रुष्टाद्यर्थेतृतीयया अवक्रुष्टः
कोकिलया अवकोकिलः पर्यादयोग्लानोध्ययनायपर्यध्ययनः निरादयःक्रान्ताद्यर्थे
पंचम्याः निष्क्रांतःकौशांब्यानिष्कौशांबिः तत्रोपपदंसप्तमीस्थं उपपदमतिङ् उपपदं १४९

न्तेनसमर्थेननित्यंसमस्यते अतिङ्श्चायंसमासः कुंभंकरोतीतिकुंभकारः अतिङ्किं
माभवान्भूत् माङिलुङितिसप्तमीनिर्देशान्माङुपपदंतथापिगतिकारकोपपदानांकृद्भिः
सहसमासवचनंप्राक्सुबुत्पत्तेः अश्वक्रीतीकच्छपीत्यादि अमैवाव्ययेन अमेवतु
ल्यविधानंयदुपपदंतदेवाव्ययेनसहसमस्यते स्वादुंकारं स्वादुमिणमुलितिणमुल् ने
ह कालसमयवेलासुतुमुन् कालःसमयोवेलावाभोक्तुं अमैवेतिकिं अग्रेभोजं अग्रेभुक्त्वा
विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषुक्त्वाणमुलौ अमाचान्येनचतुल्यविधानमेतत् तृतीयाप्रभृती
न्यन्यतरस्यां उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यनेनाव्ययेनसहवासमस्यंते मूलके
नोपदंशंभुंक्ते मूलकोपदंशं उपदंशस्तृतीयायामितिणमुल् क्वाचत्तृतीयाप्रभृतीन्युपप

म. सि. दारिणि क्रांतेनसहवासमस्यंते उच्चैःकृत्य उच्चैःकृत्वा अव्ययेयथाभिप्रेताख्यानेकृञः क्त्वाण
कौ. मुलौ इति क्त्वाणमुलौनतत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः संख्याव्ययादेरंगुल्यंतस्य तत्पु
१५ 150 रुषस्याच् द्व्यंगुलम् निर्गतमंगुलिभ्यो निरंगुलम् अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चरात्रेः
एभ्योरात्रेरच्स्यात् चात्संख्याव्ययादेः अहर्ग्रहणंद्वंद्वार्थं रात्राह्नाहाःपुंसि एतेपुंस्येव
अहश्चरात्रिश्चअहोरात्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः पुण्यरात्रः संख्यापूर्वंरात्रं
क्लीबं द्विरात्रं अतिरात्रः राजाहःसखिभ्यष्टच् एतदंतात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात् परमराजः
अतिराजा द्वेअहनीभृतोद्व्यहीनः कुसमत्वः अह्नष्टखोरेव टिलोपः उत्तमाहः नात्र
अह्नोह्नएतेभ्यः सर्वादिभ्योहनशब्दस्याह्नादेशःसमासांतेपरे अह्नोदंतात् अदंतपूर्वपद १५

स्याह्नोनस्मात्ः सर्वाह्नः नसंख्यादेःसमाहारे अह्नोह्नादेशोन संख्यादेरितिस्पष्टार्थं द्वयोर
ह्नोःसमाहारः द्व्यहः त्र्यहः उत्तमैकाभ्यांच अह्नोह्नादेशोनउत्तमशब्दोंत्यार्थः पुण्यशब्दमा
ह पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टः पुण्याहं सुदिनाहं एकाहः अग्राख्यायामुरसः टच्
अश्वानामुरःअश्वोरसं मुख्योश्वइत्यर्थः ग्रामकौटाभ्यांतक्ष्णः ग्रामतक्षः कौटतक्षः अतेः
शुनः अतिश्वोवाराहः उपमानादप्राणिषु अप्राणिविषयकोपमानवाचिनःशुनष्टच् आ
कर्षःश्वेव आकर्षश्वः उत्तरमृगपूर्वाच्चसक्थ्नः चादुपमानात् उत्तरसक्थं पूर्वसक्थं फल
कमिवसक्थि फलकसक्थं नावोद्विगोः द्विनावं अर्धाच्च अर्धनावं खार्याःप्राचो द्विगोर
र्धाच्चखार्याष्टज्वा द्विखारं द्विखारि अर्धखारी द्वित्रिभ्यामञ्जलेःटज्वास्याद्विगौ द्व्यञ्जलि द्व्यञ्जलं

म·सि·
कौ·
१५१
151

ब्रह्मणोजानपदाख्यायां ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् सुराष्ट्रेब्रह्मासुराष्ट्रब्रह्मः कुमहद्भ्यामन्यतर
स्यां कुब्रह्मा कुब्रह्मः महाब्रह्मा महाब्रह्मः आन्महतस्तुल्यार्थे प्रकारवचनेजातीयरः महाप्र
कारो महाजातीयः द्व्यष्टनःसंख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः आत्स्यात् द्वादश अष्टादश अब
हुव्रीह्यशीत्योःकिं द्वित्राः द्व्यशीतिः प्राक्शतादित्येव नेह द्विशतं द्विसहस्रं त्रेस्त्रयः त्रि
शब्दस्यत्रयस्स्यात् एवंविषये त्रयोविंशतिः विभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतौसर्वेषां द्व्यष्टनोस्त्रे
श्चप्रागुक्तंवाचत्वारिंशदादौपरे द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् अष्टाच
त्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् एवंपंचाशत् षष्टिसप्ततिनवतिषु परवल्लिंगं
द्वंद्वतत्पुरुषयोः एतयोःपरपदस्येवलिंगंस्यात् कुक्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौ अ १५१

ईपिप्पली द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु न पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पुरोडा

सः प्राप्तोजीवकः आपन्नजीवकः अलंकुमार्यै अलंकुमारिः अतएवज्ञापकात्समासः निष्कौ

शांबिः पूर्ववदश्ववडवौ द्वित्वमतंत्रं अश्ववडवौ अश्ववडवान् अश्ववडवैः अपथंनपुंसकं

तत्पुरुषइत्येव अन्यत्र तु अपथोदेशः कृतसमासांतग्रहणान्नेह अपंथाः अकारांतोत्तरपदोद्वि

गुः स्त्रियांइष्टः पंचफली आवंतोवा पंचखट्वं पंचखट्वी पात्राद्यंतस्यन पंचपात्रं त्रिभु छाया

बाहुल्ये छायांतस्ततत्पुरुषोनपुंसकंस्यात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये इक्षूणांछाया इक्षुच्छायं सभा

राजामनुष्यपूर्वा राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्चसभांतस्तत्पुरुषोनपुंसकंस्यात् इनसभं

ईश्वरसभं पर्यायस्यैवेष्यते नेह राजसभा चंद्रगुप्तसभा अमनुष्यशब्दोरूढ्या रक्षःपि

म. सि.
कौ.
१५२
152

शाचादीनाम् रक्षःसभं पिशाचसभं विभाषा सेनासुराछायाशालानिशानां एतदंतस्तत्पुरुषः
क्लीवं वा स्यात् ब्राह्मणसेनं ब्राह्मणसेना यवसुरं यवसुरा कुड्यछाया कुड्यछायं गोशालं गोशाला श्वनि
शं श्वनिशा तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह दृढसेनो राजा असेना परमसेना इत्यादि
अशाला च संघातार्थीया सभा तदंतस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात् स्त्रीसभं स्त्रीसंघात इत्यर्थः अशाला
शाला किं धर्मसभा धर्मशाला इत्यर्थः अर्द्धर्चाः पुंसि क्लीवे च स्युः अर्द्धर्चं अर्द्धर्चः एवं ध्वजती
र्थशरीरमंडपयूषदेहांकुशकलशसूत्रपात्रादयः सामान्येनपुंसकं मृदुपचति प्रातःकम
नीयं इति तत्पुरुषः ॥ शेषो बहुव्रीहिः अधिकारोयं प्राग्द्वंद्वात् अनेकमन्यपदार्थे अने
कं प्रथमांतमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ सप्तम्यं १५२

नेविशेषणांचबहुव्रीहौ॥ सर्वस्मात् हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञायां हलंतादंतात्सप्तम्या अलुक् नवि
सारः युधिष्ठि वनेकसेरुकः अरण्येतिलकः अमूर्द्धमस्तकात्स्वांगादकामे मूर्द्धमस्तकाभिन्नाद्ध
लंतादंतात्सप्तम्या अलुक् कामभिन्ने उत्तरपदे उरसिलोमा कंठेकालः अकामे किं मुखेकामः
अमूर्द्धमस्तकात्किं मूर्द्धशिखः मस्तकशिखः अतएवज्ञापकात्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः प्रा
प्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदकोग्रामः ऊढरथोनड्वान् उपहृतपशूरुद्रः उद्धृतौदना स्थाली पीतां
बरोहरिः वीरपुरुषोग्रामः प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च प्रपतितपर्णः प्रपर्णः
नञोस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः अविद्यमानोपुत्रः अपुत्रः स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समा
नाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु उक्तपुंस्कादनूङ् ऊङोभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्द

स्यपुंवाचकस्यैवरूपंस्यात्समानाधिकरणे नतुपूरण्यांप्रियादौचपरतः गोस्त्रियोरितिह्रस्वः चित्रगुः
रूपवद्भार्यः अनङ् किं वामोरूभार्यः भाषितपुंस्कात् किं गंगाभार्यः समानाधिकरणे किं कल्याण्या
माता स्त्रियां किं कल्याणी प्रधाने यस्य स कल्याणीप्रधानः पूरण्यां तु अपूरणीप्रमाण्योः पूर
णार्थप्रत्ययांते यत्स्त्रीलिंगं तदंतात्प्रमाण्यंताच्चबहुव्रीहेरप् स्यात् कल्याणीपंचमी यासां रात्री-
णां ताः कल्याणीपंचमा रात्रयः स्त्रीप्रमाणी यस्य स्त्रीप्रमाणः पुंवद्भावनिषेधोऽप्रत्ययस्य प्रधान
पूरण्यामेव रात्रिः पूरणी वा आचेत्युक्तोदाहरणे पूरणीमुख्या अन्यत्र तु नद्यृतश्च नद्युत्तरप
दादृदंतोत्तरपदाच्चबहुव्रीहेः कप् वा आचेत्युक्तोदाहरणे पूरणीमुख्या अन्यत्र तु नद्यृतश्च नद्यु
त्तरपदादृदंतोत्तरपदाच्चबहुव्रीहेः कप् पुंवद्भावः केऽणः केपरेऽणो ह्रस्वः इति प्राप्ते न कपि क

पिपरेनद्मस्य: कल्याणंपंचमीकःपत्तः अत्रतिरोहितावयवभेदस्यपदस्यान्यपदार्थतयारा
त्रिरप्रधाने बहुकर्त्तृकः अप्रियादिषुकिं कल्याणीप्रियः प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा
दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कांता क्षांता समा चपला दुहिता वामा अवला तनया
मामान्यनपुंसकं दृढंभक्तिर्यस्यसदृढभक्तिः स्त्रीत्वविवक्षायांतु दृढाभक्तिः तसिलादिषु
कृत्वसुजंतेषुस्त्रियाःपुंवत्स्यात् ततस्यो तरपतमपो चरट्जातीयरो कल्पदेशीयरो रूप
पपाशपो थाल् तिल्थनो पषुस्त्रियाः गुणवचनस्यकिं कत्र्र्याभावःकत्रीत्वे पुंवत् बह्वी
षु बहुत्ववद्गतवुस्यादि त्वतलोर्गुणवचनस्य शुक्लायाभावः शुक्लत्वं शुक्लता भस्यादेत
द्धिते हस्तिनीनांसमूहोहास्तिकं अढेकिं रोहिणोयः कद्रुकयादीनामेजादिषु कद्रुरांडे स्र

गपदं स्त्रगात्तीरं काकमावः कुट्टमानिनोश्च पुंवत् पनीउवाचरति पतायते श्येनीवाचर
तिश्येमायतेदर्शनीयांमन्यतेदर्शनीयमानिनी नकोपधायाः स्त्रियाः पुंवत् याचिकाभार्याः
रसिकाभार्यः मद्रिकायते मद्रिकामानिनी पाकाभार्यायस्यस तद्धितग्रहणान्नेह पाक
भार्यः संज्ञापूरण्योश्चनपुंवत् दत्ताभार्यः पंचमीभार्यः वृद्धिनिमित्तस्यचतद्धितस्यारक्त
विहकायावृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोरक्तविकारार्थस्तदंतस्त्रीनपुंवत् सुकेशीभार्यः स्वांगा
त्किंपटुभार्यः इतःकिं अकेशभार्यः मानिनीवक्तव्ये सुकेशमानिनी जातेश्चनपुंवत् शू
द्राभार्यः संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याःसंख्येये संख्येयार्थयासंख्ययाऽव्ययादयः
समस्यंतेसबहुव्रीहिः बहुव्रीहौसंख्येयेडजबहुगणात् संख्येयेयोबहुव्रीहिस्तस्माड्

चस्मात् समासांतः दशानां समीपे ये संति ते उपदशाः नवएकादशा वेत्यर्थः संख्यायाल्पसंख्य—
वाच्यः निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्र— निर्गतस्त्रिंशतोंगुलिभ्यो निस्त्रिंशतोंगु
लिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः अबहुगणात् किं उपबहवः उपगणाः तिविंशतेर्डिति विंशतेर्भस्य
तिशब्दस्य तेर्लोपो डिति आसन्नविंशाः अदूरत्रिंशाः अधिकचत्वारिंशाः द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः
दिङ्नामान्यंतराले दिङ्नामान्यंतराले वाच्ये प्राग्वत् दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोन्तरालं दक्षि
णपूर्वा तत्रतेनेदमिति सरूपे सप्तम्यंते ग्रहणविषये सरूपपदे तृतीयांते च प्रहरणविषये उ
द्भृत्य युद्धमित्यर्थे समस्यते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः अन्येषामपि दृश्यते इच् कर्मव्यति
हारे बहुव्रीहौ पूर्वपदांतस्य दीर्घः केशेषु २ गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि दंडैर्दंडैश्च प्रह

त्येवंयुद्धंप्रवृत्तंदंडादंडि मुष्टीमुष्टि तेनसहेतितुल्ययोगे तुल्ययोगेवर्त्तमानेसहेत्येतत् तृतीया
तेनप्राग्वत् वोपसर्जनस्य बहुव्रीहेरवयवस्यसहस्यसः स्याद्वा पुत्रेणसहसपुत्रः सहपुत्रो
वागतः प्रकृत्याशिषि सहशब्दः प्रकृत्यास्यादाशिषि स्वस्तिराज्ञे सहपुत्राय सहामात्या
य अगोवत्सहलेष्वितिवक्तव्यम् सगवे सवत्साय सहलाय बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोः
स्वांगात्षच् स्वांगवाचिसक्थ्यक्ष्यंताद्बहुव्रीहेः षच् दीर्घसक्थः जलजाक्षी स्वांगात्किं दी
र्घसक्थिशकटं स्थूलाक्षावेणुयष्टिः अक्ष्णोऽदर्शनादितिवक्ष्यमाणोच् द्वित्रिभ्यांषमूर्द्धः
द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः अंतर्वहिर्भ्यांचलोम्नः अप्स्यात् अंतर्लोमः वहिर्लोमः पादस्यलोपोह
स्त्यादिभ्यः हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्यपादस्यलोपः व्याघ्रस्येवपादावस्यव्याघ्रपात्

ग्रहस्त्यादिभ्यः किं हस्तिपादः कुसूलपादः संख्यासुपूर्वस्य पादस्यलोपः द्विपात् सुपात्
उद्विभ्यां काकुदस्यलोपः उत्काकुत् विकाकुत् पूर्णाद्विभाषा पूर्णकाकुदः सुहृद्दुर्हृ
दौमित्रामित्रयोः सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते सुहृन्मित्रं दुर्हृदमित्रः नेतनंदत्रेष्व
पवक्तव्यः सुगोनेतायासा रात्रीणांताः सुगनेत्रा रात्रयः शुभ्रनेत्रा ग्रभूनासिकासंज्ञायां
नसंचास्थूलात् नासिकोनादद्ब्रह्मीहेरच नासिकाशब्दस्य नसंप्राप्नोति नस्थूलपूर्वपदा
त्संज्ञायामगः पूर्वपदस्थान्निमित्तान्नस्य णः स्यात् संज्ञायां नन्नगकारव्यवधाने द्रुखि
नासिकायस्य द्रुणसः खरखराभ्यां वानस् खरणाः खरणः पदेत्यजपीष्यते खुरणसः
स्थूलात्किं स्थूलनासि खरणसः उपसर्गाच्च उन्नसः वेर्ग्रोवक्तव्यः विगतानासिकायस्यविग्रः ख्यश्च विख्यः न

म.सि.
कौ.
१५८
156

नञ्दुःसुभ्योहलिसक्थ्योरन्यतरस्यां अच् अहलः अहलिः असक्थः असक्थिः एवंदुःसुभ्यां
शक्त्योरितिपाठांतरम् अशक्तः अशक्तिः नित्यमसिच्प्रजामेधयोः नञ् दुःसुभ्यएवअप्रजाः
दुःप्रजाः सुप्रजाः अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः धर्मादनिचकेवलात् केवलात् पूर्वपदाद्योध
र्मशब्दस्तदंताद्बहुव्रीहेरनिच् कल्याणधर्मा केवलात् किंपरमः स्वोधर्मोयस्येतित्रिपदेब
हुव्रीहौमाभूत् इच्कर्मव्यतिहारे केशाकेशि मुशलामुशलि प्रसंभ्यांजानुनोर्ज्ञुः प्रज्ञुः
संज्ञुः ऊर्ध्वाद्विभाषा ऊर्ध्वज्ञुः ऊर्ध्वजानुः धनुषश्च धन्वंतस्यबहुव्रीहेरनङादेशः शार्ङ्गध
न्वा वासेज्यायो शतधन्वा शतधनुः जायायानिङ् जायांतस्यबहुव्रीहेर्निङादेशः लोपोव्यो
र्वलि युवतिर्जायायस्ययुवजानिः गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः उद्गंधिः पूतिगंधिः सुगंधिः सु १५८

रभिगंधिः उपमानाच्च पद्मस्येव गंधो यस्य पद्मगंधिः वयसि दंतस्य दतृ संख्यासुपूर्वस्येव द्विद
न् चतुर्दन् सुदन् अग्रांतशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्चवा कुड्मलाग्रदंतः कुड्मलाग्रदन् उरःप्रभृ
तिभ्यः कप् व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्कः अर्थान्नञः अनर्थकं नञः किं अपार्थकं इनः स्त्रियां
इन्नंताद्बहुव्रीहेः कप् बहुदंडिका नगरी अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंतविधिं
प्रयोजयंति बहुवाग्मिका शेषाद्विभाषा अनुक्तसमासांताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कब्वा
महायशस्कः महायशाः अनुक्तेत्यादि किं व्याघ्रपात् आपोन्यतरस्यां कपिह्रस्वः बहुमालकः
नसंज्ञायां शेषादिति प्राप्तः कप् न विश्वेदेवा अस्य विश्वदेवः ईयसश्च ईयसंतोत्तरपदान्न कप्
न बहुः श्रेयांसो अस्य बहुश्रेयान् गोस्त्रीति प्राप्ते ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यं बहुश्रेयसी बहुव्रीहेः किं

म॰ सि॰ कौ॰ १५७ 157

अग्निश्रेयसि वेदितेश्रातः पूजार्थश्चात्रेनानकप् प्रशस्तोश्चानाश्रस्य प्रशस्तश्चाना सश्चाना वेदिते

किं सर्वश्चार्तकः सर्वनामसंख्ययोः बहुव्रीहौ पूर्वनिपातः सर्वश्वेतः द्विशुक्लः संख्यायाः अस्

यस्याः द्वित्राः द्वंद्वेच द्वादश वाप्रियस्य गडुप्रियः प्रियगडुः गड्वादेः परासप्तमी गडुकंठः क्वचि

न्न वहेगडुः निष्ठांते वहुव्रीहौ पूर्वंस्यात् कृतकृत्यः जातिकालसुखादिभ्यपरानिष्ठा सारंगजग्धी

मासजातः सुखजातः वाहिताग्न्यादिषु आहिताग्निः अग्न्याहितः आकृतिगणोयं इतिवहु

व्रीहि ॥ चार्थेद्वंद्वः अनेकं सुवंतं चार्थवर्त्तमानेवासमस्यते सद्वंद्वः समुच्चयान्वाचयेतरे

तरयोगसमाहारास्वार्थाः तत्रेश्वरंगुरुंचभजस्वेतिपरस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः

समुच्चयः भिक्षामरगांचानयेति अन्यतरस्यानुषंगिकत्वेन्वाचयः अनयोरसामर्थ्यात्समा १५७

सेन पचावहिरौ छिंधीति मिलितानामन्वयः इतरेतरयोगः संज्ञापरिभाषं इति समाहारः

राजदंतादिषु परं पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् दंतानां राजा राजदंतः धर्मादिष्वनियमः अ

र्थधर्मौ धर्मार्थौ दंपती जंपती जायापती जायायाः शब्दस्य जंभावो दंभावश्च वा निपात्य

ते आकृतिगणोयं द्वंद्वे घि पूर्वं स्यात् हरिहरौ अजाद्यदंतं ईशकृष्णौ अल्पाच्तरं शिवके

शवौ ऋतुनक्षत्राणां समानाक्षराणामानुपूर्व्येण हेमंतशिशिरवसंताः कृत्तिकारोहिण्यौ

समानाक्षराणां किं ग्रीष्मवसंतौ लघ्वक्षरं पूर्वं कुशकाशं अभ्यर्हितं च तापसपर्वतौ व

र्णानामानुपूर्व्येण ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः भ्रातुर्ज्यायसः युधिष्ठिरार्जुनौ द्वंद्वश्च प्रा

णितूर्यसेनांगानां एषां द्वंद्व एकवत् पाणिपादं मार्दंगिकपाणविकं रथिकाश्वारोहं

म॰ सि॰
कौ॰
१५८
158

अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्यानां अध्ययनेनप्रत्यासन्नाख्यायेषांद्वंद्वएकवत् पदकक्रमकं जाति
रप्राणिनां प्राणिवर्जंजातिवाचिनांद्वंद्वएकवत् धानाशष्कुलि प्राणिनांतु विट्शूद्राः वि
शिष्टलिंगोनदीदेशोऽग्रामाः ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनांभिन्नलिंगानांद्वंद्वएकवत् उध्य
श्चइरावतीचउध्यैरावति गंगाशोणं कुरवश्चकुरुक्षेत्रंचकुरुकुरुक्षेत्रं क्षुद्रजंतवः एषांद्व
द्वएकवत् यूकालिक्षं आनकुलात्क्षुद्रजंतवः येषांचविरोधःशाश्वतिकः प्राग्वत् अ
हिनकुलं गोव्याघ्रं काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषाबृक्षेतिप्राप्तेचकारेणबाध्यते
शूद्राणामनिरवसितानां अबहिष्कृतानांशूद्राणांद्वंद्वःप्राग्वत् तक्षायस्कारं ग्रामाद्व
हिष्कृतानांचोऽजलमरलपाः गवाश्वप्रभृतीनिच यथोच्चारितानिसाधूनिदासीदासमि

णादि विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां वृक्षा
दीनांसप्तानांद्वंद्वः अश्ववडवेत्यादि द्वंद्वत्रयंचप्रागवत्तव्या वृक्षादौविशेषाणामेवग्रहणं
प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः रुरुपृषतं रुरुपृषताः कुशकाशं कुशकाशाः व्रीहियवं
व्रीहियवाः दधिघृतं दधिघृते गोमहिषं गोमहिषाः शुकवकं शुकवकाः अश्ववड
वं अश्ववडवौ पूर्वापरं पूर्वापरे अधरोत्तरं अधरोत्तरे अधरोत्तरे फलसेनावनस्पति
मृगशकुनिक्षुद्रजंतुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेवद्वंद्व एकवदितिवाच्यं बदराणिचा
मलकानिचबदरामलकं नेकहि प्रकृतौनबदरामलके रथिकाश्वारोहाविसादि नद
धिपयआदीनि नएकवत्स्युः दधिपयसी इध्माबर्हिषी निपातनाद्दीर्घः ऋक्सामे

म॰ सि॰ कौ॰
१५९
159

वाय्वग्नसे आनङृतो द्वंद्वे विद्यायोनिसंबंधिवाचिनामृदंतानामानङ्स्यात् उत्तरपदे
परे होतापोतारौ मातापितरौ पुत्रेत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ देवताद्वंद्वे च ३।२६ उत्तरपदे परे
आनङ् मित्रावरुणौ वायोः शब्दप्रयोगे प्रतिषेधः अग्निवायू वाय्वग्नी ईदग्नेः सोम
वरुणयोः देवताद्वंद्व इत्येव अग्निस्तुत्स्तोमसोमाः अग्नेः परेषां एषां सस्य षः स्यात् समा
से अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ ३।२८ इद्वृद्धौ वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरि
द्वादेशो देवताद्वंद्वे अग्नीमरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म अग्नीवरुणौ देवते अ
अस्य आग्निवारुणं देवताद्वंद्वे च ३।२१ उभयपदवृद्धिः अलौकिके वाक्ये आनङ्मीत्येव
वा पिताद्यः वृद्धौ किं अग्नेंद्रः नेंद्रस्य परस्य उत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः विधान आग्ना १५९

वैसत्वं दिवोद्यावा देवताद्वंद्वे उत्तरपदे द्यावाभूमी मातरपितरौ उदीचां उदीचांकिं
मातापितरौ द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहारे चवर्गांताद्दषहांताद्द्वंद्वात् टच् समाहारे वा
क्त्वचं त्वक्स्रजं शमीदृषदं वाक्त्विषं छत्रोपानहं समाहारेकिं प्रावृट्शरदौ इ
तिद्वंद्वः अथैकशेषः सरूपाणां विरूपाणामपि समानार्थानां वक्रदंडश्च कुटिल
दंडश्च वक्रदंडौ कुटिलदंडौ वृद्धोयूनातल्लक्षणश्चेदेवविशेषः यूनासहोक्तौ गोत्रंशि
ष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नंवैरूप्यं स्यात् गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ
वृद्धः किं गर्गगार्ग्यायणौ यूनाकिं गर्गगार्ग्यौ कृत्स्नः किं गार्ग्यवात्स्यायनौ स्त्रीपुंव
च्च यूनासहोक्तौ वृद्धास्त्रीशिष्यते तदर्थश्च पुंवत् गार्गीच गार्ग्यायणौचगर्गाः पुमान्स्त्रि

म॰सि॰
कौ॰
१८
160

याः स्त्रियासहोक्तौपुमानशिष्यते तल्लक्षणएवविशेषश्चेत् हंसीचहंसश्चहंसौ ब
भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्यां भ्राताचस्वसाचभ्रातरौ पुत्रश्चदुहिताचपुत्रौ नपुंस
कमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां अक्लीबेनसहोक्तौक्लीबंशिष्यतेतच्चवाए
कवत्स्यात्तल्लक्षणएवविशेषश्चेत् शुक्लःपटः शुक्लापटी शुक्लंवस्त्रं तदिदंशु
क्लंतानीमानिशुक्लानि पितामात्रा मात्रासहोक्तौपितावाशिष्यते माताचपि
ताचपिताचपितरौ माताचपितावैपि श्वशुरश्वश्र्वा श्वश्र्वासहोक्तौश्वशुरःवाशि
ष्यते श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ त्यदादीनिसर्वैर्नित्यं सर्वैःसहोक्तौत्यदादीनिनित्यंशिष्य
न्ते सचदेवदत्तश्चतौ त्यदादीनांमिथःसहोक्तौयत्परंतच्छिष्यते सचयश्चयौ पूर्व १८

शेषापिसंहवचनेऽन्यतरस्यांनिभाष्यं सचयस्मात्तौ महदादितःशेषेपुंनपुंसकतोलिंगवचनानि
महदादीनांशेषेसहविवक्षितेषुयःपुमान्यस्माच्चनपुंसकंनदृष्टेनलिंगप्रतिपादकानि
भवंति सचेदेवदत्तस्मात्तौ तच्चदेवदत्ताचयज्ञदत्ताचयज्ञदत्ताचतानि ग्राम्यपशुसं
घेष्वतरुणेषुस्त्री पशुसहविवक्षायांस्त्रीशिष्यते गावइमाः ग्राम्येतिकिंरुरवइमे
पशुग्रहणंकिंब्राह्मणाः संघेषुकिं एतौगावौ अतरुणेषुकिं वत्साइमे अनेक
शफेष्वितिवाच्यम् अश्वाइमे इत्येकशेषः ऋकारत्वृंःपद्यामानदे ऋगाद्ये
तस्यसमासस्यचप्रत्ययौतावयवः अतेयाप्रत्तदंतस्यनप्रह्वेचः अन्तश्च वहुव्रीव
ध्येतयैव नेह अन्तकाम वहुर्कत्रके विप्रोऽपूः विस्मपुरं विमलापसरः ह्रीतरु

म.सि.
कौ.
१६१
161

पसर्गेभ्योपईत् द्वीपं अंतरीपं प्रतीपं अवर्णांताद्वा प्रेपं प्रापं परेपं परापं ऊदनोर्दे
शे अनूपो देशः राजधुरा अक्षेत अक्षधूः दृढधूः सखिपथः रम्यपथो देशः
अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः एतत्पूर्वात्सामलोमांतात्समासांतादच्स्यात् प्रतिसामं
अनुसामं अवसामं प्रतिलोमं अनुलोमं कृष्णोदकपांडुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते
कृष्णभूमः उदग्भूमः पांडुभूमः द्विभूमः त्रिभूमः प्रासादः संख्याया नदीगोदावरीभ्यां
च पंचनदं सप्तगोदावरं अजितियोगविभागादन्यत्रापि पद्मनाभः अक्ष्णोऽदर्शना
त् अचक्षुपर्यायादक्ष्णोऽच्स्यात् समासांतः गवामक्षीव गवाक्षः अचतुरविचतुरसुच
तुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिं १६१

द्विवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोप
शुनगोष्ठश्वाः अदेताः पंचविंशतिर्निपात्यंते अपाभ्यांचतुरोऽजिष्यते त्रिचतुराः समीपे
उपचतुराः ब्रह्महस्तिभ्यांवर्चसः अच् हस्तिवर्चसं ब्रह्मवर्चसं पल्यराजभ्यांचेतिवक्तव्यं
पल्यवर्चसं राजवर्चसं अवसमंधेभ्यस्तमसः अवतमसं संतमसं अंधतमसं अन्ववतप्ताद्र
हसः अनुरहसं अवरहसं तप्तरहसं प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् उरसः प्रतिप्रत्युरसं अनु
गवमायामे एतन्निपात्यतेदीर्घत्वे अनुगवं यानं यस्यचायाम इतिसमासः ॥ उपस
र्गादध्वनः प्रगतोऽध्वानंप्राध्वोरथः नपूजनात् पूजनार्थात्परेभ्यःसमासांतानस्युः सु
राजा अतिराजा स्वतिभ्यामेव नेह परमराजः किमःक्षेपे कुत्सितोराजा किंराजा किं

म॰ सि॰
कौ॰
१६२
162

संख्या किंगोः नञस्तत्पुरुषात् अराजा नञ्पुरुषात्किं अपुरं शकटं पथो विभाषा अ
पथं अपंथाः नञ्तत्पुरुषादित्येव अपथो देशः इति समासांताः अलुगुत्तरपदे इत्य
धि — स्य ओजःसहोंभस्तमसस्तृतीयायाः अलुक् ओजसाकृतमित्यादि अंजस उप
संख्यानम् अंजसाकृतं आत्मनश्च तृतीयायाः अलुक् पूरणार्थे इति वक्तव्यम् एव
पूरणप्रत्ययांते उत्तरपदे इत्यर्थः आत्मनापंचमः पूरणे किं आत्मकृतं वैयाकरणा
ख्यायां चतुर्थ्याः आत्मन इत्येव आत्मनेपदं आत्मनेभाषाः परस्य च परस्मैप
दं परस्मैभाषा हलदंतेति ङेरलुक् त्वचिसारः गवियुधिभ्यां स्थिरः सस्य षः गवि
ष्ठिरः युधिष्ठिरः अरण्येतिलकः अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः हृद्युभ्यां च १६२

हृदिस्पृक् दिविस्पृक् मध्याद्गुरौ मध्येगुरुः अंताच्च अंतेगुरुः अमूर्द्धमस्तकात्स्वांगादः
कामे कंठेकालः उरसिलोमा अमूर्द्धमस्तकात्स्वांगात्किं मूर्द्धशिखः मस्तकशिखः
अकामेकिं मुखकामः तत्पुरुषेकृतिबहुलं स्तंबेरमः कर्णेजपः शयवासवासि
ष्वकालात्वालुक् खेशयः खशयः ग्रामेवासः ग्रामवासः ग्रामेवासी ग्रामवासी
षष्ठ्याआक्रोशे चौरस्यकुलं आक्रोशेकिं ब्राह्मणकुलंवाग्दिक्पश्यद्भ्योयुक्तिदंडह
रेषु षष्ठ्याअलुक् वाचोयुक्तिः दिशोदंडः पश्यतोहरः आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामु
ष्यकुलिकेति देवानांप्रियइतिच सर्वत्रअन्यत्रदेवप्रियः शेफपुच्छलांगूलेषुशुनः शुनः
शेफः शुनःपुच्छः शुनोलांगूलः दिवश्चदासे दिवोदासः ऋतोविद्यायोनिसंबंधे

भ्यः होतुरन्तेवासी होतुःपुत्रः पितुरन्तेवासी विभाषा स्वसृपत्योः ऋदंतात्षष्ठ्या अलुग्
वा स्वसृपत्योर्मातृपितृभ्यामन्यतरस्यां स्वसुः ससस्य षः स्यात्समासे मातुःष्वसा मातुः
स्वसा पितुःष्वसा पितुःस्वसा ननंदुःपतिः ननांदृपतिः लुक्पक्षे तु मातृपितृभ्यां
स्वसा स्वसुः ससस्य षः स्यात्समासे इत्यलुक्समासः ॥०॥ घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्र
मतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः भाषितपुंस्काद्यो ङीप् तदंतस्यानेकाचो ह्रस्वः घरूप
कल्पप्रत्ययेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु ब्राह्मणितमा इत्यादि नद्याः शेषस्यान्यतर
स्यां अङ्यंतनद्याः ङ्यंतैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा ब्रह्मबंधूतरा ब्रह्मबंधुतरा स्त्रीतरा
स्त्रितरा कृन्नद्या न लक्ष्मीतरा उगितश्च विदुषीतरा ह्रस्वाभावपक्षेप्येवं विद्वत्तरा १६३

पादस्यपदाज्यातिगोपहतेषु पादाभ्यामजत्यतीतिपदाजिः पदातिः अजत्यतिभ्यांपादेचेति
णिप्रत्ययः पदगः पदोपहतः पद्यत्यतदर्थे पादस्यपत्तदर्थेयति पादौविध्यंतिपद्याः
विध्यत्यधनुषेतिसमासः यत् अतदर्थेकिं पादार्थमुदकंपाद्यं पादार्घाभ्यांचेतियत्
उदकस्योदःसंज्ञायाम् उदमेघः उत्तरपदस्यचेतिवक्तव्यम् क्षीरोदः पेषवासवाहन
धिषुच उदपेषंपिनष्टि उदवासः उदवाहनः उदधिः एकहलादौपूरयितव्येन्य
तरस्यां उदकुंभः उदककुंभः एकेतिकिं उदकस्थालं पूरयितव्येतिकिं उदकपर्व
तः मंथोदनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषुच उदमंथः उदकमंथः उदौदनः
उदकौदनः इकोह्रस्वोङ्योगालवस्य इगंतस्यांङ्यंतस्यह्रस्वोवाउत्तरपदे ग्रामणिपुत्रः

म॰सि॰ कौ॰ १६४ 164 इकः किं रमापतिः अङ्गः किं गौरीपतिः ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ष्यङन्तस्य पूर्व
पदस्य संप्रसारणं पुत्रपत्योः परतः संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे कौमुदगन्ध्यायाः
पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः कौमुदगन्धीपतिः इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु इष्ट
कादीनां तदन्तानां च चितादिषु ह्रस्वः स्यात् इष्टकचितं पक्वेष्टकचितं इषीकतूलं माल
भारी उत्पलमालभारी ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोव
चनबन्धुषु समानस्य सः सज्योतिरित्यादि तीर्थे ये यादौ विवक्षिते समानस्य सः सतीर्थ्य
एकगुरुकः समानतीर्थे वसतीति यत्प्रत्ययः विभाषोदरे सोदर्यः समानोदर्यः दृग्दृ
शवतुषु सदृक् सदृशः दृक्षे चेति वक्तव्यम् सदृक्षः इदंकिमोरीश्की दृग्दृशवतुषु १६४

७ ईदृक् ईदृशः कीदृक् कीदृशः दृदेव कीदृक्षः ईदृक्षः अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगा
षीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागछेषु अन्यदाशी अन्यदाशा अन्यदास्था अन्य
दास्थितः अन्यदुत्सुकः अन्यदूतिः अन्यद्रागः अषष्ठीत्यादि किं अन्यस्यान्येनवाशीः
अन्याशीः कारकेछेचनार्थे निषेधः अन्यस्य कारकोन्यत्कारकः अन्यस्यायमन्यदीयः
अर्थे विभाषा अन्यदर्थः कोःकत्तत्पुरुषेचि अजादौ उत्तरपदे कुत्सितोश्वः कदश्वः क
दन्नं कदुष्ट्रः तत्पुरुषे किं कुष्ट्रो राजा त्रौ च कत्त्रयः रथवदयोश्च कद्रथः कद्वदः तृणे
च जातौ कत्तृणं कापथ्यक्षयोः कापथं काक्षः ईषदर्थे काजलं विभाषा पुरुषे कापु
रुषः कापुरुषः कवंचोष्णे चात्का कोष्णं कवोष्णं कदुष्णं पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं

म॰सि॰ पृषदरं पृषोदरं तलोपः वारिवाहको बलाहकः पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वं भवेद्वर्णा
कौ॰ गमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरं मतौ बह्वचोनज
१६५ 165 रादीनां दीर्घः स्यात् अमरावती अनजिरादीनां किं अजरवती संज्ञायामित्येव नेह वल
यवती बह्वचः किं व्रीहिमती शरादीनां च शरावती वले वलप्रत्यये पूर्वस्य दीर्घः स्यात्
कृषीवलः उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुले परिपाकः परीपाकः अमनुष्ये किं निषा
दः नरे संज्ञायां विश्वानरः मित्रे चर्षौ विश्वामित्रः मुनौ दंतदंष्ट्राकर्णकुंदवराहपु
च्छपदेषु दीर्घो वाच्यः स्यादंतः प्रनिरंतः शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्यो संज्ञाया
मपि एभ्यो वनस्य णत्वं प्रवणे विभाषौषधिवनस्पतिभ्यां दूर्वावणं शिरीषवणं शिरी १६५

षवनं हारयमज पामेव नेह देवदारुवनं इरिकादिभ्योवा इरिकावनं इरिकावणं वाहन
माहितात् आरोप्यस्यैतेनवाचिस्थान्निमित्ताद्वाहनस्यणः इक्षुवाहणं पानंदेशेपूर्व
पदस्थान्निमित्तात्परस्यणः क्षीरेपानेयेक्षीरपाणाः उशीनरा सुरापाणाःप्राच्याः वाभाव
करणयोः क्षीरपाने क्षीरपाणं प्रातिपदिकान्तनुमविभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तात्प
रस्यपञ्चस्थितस्यनस्यणोवा माषवापिणौ व्रीहिवापाणि माषवापेण पक्षेमाषवापिना
वित्वादि कुमतिच कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वद हरिकामिणौ हरिकामिणा हरिकामेण
पदव्यवायेपिणत्वंन माषकुंभवापेन अतद्धितइति आर्द्रगोमयेण शुष्कगोमये
ण पारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायाम् एतानिसंज्ञानिनिपात्यंते पारस्करः किष्किंधा

तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट्तलोपश्च तत्पूर्वंचरत्वेन दकारोपि बोध्यः तद्बृहतो
र्दकारस्य तकारो लुप्यते करपत्योः सुट् चौरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः तस्करः बृ
हस्पतिः प्रायस्य चित्तिचित्तयोः प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तं वनस्पतिरित्यादि आकृति
गणोयं इति लघुसमासप्रक्रिया श्रीरत्नचंद्रभक्तग्रहनेत्ररसदिग्वह्निसागराः वेदसि
द्धिशिवादित्याद्यातचंद्रः प्रकीर्तितः १ समर्थानां प्रथमाद्वा इदं पदत्रयमधिक्रियते प्रा
ग्दिश इतियावत् प्राग्दीव्यतोऽण् तेनदीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते अश्वपत्यादिभ्य
श्च एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु अश्वपतेरपत्यादि तद्धितेष्वचामादेरिति
वृद्धिः आश्वपतं गाणपतं दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु १९९

दितेरपत्यादिर्दैत्यः अदितेरादित्यस्यवाआदित्यः यमोमयोर्द्वेवाचे मयडितिपंचमी प
णाइतिषष्ठी पत्येयस्यद्वित्वे हलोयमांयमिलोपोवास्यात् इतिअसतिलोपे द्वित्वेचस्या
ति त्रियंरूपं असतिलोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्वियं द्वित्वभावेचलोपेसतिएकयं प्राजा
पत्यः पृथिव्याञाञौ पार्थिवा पार्थिवी देवाद्यञञौदैव्यं दैवं बहिषष्टिलोपोयञ्च
बाह्यः ईकक्कवितिचतद्धिते अचामादेरचोवृद्धिः वाहीकः गोरजादिषुसंगेयत् गोर
पत्यादिगणे उत्सादिभ्योऽञ् औत्सः इत्यपत्यादिविकारांतार्थाः साधारणाः प्रत्ययाः
स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञौभवनात् धान्यानांभवने इत्यतः प्रागर्थेष्वाभ्यामेतौस्तः स्त्रैणः
पौंस्नः नस्यापत्यं षष्ठ्यांतात्कृतसंधेः समर्थात्दपत्येऽर्थेउक्ताः वक्ष्यमाणाश्चप्रत्ययावास्युः

म॰सि॰
कौ॰
१६७
167

ओर्गुणः उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनि
त्य इति ज्ञापयितुं नेह स्वायंभुवमित्यादिसिद्धिः उपगोरपत्यमौपगवः आश्वपतः दैत्यः औ
त्सः स्त्रैणः पौंस्नः अपत्यंपौत्रप्रभृति गोत्रं अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्
एको गोत्रे गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात् उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः गर्गादिभ्यो यञ् गोत्रा
पत्ये गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः वात्स्यः यञञोश्च गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोर्लु
क् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियां गर्गाः वत्साः गोत्रेऽलुगचि अजादौ प्रागदीव्यतीये विवक्षि
ते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् गर्गाणां छात्राः वक्ष्यमाणो वृद्धाच्छः आपत्यस्य तद्धितेना^
ति हलपरस्यापत्ययस्य लोपस्तद्धिते न त्वाकारे गार्गीयाः प्रागदीव्यतः किं गर्गेभ्यः हिते १६७

गार्गीयं अविविकिं गर्गस्यागतेस्मृयंजीवतितुवंशेयुवा वंशेपित्रादौजीवतिपौत्रादेर्यदप
त्यंचतुर्थादितद्युवसंज्ञंस्यात् गोत्राद्यून्यस्त्रियां यूनापत्येविवक्षितेगोत्रप्रत्ययान्तादेवप्र
त्ययःस्यात् स्त्रियांनयुवसंज्ञा यञिञोश्चगोत्रे यौयञिञौतदन्तात्फक् आयनेयीनी
यियःफढखछघांप्रत्ययादीनां प्रत्ययादेःफस्यआयनढस्यएय्खस्यईन्छस्यईय्घस्यइय
स्युः गार्ग्यस्ययुवापत्यंगार्ग्यायणः अतइञ् अपत्येर्थे दाक्षिः बाह्वादिभ्यश्च औडुलो
मी लोम्नोपत्येषुबहुष्वकारोवक्तव्यः बाह्वादिगणापवादः उडुलोमाः आकृतिगणो
ये अनृष्यानन्तर्येविदादिभ्योञ् येत्वत्रानृषयस्तेभ्योपत्येन्यत्रतुगोत्रे विदस्यगो
त्रंवैदः वैदाः पौत्रः पौत्रौ यञञोश्चेति सूत्रेप्रवराध्यायप्रसिद्धंगोत्रं तेनेहन पौत्राः

म॰ सि॰
कौ॰
१६८
168

एवं दौहित्रादयः शिवादिभ्योऽण् अपत्ये शैवः गांगः ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च ऋषि
भ्यः वासिष्ठः वैश्वामित्रः अंधकेभ्यः श्वाफल्कः वृष्णिभ्यः वासुदेवः कुरुभ्यः नाकुलः सा
हदेवः मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च
द्वैमातुरः षाण्मातुरः भाद्रमातुरः स्त्रीभ्यो ढक् स्त्रीप्रत्ययांतेभ्यो ढक् वैनतेयः कन्यायाः
कनीन च चादण् कानीनो व्यासः कर्णश्च राजश्वशुराद्यत् राज्ञोजातावेव ये चाभा
वकर्मणोः यादौ तद्धिते अन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः राजन्यः जातावेवेति किं अ
न्प्रकृत्याऽणि परे राजनः श्वाशुर्यः क्षत्राद्घः क्षत्रियः जातावेव क्षात्रिरन्यः रेवत्या
दिभ्यष्ठक् ठस्येकः अंगात्परस्य ठस्य इकादेशः रैवतिकः गोत्रेकुंजादिभ्यश्च्फञ् अ १६८

तस्मन्नरस्त्रियां ब्रातवाचिभ्यश्च कुञ्जादिभ्य स्वार्थेञ्यः प्रत्ययः स्यात् कौञ्जायन्यः
कौञ्जायन्यौ बहुत्वे लुग्भवति ते ब्राध्नायन्यः नडादिभ्यः फक् गोत्र एव नाडायनः
चारायणः अनन्तरो नाडिः अश्वादिभ्यः फञ् गोत्रे आश्वायनः इतश्चानिञः इ
कारान्ताद्व्यचोपत्ये ढक् न तु इञन्तात् दौलेयः नैधेयः आत्रेयः आत्रेयौ अत्रि
भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च यञोगोत्रप्रत्ययस्य तत्कृते बहुत्वे लुक् स्या
त्तत्स्त्रियो अत्रयः भृगवः कुत्साः वसिष्ठाः गोतमाः अङ्गिरसः शुभ्रादिभ्य
श्च ढक् स्यादपत्ये शौभ्रेयः कल्याण्यादीनामिनङ् स्यात् ढक् काल्याणिनेयः
बान्धकिनेयः कुलटाया वा इनङ् मात्रे विकल्पते ढक् कुलटिनेयः पूर्वेणैव कौलटि

म.सि.
कौ.
१६४
169

नेयः कौलटेयः सतीभिक्षुकयत्रकुलटा चटकायापरक् चटकारितिवाच्यम् प्रातिपदकग्र

हणोलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणामितिसिद्ध्यति चटकस्यचटकायावाअपत्यंचायकेरः स्त्रियाम

पत्येलुग्वक्तव्यः तयोरेवअपत्यंचटका गोधायाढ्रक् गौधेरः शुभ्रादित्वात्ढक् गौधेयः द्व

द्वादिभ्योवा अंगहीनाः शीलहीनाश्चक्षुद्रास्तेभ्योवाढ्रक् पक्षेढक् काणेरः काणेयः दा

सेरः दासेयः पैतृष्वसृभ्यश्छण् अणोपवादः पैतृष्वस्रीयः ढकिलोपः पितृष्वसुरपत्यंलोपो

ढकि अतएवज्ञापकात्ढक् पैतृष्वसेयः मातृष्वसुर्यदुक्तंतदस्यापिस्यात् मातृष्वस्री

यः मातृष्वसेयः कुलात्खः कुलीनः तदंतादपिउत्तरसूत्रेअपूर्वपदादितिलिंगात् आढ्य

कुलीनः अपूर्वपदादन्यतरस्यां यत् ढकञौकुलादित्सेव पक्षेखः कुल्यः कौलेयकः कुली १६५

नः कौलः महाकुलादञ्खञौ वा स्तः पक्षे खः माहाकुलः माहाकुलीनः दुष्कुलाड्ढक् वा पक्षे
खः दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः स्वसुश्छः स्वस्रीयः भ्रातुर्व्यच्च चात्छः भ्रातृव्यः भ्रात्रीयः मनोर्जा
तावञ्यतौ षुक् च समुदायार्थो जातिः मानुषः मनुष्यः नतोऽणाउपसंख्याने षपूर्वहन्धृतरा
ज्ञामणि एषामणि तद्धिते नोऽकारलोपः तद्धिते नाताः तिकादिभ्यः फिञ् तैकायनिः वृद्धिर्य
स्याचामादिस्तद्वृद्धं यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धिसंज्ञं स्यात् उदीचां वृद्धादगोत्रा
त् आम्रगुप्तायनिः प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलं ग्लुचुकायनिः जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् जनपद
क्षत्रिययोर्वाचकादञपत्ये पांचालः क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् पंचाला
नां राजा पांचालः पूरोरण्वक्तव्यः पौरवः द्व्यञ्मगधकलिंगसूरमसादण् द्व्यञ् आंगः वांगः

म.सि.
कौ.
१७.
170

मागधी कालिंगः सौरमसः पांडोर्ड्यण् पांड्यः वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ् वृद्धात् आंवष्ठ्यः इत् आवं
त्यः कौशल्यः अजादस्यापत्यं आजाद्यः कुरुनादिभ्यो ण्यः कौरव्यः नैषध्यः ते तद्राजाः अजाद
यस्तद्राजसंज्ञाः स्युः तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रि
यां पंचालाः इत्यादि कंबोजाल्लुक् तद्राजस्य लुक् कंबोजः कंबोजौ कंबोजादिभ्य इति वक्तव्य
म् चोलः शकः केरलः यवनः अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे गोत्रे यावणिञौ
विहितौ अनार्षौ तदंतयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः कुमुद्गंधस्य गो
त्रापत्यं स्त्री कौमुद्गंध्या वाराह्या अनार्षयोः किं वाशिष्ठी वैश्वामित्री गुरूपोत्तमयोः किं औ
पगवी गोत्रे किं अहिच्छत्रे जाता आहिच्छात्री इत्यपत्याधिकारः तेन रक्तं रागात् काषायेण र १७.

क्तं वस्त्रं काषायं माञ्जिष्ठं रागात्किं देवदत्तेन रक्तं वस्त्रं लाक्षारोचनाट्ठक् लाक्षिकः रौचनि
कः शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानं शाकलिकः कार्दमिकः नील्या अन् नील्या रक्तं नीलं पी
तात्कन् पीतकं हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् हारिद्रं माहारजनं नक्षत्रेण युक्तः कालः तिष्य
पुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः पुष्येण युक्तं पौषमहः लुबविशेषे पूर्वेण विहितस्याणो लुप्
षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते अद्य पुष्यः दृष्टं समाने नेत्येव वसिष्ठेन
दृष्टं वासिष्ठं साम वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ वामदेवेन दृष्टं वामदेव्यं परिवृतो रथः वस्त्रैः परिवृ
तः वास्त्रो रथः तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः शरावे उद्धृतः शारावः ओदनः संस्कृतं भक्षाः सप्तम्य
न्तादण्स्यात्संस्कृतं चेत् यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः भ्राष्ट्रेषु संस्कृताः भ्राष्ट्राः भक्षाः शूलोखा

द्यत् अणोपवादः शूलेनसंस्कृते शूल्यंमांसंउख्यं दध्नष्ठक् दध्नासंस्कृतेदाधिकंसास्मिन्पौर्ण
मासीति इतिशब्दात्संज्ञायामितिलभ्यते पौषीपौर्णमासी अस्मिन्पौषोमासः सास्यदेवता
इंद्रोदेवतास्यैंद्रं हविःपाशुपतंबार्हस्पत्यं त्यज्यमानद्रव्येउद्देश्यविशेषोदेवता मंत्रस्तु
त्याच ऐंद्रोमंत्रः कस्येत् कशब्दस्यइकारःस्यात् प्रत्ययसंनियोगेनयस्येतिलोपात् परत्वादा
दिवृद्धिः कोब्रह्मादेवतास्यकायंहविः श्रीदेवतास्यश्रायं शुक्रात् घन् शुक्रियं सोमा
ट्ट्यण् सौम्यं वाय्वृतुपित्रुषसोयत् वायव्यं ऋतव्यं रीङ्ऋतः अकृद्यकारेसार्वधातुकेपरे
यकारेच्वौच ऋदंतांगस्यरीङादेशः यस्येतिच पित्र्यं उषस्यं द्यावाशुनासीर मरुत्वद
ग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छच चाद्यत् द्यावापृथिवीयं शुनासीरीयं शुनासीर्यं

महाराजप्रोष्ठपदाच्चञ् माहाराजिकं प्रौष्ठपदिकं देवताद्वंद्वे च अत्रबपदयोराद्यचोर्वृद्धिर्णिति॥

णितिकितिच आग्निमारुते नेंद्रस्यपरस्यसोमेंद्रः परस्यकिं येन्द्रागनः दीर्घाच्चवरुणस्यनवृद्धिः

देवताद्वंद्वेचेत्यानङ् येन्द्रावरुणाः दीर्घात्किं आग्निवारुणीनड्डीहौ पितृव्यमातुलमातामह

पितामहाः एतेनिपात्यन्ते पितुर्भ्राता पितृव्यः मातुर्भ्रातामातुलः मातुः पितामातामहः

पितुःपिताःपितामहः नस्यमहः काकानोसमहः काके भिदादिभ्योण भिदाणोस

महोमेदे गर्भिणीनोसमहोगार्भिणं इह भस्याढ्रे तद्धितेपुंवद्भावेकृते इनण्यनपत्ये अनपत्या

र्थेणिपरेइनप्रकृत्यास्यात् तेननस्तद्धितइतिटिलोपोन युवतीनोसमहोयौवनं शाङ्गेनादन

दाञ्नादेरञि यौवनं गोत्रोदोष्ट्रोरभ्रराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याद्वुञ् ग्लुचुकायनीनोसमहो

म. सि.
कौ.
१७२
172

ग्लौचुकायनकं औक्षकमित्यादि आपत्यस्येति यलोपे प्राप्ते प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः रा
जन्यकं मानुष्यकं वृद्धाच्चेति वक्तव्यं वार्द्धकं केदाराद्यञ्च चाद्वुञ् कैदार्यं कैदारकं गणि
कायाश्चयञ्वक्तव्यः गाणिक्यं ठञ्कवचिनश्च चात्केदारादपि कवचिनां समूहः कावचिकं
कैदारिकं ग्रामजनबंधुभ्यस्तल् ग्रामता जनता बंधुता तलंतं स्त्रियां गजसहायाभ्यां चेति
वक्तव्यम् गजता सहायता अह्नः खः क्रतौ अहीनः अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् इसुसुक्तान्तात्
कः इसुसुक्तान्तात्कः स्यादनंतरस्य ठस्य कस्यात् साक्तुकं हास्तिकं धैनुकं केशाश्वाभ्यां यञ्छा
वन्यतरस्यां पक्षे ठगणौ कैश्यं कैशिकं आश्वीयं आश्वं पाशादिभ्यो यः पाश्या तृण्या धू
म्या वन्या वात्या खलगोरथात् खल्या गव्या रथ्या इनित्रकट्यचश्च खलादिभ्य इनिः कमात्सु १७२

खलिनी गोत्रा रथकट्याखलादिभ्यश्च निर्वक्तव्यः डाकिनी कुटुंबिनी आकृतिगणोऽ
यम् नटस्यां प्रहरणमिति क्रीडायांणः दंडः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दांडः मौष्टः चत्रः सा॰
स्यां क्रियेति ञः चनेनात् क्रियावाचिनः प्रथमांतादस्यामित्यर्थे स्त्रीलिंगे ञप्रत्ययः श्येन
तिलस्य पाते ञे अनयोर्मुमस्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे श्यैनंपाता मृगया तैलं
पाता स्वधा श्येनतिलस्य किं दंडपातोस्यां दांडपाता तिथिः तदधीते तद्वेद न य्वाभ्यां प
दांताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् पदांताभ्यां य्वाभ्यां परस्य न वृद्धिः किं तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमा
दैचावागमौ स्तः व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः क्रमादिभ्यो वुन् क्रमकः पदकः
शिक्षकः मीमांसकः क्रतुक्थादिसूत्रांताट्ठक् क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणं तेभ्यो

म.सि. कौ. १७३ 173 मुख्यार्थेभ्यो वेदितव्यमितितत्प्रतिपादकग्रंथपरेभ्यस्तस्येनद्विषयाग्निष्टोमिकः वाजपेयिकः उक्थ
सामविशेषः तल्लक्षणपरोग्रंथविशेषोलक्षणयोक्थं तदधीतेवेदवाऔक्थिकः मुख्या
र्थात्तूक्थशब्दात्तुगणेनेष्यते नैयायिकः वार्त्तिकः लौकायतिकः सूत्रांतात्तु अकल्पा
देरेवेष्यते सांग्रहसूत्रिका अकल्पादेः किं कात्यसूत्रः विद्यालक्षणकल्पांताच्चेति वक्त
व्यम् वायसविद्यिकः गौलक्षणिकः पाराशरकल्पिकः अंगात्क्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यांता
न्चेति वक्तव्यम् आंगविद्यः क्षात्रविद्यः धार्मविद्यः त्रिविधाविद्या त्रिविद्या तामधी
तेवेत्ति वा त्रैविद्यः तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि उदुंबराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुंबरो दे
शः तेन निर्वृत्तं कुशांबेन निर्वृत्ता कौशांबी नगरी तस्य निवासः शिवानां निवासो दे १७३

षः शैवः अदूरभवश्च विदिशाया अदूरभवं वैदिशं वुञ्छण् कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक
फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहण कृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलप
क्ष कर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युः चतुरर्थ्यां अ
रीहणादिभ्यो वुञ् अरीहणेन निर्वृत्तं आरीहणकं कृशाश्वादिभ्यश्छण् कार्शाश्वीयः
ऋश्यादिभ्यः कः ऋश्यकं कुमुदादिभ्यः ठच् कुमुदादिभ्यः ठच् कुमुदिकं काशादिभ्य
इलः काशिलः तृणादिभ्यः सः तृणसं प्रेक्षादिभ्य इनिः प्रेक्षी अश्मादिभ्यो रः अ
श्मरः सख्यादिभ्यो ढञ् साखेयं संकाशादिभ्यो ण्यः सांकाश्यं बलादिभ्यो यः बल्यं
पक्षादिभ्यः फक् पाक्षायणः पथः पंथ च पांथायनः कर्णादिभ्यः फिञ् कार्णायनिः

सुतंगमादिभ्यइञ् सौतंगमिः प्रगदिनादिभ्योञ्यः प्रगदिन् प्रागद्यः वराहादिभ्यःकक् वा
राहकः कुमुदादिभ्यष्ठक् कौमुदिकः जनपदेलुप् जनपदेवाच्येचातुरर्थिकस्यलुप् लुपि
युक्तवद्व्यक्तिवचने लुपिसतिप्रकृतिवत्लिंगवचनेस्तः पंचालानांनिवासोजनपदः पं
चालाः कुरवः अंगाःवंगाःकलिंगाः वरणादिभ्यश्च अजनपदार्थआरंभः वरणानाम
अदूरभवंनगरंवरणाः आकृतिगणोयं शर्करायावा अस्माच्चातुरर्थिकस्यलुप्स्यात् ठ
कच्छौच शर्करायापठितौस्तः कुमुदादौवराहादौचपाठसामर्थ्यात्पक्षेठचकौ वाग्रहण
सामर्थ्यात्पक्षेऔत्सर्गिकोणः तस्यलुब्विकल्पः षट्रूपाणि शर्करा शार्करं शार्करिकं
शर्करीयं शार्करिकं शार्करकः नद्यांमतुप् चातुरर्थिकः इक्षुमती कुमुदनड्वेतसेभ्योड्म

नपूकयः मतोर्मस्यवः ऊमद्वान् नड्वान् मादुपधायाश्च मतोर्वोयवादिभ्यः मवर्णावर्णान्ता
न्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात् परस्य मतोर्मस्य वः चेतस्वान् नडशादाड्ड्वलच् नड्वलः शा
द्वलः शिखाया वलच् शिखावलं नगरं उत्करादिभ्यश्छः उत्करीयः नडादीनां कुक् च न
डकीयं क्रुंचा ह्रस्वत्वं च क्रुंचकीयः तक्षन्नलोपश्च तक्षकीयः इति चातुरर्थिकाः शेषे अपत्या
दिचतुरर्थ्यंताद् अन्योर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं श्रावणः शब्दः
औपनिषदः पुरुषः दृषदि पिष्टा दार्षदाः उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः अश्वैरुह्य
ते आश्वो रथः चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशो राक्षसः तस्य विकार इ
त्यतः प्राक् शेषाधिकारः राष्ट्रावारपाराद् घखौ आभ्यां घखौ राष्ट्रे जातादि राष्ट्रियः अवा

म. सि. कौ. १७५ 175 रपारीणः अवारपाराद्विगृहीतादपिविपरीताच्चेतिवक्तव्यम् अवारीणःपारीणः पारावारीणः

इह प्रकृतिविशेषात् घादयःट्युट्युलंताप्रत्ययाःउच्यंते. तेषांजातादयोर्थविशेषाः समर्थवि

भक्तयश्चवक्ष्यंते ग्रामाद्यखञौ ग्राम्यः ग्रामीणः नद्यादिभ्योढक् नादेयं माहेयं वाराण

सेयं दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् दाक्षिणात्यःपाश्चात्यः पौरस्त्यः द्युप्रागपागुदक्प्रतीचोय

त् दिव्यं प्राच्यं अपाच्यं उदीच्यं प्रतीच्यं अव्ययात्त्यप् अमेहक्वतसित्रेभ्यएव अमात्यः इ

हत्यः क्वत्यः ततस्त्यः तत्रत्यः त्यपनेर्ध्रुवइतिवक्तव्यम् नित्यः निसोगते ह्रस्वात्तादौत॰

द्धिते ह्रस्वादिणःसस्यषः नादौतद्धिते निर्गतोवर्णाश्रमेभ्योनिष्ट्याः चेडालादिः अरण्या

ण्णः आरण्याः सुमनसः ह्रदादेत्यः ह्रदेत्यः उत्तरा दाहञ् औत्तराहः पथमोद्यः सस्मैान्न १७५

नरसो पथमत्वाद्वापदेवदमाणौद्युद्युतौ पथमत्वं पथमत्वनेश्वत्वं श्वत्वने ष्टुत्वं ष्टुत्व
ने पदेशौवत्तिकेवत्तते वृद्धाच्छः शालीयः शालायाभवः त्यदादीनिच वृद्धिसंज्ञानिस्युः
तदीयः वानामधेयस्य वृद्धिसंज्ञा देवदत्तीयः देवदत्तः भवतष्ठक्छसौ वृद्धाभवतएतौस्तः
भावत्कः सिनिच तद्धितेषुर्वेपदेस्यात् जउके भवदीयः वृद्धादित्यनुवृत्तेः शात्रंतादणोवभा
वतः काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ इकारउच्चारणार्थः काशिकी काशिका वैदिकी वैदिका
आपदादिपूर्वपदात्कालांतात् आपदादि आकृतिगणः आपत्कालिकी आपत्कालि
का धन्वयोपधाद्वुञ् धन्वविशेषवाचिनोयकारोपधाच्चदेशवाचिनोवृद्धाद्वुञ्स्यात् पै
रावतंधन्वः पैरावतकः सांकाश्यकांपिल्यप्राद्वोवुञ्छणादिसूत्रेणणपांनो सांकाश्य

म.सि.
कौ.
१७५
176

कः कांपिल्यकः नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः कुत्सिते प्रवीणे च जातादौ प्रत्ययार्थे नगरशब्दाद्वु
ञ्स्यात् नागरकश्चौरः शिल्पी वा एतयोः किं नागराः ब्राह्मणाः अरण्यान्मनुष्ये वुञ्स्या
त् औपसंख्यानिकणस्यापवादः पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यं आ
रण्यकः पन्था अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा गर्त्तोत्तरपदाच्छः देशस्यैव वृ
कगर्त्तीयं गहादिभ्यश्च गहीयः युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च चाच्छः पक्षे अण् एव
योर्युष्माकं वा युष्मदीयः अस्मदीयः तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ युष्मदस्मदोरे
तावादेशौ स्तः यौष्माकीणः आस्माकीनः यौष्माकः आस्माकः तवकममकावेकव
चने एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च तावकीनः मामकीनः १७५

तावकः मामकः छेत्प्रत्ययोत्तरपदयोश्च मपर्यंतयोरनयोरेकार्थवाचिनो त्वमौ स्तः
प्रत्यये उत्तरपदे च त्वत्पुत्रः त्वदीयः मत्पुत्रः मदीयः मध्यान्मः मध्यमः अः सांप्रतिके
मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेर्थे उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः मध्यं
दारु नातिह्रस्वत्वेनातिदीर्घमित्यर्थः द्वीपादनुसमुद्रं यञ् समुद्रसमीपे यो द्वीपस्त
द्विषयात् द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् द्वैप्यं द्वैप्या कालाट्ठञ् कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् मा
सिकं सांवत्सरिकं अव्ययानां भमात्रे टिलोपः सायंप्रातिकः पौनः पुनिकः कथंत
र्हि प्रावर्तस्तत्समसो निषद्वयेइति कालिदासः अनुदिनोषसद्यागेति भारविः समा
नकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च अपभ्रंशा एवेते इति प्रामाणिकाः तत्रयातइति

म.सि.
कौ.
१७७
177

यावत्कालाधिकारः ग्रादेशारदः ठञ् ऋत्वणोपवादः शारदिकंश्राद्धं विभाषारोगात
पयोः शारदिकः शारदोवारोगः ग्रातपोवा निशाप्रदोषाभ्यांवावाठञ् नैशिक नैशं
प्रादोषिकः प्रादोषं श्वसस्तुट्च श्वस्शब्दाट्ठञ् तस्यतुडागमः द्वारादीनांच एषांतवृ
द्धिरै जागमश्च शौवस्तिकं संधिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण् संधिवेलायांभवंसांधिवेलं ग्रै
ष्मं तैषं संधिवेलासंध्या ग्रमावास्यात्रयोदशी चतुर्दशी पंचदशीप्रतिपत् प्रावृष
एण्यः प्रावृषेण्यं वर्षाभ्यष्ठक् वर्षासुसाधुवार्षिकं वासः सर्वत्राण्तलोपश्च हेमंता
दणालोपश्च चकारात्तदेकरत्वण् हैमनं हैमन्तं सायंचिरंप्राह्णेप्रगेव्ययेभ्यः ट्युट्युलौ
तुट्च सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचकौ ट्युट्युलौस्तः ग्रनयोस्तुट्च १७७

सायंतनं चिरंतनं प्राह्णप्रगयोरेदंतत्वंनिपात्यते प्राह्णेतनं प्रगेतनं दोषातनं दिवातनं चिरप
रुत्परारिभ्यस्त्नोवक्तव्यः चिरत्नं परुत्नं परारित्नं अग्रादिपश्चाड्डिमच् अग्रिमं आदिमं
पश्चिमं अंताच्च अंतिमं विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यां आभ्यां ट्युट्युलौवास्तस्तयोस्तुट्च पक्षे
ठञ् पूर्वाह्णेतनं अपराह्णेतनं पौर्वाह्णिकं आपराह्णिकं तत्रजातः सप्तमीसमर्थाज्जातइत्य
र्थेऽणादयोघादयश्चस्युः स्रुघ्नेजातः स्रौघ्नः राष्ट्रियः अवारीणपारीणइत्यादि प्रावृषष्ठप्
एण्यस्यापवादः प्रावृषिकः प्रायःभवः तत्रेत्येव स्रुघ्नेप्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः कौ
शाड्ढञ् कौशेयंवस्त्रं तत्रभवः स्रुघ्नेभवः स्रुघ्नेभवः स्रौघ्नः औत्सः राष्ट्रियः दिगादिभ्यो
यत् दिश्यं वर्ग्यं शरीरावयवाच्च दंत्यं कंठ्यंइति ऊतिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् दार्तेयं कौ

म॰ सि॰ कौ॰ १७८ 178

दोयं कलसिन्धेः तत्रभवं कालशेयं ग्रीवाभ्योणाच ग्रैवेयं ग्रैवं गंभीराञ्ञ्यः गंभीरे
भवं गांभीर्यं अव्ययीभावाच्च परिमुखेभवं पारमुख्यं परिमुखादिभ्यएवेष्यते नेह औपक्
लः अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् अव्ययीभावादित्येव वेश्मनिअन्तर्वेश्म तत्रभवं आन्तर्वेश्मिकं आ
न्तर्गणिकं अध्यात्मादेष्ठञिष्यते अध्यात्मेभवं आध्यात्मिकं अनुशतिकादीनांच एषा
मुभयपदवृद्धिः जितिणितिकितिच आधिदैवकं आधिभौतिकं ऐहलौकिकं पार
लौकिकं आकृतिगणोयं जिह्वामूलांगुलेश्छः जिह्वामूलीयं अंगुलीयं वर्गान्ताच्च
कवर्गीयं ततआगतः ठगायस्थानेभ्यः शुल्कशालाया आगतः
शौल्कशालिकः विद्यायोनिसंबंधेभ्योवुञ् औपाध्यायकः पैतामहकः ऋतष्ठञ् हो १७८

नपवादः दौरकं मातृकं भ्रातृकं पितुर्यच्च चाद्युत्त रीदृ तः यस्येतिचलोपः पित्र्यं पैतृकं
गोत्रादकवत् विदेभ्यश्चागतंवैदं गार्गं दाक्षं औपगवकं हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः स
मादागतंसमरूप्यं विषमरूप्यं पक्षेगहादित्वातछः समीयं देवदत्तीयं देवदत्तरूप्यं म
यट्च समयं देवदत्तमयं प्रभवति ततइत्येव हिमवतः प्रभवति ततइत्येव हिमवतः प्र
भवति हैमवतीगंगा विदूरात्ञ्यः विदूरात्प्रभवतिवैदूर्योमणिदंतमय्यायंशाद्वलवत् न
तुनड्लवत्सूर्यमथ्य तन्वर्थासंगतिः वालवायाद्विप्रसौप्रभवतिविदूरेतसंस्क्रियतेइतिचेत
सत्यं अतएवसमाहितंभाष्ये वालवायोविदूरंवेतिवालवायशब्दःप्रत्ययंलभतेविदूरादेशो
चसूत्रेविपठितेनादेशेनानुरूपस्यानी आतिप्यते तत्गच्छति पथिदूतयोः स्त्रुघ्नंगच्छति

म.सि.
कौ.
१७९
179

स्रौघ्नः पंथाः दूतो वा अभिनिष्क्रामति द्वारं स्रुघ्नमभिगच्छति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारं अधिकृत्य
कृते ग्रंथे शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शारीरकीयः शारीरके भाष्यमिति त्व अभेदोपचा
रात् सोस्य निवासः स्रुघ्नो निवासोस्य स्रौघ्नः तेन प्रोक्तं पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं पाराश
र्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः णिनिः स्यात् पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पारा
शरिणः भिक्षवः शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते शैलालिनो नटाः कर्मन्दकृशाश्वा
दिनिः तेनैनैव कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः कृशाश्विनो नटाः
उपज्ञाते पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयं तस्येदं उपगोरिदं औपगवं समिधानेषेन्यण् सा
मधेन्यो मंत्रः सामधेनीज्रक् रथात् यत् रथ्यं चक्रं पत्रपूर्वादञ् पत्त्रवाहनं अश्वरथस्य १७९

हैरण्यं हलसीराट्ठक् हालिकं सैरिकं गोत्रचरणाद्वुञ् औपगवकं चरणाद्धर्माम्ना
यघोरितिवक्तव्यं काठकं संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण् घोषग्रहणमपिकर्त्तव्यं अञ् बै
दः संघोंकोघोषोवावैदंलक्षणं यञ् गार्गः गार्गिइञ् दाक्षः दाक्षं परंपरासंबंधोंकः सा
क्षाल्लक्षणं इतिशैषिका तस्यविकारः अश्मनोविकारेटिलोपः आश्मनोविकारोऽश्मा
श्मः भास्मनः मार्त्तिकः अवयवेच प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः चाद्विकारे मयूरस्यविकारो
वयवोवामायूरः मौर्वंकाण्डंभस्मवा पैप्पलं त्रपुजतुनोःषुक् आभ्यामणपतयोःषुक्
च त्रापुषं जातुषं ओरञ् देवदारोरिदंविकारंदैवदारवं अनुदात्तादेश्चअञ् कापि
त्थं पलाशादिभ्योवा अञ् पालाशं कारीरं खादिरं शम्याःष्लञ् शाम्यारवयवंवावि

म.सि.
कौ.
१८
180

कारंशामीलं मयड्चैतयोर्भोषाचामभन्नाछादनयोः प्रकृत्मात्रान्मयट्वास्यात् वि
कारावयवयोः अश्ममयं अश्मनःविकारं अश्मनोवयवेश्राश्मने विकारेटिलोपः
अत्रन अभक्ष्येत्यादिकिं मुद्गानोविकारःमौद्गःसूपः कार्पासमाछादने नित्यंवृद्धि
शरादिभ्यः आम्रमयं शरमयं एकाचोनित्यं वाचःविकारेवाङ्मयं गोश्चपुरीषे
गोःपुरीषेगोमयं पण्यःटञ् पयाःविकारेपेणायं पण्स्सतपेणा गोपयसोर्यत् ग
व्यं पयस्यं फलेलुक् विकारा वयवप्रत्ययस्यलुक् तद्धितलुकि उपसर्जनस्त्रीप्र
त्ययस्य आमलक्याःफलेआमलकं प्लक्षादिभ्योऽण् विधिसामर्थ्यान्नलुक् प्ला
क्षं न्यग्रोधस्यचकेवलस्य अस्यचनवृद्धिरैजागमश्चनैयग्रोधं जंबूवावाअण् फ १८

ले जंब्वाःफलंजंबोवं पदेशेऽरत्न तस्य लुक् जंबु लुप च जंब्वाःफलप्रत्ययस्य लुपि युक्ति
वद्व्यक्तिवचने जंबूः फलपाकशुषामुपसंख्याने व्रीहयः मुद्गाः पुष्पमूले बहुलं म·
ल्लिकायाःपुष्पंमल्लिका जाती विदार्याःमूलेविदारी बहुलग्रहणान्नेह पाटलानिपु
ष्पाणि शालानिमूलानि बाहुलकात्क्वचित् लुक् अशोके करवीरं हरीतक्यादि
भ्यश्च फलप्रत्ययस्य लुप् हरीतक्यादीनां लिंगमेवप्रकृतिवत् हरीतक्याःफलानि
हरीतक्यः इति प्राग्दीव्यतीयः प्राग्वहतेष्ठक् तद्वहतीत्यतःप्राक् ठगधिक्रियते नवादे
तिमाशब्दादिभ्य उपसंख्याने माशब्दं कारीति यश्चाह समाशब्दिकः आहौ प्रभूतादिभ्य
श्चाहो इत्यर्थे प्रभूतमाह प्राभूतिकः पार्याप्तिक पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः सुस्नातं पृच्छति·

म.सि.
कौ.
१८१
181

सौस्नातिकः सुखशायिनं पृच्छति सौखशायनिकः अनुशतिकादिः गच्छतौ इत्यर्थे परदा
रादिभ्यष्ठक् पारदारिकः गुरुतल्पं गच्छति गौरुतल्पिकः तेन दीव्यति खनति जयति जि
तं अक्षैर्दीव्यति खनति जयति जितं वा आक्षिकः तेन संस्कृतं तेनेति तृतीयासमर्थात्
संस्कृतमित्यर्थे ठक् दध्ना संस्कृतं दाधिकं मारिचिकं तरति इत्यर्थे ठक् उडुपेन तरति
औडुपिकः गोपुच्छाट्ठञ् गोपुच्छेन तरति गौपुच्छिकः नौद्व्यचष्ठन् नावा तरति नावि
कः घटेन तरति घाटिकः चरति इत्यर्थे ठक् हस्तिना चरति हास्तिकः दध्ना चरति दा
धिकः पर्पादिभ्यष्ठन् पर्पेण चरति पर्पिकः पर्पिकी येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर
र्पः अश्विकः रथिकः श्वगणाट्ठञ्च चात् ष्ठन् श्वगणेन चरति श्वागणिकः श्वाग १८१

णिकी स्त्रागणिकः स्त्रागणिकी वेतनादिभ्योठन् जीवतीत्यर्थे वेतनयाजीवति वैतनिकः
विभाषाविवधात् ष्ठन् पक्षेठक् विवधेनहरति विवधिकः वैवधिकः एकदेशविकृ
तस्यानन्यत्वात् वीवधादपि वीवधिक वैवधिकी विवधवीवधशब्दौ उभयतोशि
क्ये स्कंधवाह्ये काष्ठे वर्त्तेते निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यष्ठन् अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं
कं वैरं संसृष्टे इत्यर्थे ठक् दध्ना संसृष्टं दाधिकं लवणाल्लुक् लवणेन संसृष्टो लवणः
सूपः लवणं शाकं मुद्गादण् मुद्गैः संसृष्टः ओदनः मौद्गः उंछति इत्यर्थे ठक् बदराण्यु
ञ्छति बादरिकः रक्षति इत्यर्थे ठक् समाजं रक्षति सामाजिकः शब्ददर्दुरं करोतीत्यर्थे ठ
क् शब्दं करोति शाब्दिकः पदमित्यस्य ग्रहणमिति स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च

ग्रहणम् मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव पक्षिणो हन्तीति पाक्षिकः शाकुनिकः मायूरिकः
मात्स्यिकः मैनिकः शाकुलिकः मार्गिकः हारिणिकः सारंगिकः धर्मं चरतीत्यर्थे
ठक् धर्मं करोतीति धार्मिकः अधर्माच्चेति वक्तव्यम् आधर्मिकः तदस्य पण्यं अ
पूपाः पण्यमस्य आपूपिकः लवणाट्ठञ् लवणं पण्यमस्य लावणिकः शिल्पमित्य
र्थे ठक् मृदंगवादनं शिल्पमस्य मार्दंगिकः प्रहरणं तदस्येत्येव असिः प्रहरणमस्य
आसिकः धानुष्कः शक्तियष्ट्योरीकक् शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः याष्टीकः अ
स्ति नास्ति दिष्टं मतिः तदस्येत्येव अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः नास्ती
ति मतिर्यस्य स नास्तिकः दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः शीलं तदस्येत्येव अपूपभक्ष

णंशीलमस्यआपूपिकः छत्रादिभ्योणः गुरोर्दोषाणामावरणंछत्रं तच्छीलमस्येतिछा
त्रः तत्रनियुक्तः आकरेनियुक्तःआकरिकः निकटेवसतिनैकटिकोभिक्षुः इतिठगाधि
कारः प्राग्घिताद्यत् तस्मैहितमित्यतःप्राक्यदधिक्रियते तद्वहतिरथयुगप्रासंगं
रथ्योवहतिरथ्यः युग्यंवहतियुग्यः वत्सानांदमनकालेस्कंधेयत्काष्ठंसप्रासंगःतंवहति
प्रासंग्यः धुरोयड्ढकौ धुरंवहतिधुर्यः धौरेयः हलसीराट्ठक् हलंवहतिहालिकः सैरि
कः विध्यत्यधनुषा द्वितीयांताद्विध्यतीत्यर्थेयत् नचेत्तत्रधनुष्करणं पादौविध्यंतिप
द्याःशर्कराः नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमि
तसंमितेषु नावातार्यंनाव्यंजलं वयसातुल्योवयस्यः धर्मेणप्राप्यंधर्म्यं विषेणवध्यः

म·सि·
कौ·
१८३
183

विष्यः मूलेनानाम्यंमूल्यं मूलेनसमोमूल्यः सीतयासम्मितंसीत्यंक्षेत्रं तुलयासंमितंतुल्यं तत्र
साधुः सामसुसाधुःसामन्यः कर्मण्यः कर्मण्यः शरण्यः सभायायः सभायांसाधुःसभ्यः इति
यतोविधिः प्राक्क्रीताच्छः तेनक्रीतमित्यतः छोपिक्रियते उगवादिभ्योयत् प्राक्क्रीतादि
त्येव उवर्णान्ताद्गवादियत्स्याच्छस्यापवादः नाभिनभंच नभ्योक्षः नाभिशब्दोयत्प्रत्ययेल
लतेन भादेशंचरथाग्रेसच्छिद्रेनाभिःतदनुप्रविष्टःकाष्ठविशेषोक्षःसचतदनुगुणत्वात् त
स्मैहितः नभ्यमंजनं रथेनाभावेवेदं शुनःसंप्रसारणं वाचदीर्घत्वं शुनेहितंशून्यं शुन्यं ऊ
धसोनङादेशश्च ऊधसेहितंऊधन्यं केवलाच्चसंज्ञायांयत् केवलं ऊर्णापलशतं संज्ञायां
किंकेवलीया ऊर्णा विभाषाहविरपूपादिभ्यः आमिक्षायैहितंआमिक्ष्यंदधि आमिक्षीयं १८३

पुरोडाशास्तंडुलाः पुरोडाशीयाः चरुषीये नसैहितं वत्सेभ्योहितोवत्सीयो गोधुक् शंक

व्यं दारु गव्यंहविष्यं शरीभावयवात् यत् दंत्यं कंठ्यं नस्यं अजाविभ्यांथ्यन् अजथ्या यू

थिः अविथ्या आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः आत्माध्वानौखे एतौखेएवप्रकृत्या

स्तः आत्मनेहितंआत्मनीनं विश्वजनीनं कर्मधारयादेवेष्यते अन्यत्र विश्वजनीयं पंच

जनादुपसंख्यानं पंचजनीनं मातृभोगीणः आचार्यादणत्वंच आचार्यभोगायहितंआचा

र्यभोगीनः छयतोर्पूर्णोविधिः प्राग्वतेष्ठञ् तेनतुल्यमित्यतःप्राग्वञ्ठञ्यधिक्रियते आर्हादगो

पुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् तदर्हतीत्येतदभिव्याप्यठञ् अधिकारमध्येठञोपवादःठगधि

क्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा असमासेनिष्कादिभ्य आर्हादित्येतत्तेनक्रीतमितियावदनुवर्त्ते

म.सि.
कौ.
१८४
184

ते निष्कादिभ्योऽसमासेठगार्हीयेष्वर्थेषु निष्केणक्रीतंनैष्किकं समासेतुठञ् परिमाणान्तस्या
संज्ञाशाणयोः उत्तरपदस्यवृद्धिर्जितादौ परमनैष्किकं शताच्चठन्यतावशते शतेनक्रीतंशत्यं
शतिकं अशतेकिं संख्यायाःअतिशदन्तायाःकन् आर्हीयेष्वर्थेष्वतंपरिमाणमस्य शतकंसं
घः बहुकः संतायास्तु साप्ततिकः शदन्तायाः चात्वारिंशत्कः वतोरिड्वा वतोन्तात्कनिड्वा
तावत्कः तावतिकः कंसाट्टिठन् कंसिकः अर्द्धाच्चेतिवक्तव्यं अर्द्धिकः अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोर्लु
गसंज्ञायां अध्यर्द्धपूर्वात्द्विगोश्चपरस्यार्हीयस्यलुक् अध्यर्द्धकंसं द्विकंसेनक्रीतंद्विकंसं
असंज्ञायांतु पांचकलापिकं तेनक्रीतंठञ् गोपुच्छेनक्रीतं गौपुच्छिकं साप्ततिकं प्रा-
स्थिकं ठक् नैष्किकं तस्येश्वरः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौस्तः अनुशतिकादीनांचस १८४

र्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः पार्थिवः तदस्यपरिमाणं प्रस्थपरिमाणमस्यप्रास्थिकः राशिः स्तो
मेडविधिः पंचदशामात्राः परिमाणमस्यपंचदशः सप्तदशः सप्तदशाः सोमयागेषुछंदोगैः
क्रियमाणाः स्तुत्यादिसंज्ञिकास्तुतिः स्तोमः पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्य
शीतिनवतिशतंपंतेशब्दानिपात्यंते तदर्हति श्वेतछत्रमर्हतिश्वैतछत्रिकः दंडादिभ्यः यो
यत् दंडमर्हतिदंड्यः अर्घ्यः वध्यः तेननिर्वृत्तं अह्नानिर्वृत्तमाह्निकं इतिठक्ठञोरधिकारः
तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिः ब्राह्मणेनतुल्यंब्राह्मणवदधीते क्रियाचेत्किंगुणतुल्येमाभूत् पुत्रे
णतुल्यः स्थूलः तत्रतस्येव मथुरायामिवमथुरावत्स्रुघ्नेप्राकारः चैत्रस्येवचैत्रवन्मैत्रस्यगा
वः तस्यभावस्त्वतलौ प्रकृतिजन्यबोधेगोत्वं गोता सोतेक्लीबः आचत्वात् ब्रह्मणस्त्वइत्यतःप्रा

म॰ सि॰
कौ॰
१८५
185

त्वतलावधिक्रियेते अपवादैः सहसमावेशार्थमिदं चकारान्नञ्स्नञ्भ्यामपिसमावेशार्थः स्त्रि
याभावःस्त्रैणं स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंसःभावः पौंस्नं पुंस्त्वं पुंस्ता पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा वावचनेनाणा
दिसमावेशार्थं रऋतोहलादेर्लघोः इष्ठेमेयस्सु टेःलोपः इष्ठेमेयस्सु पृथुमृदुभृशकृशदृढ
परिवृढानामेवरत्वं पृथोर्भावःप्रथिमा पार्थवं म्रदिमा मार्दवं वर्णदृढादिभ्यःष्यञ्च वा
दिमनच् शौक्ल्यं शुक्लिमा दार्ढ्यं द्रढिमा गुणवचनब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिच चाद्भावे ज
डस्यभावःकर्मवाजाड्यं मौढ्यं ब्राह्मण्यं आकृतिगणोयं चातुर्वर्ण्यादीनांस्वार्थउपसंख्याने
चत्वारोवर्णाश्चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यं त्रैस्वर्यं षाड्गुण्यं सैन्यं सांनिध्यं औपम्यं सामीप्यं
त्रैलोक्यमित्यादि स्तेनाद्यन्नलोपश्च नेतिसंघातग्रहणम् स्तेनस्यभावःकर्मवास्तेयः स १८५

ख्युर्यः सख्यं कपिज्ञात्योर्ढक् कापेयं ज्ञातेयं पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् सैनापत्यं पौ
रोहित्यं राजासमासे राजशब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं
समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् आधिराज्यं प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽ
ञ् प्राणभृज्जाति आश्वं औष्ट्रं वयोवचने कौमारं कैशोरं औद्गात्रं औन्नेत्रं सौष्टवं दौ
ष्टवं हायनांतयुवादिभ्योऽण् द्वैहायनं त्रैहायनं यौवनं स्थाविरं श्रोत्रियस्य लो
पश्च श्रौत्रं कुशलनिपुणचपलपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च प
ठ्यंते कौशल्यं कौशलमित्यादि इगंताच्च लघुपूर्वात् शुचेर्भावः कर्म शौचं मौनं याप
याद्रूप्यमात्रकृन्न रामणीयकं आभिधानीयकं सहायाद्वा साहाय्यं साहायकं हैह

मनोज्ञादिभ्यश्च गौत्रोपाध्यायकः मानोज्ञकं इतिनञ्स्नञोरधिकारः धान्यानांभवनेक्षे
त्रेखञ् मुद्गानांभवनंक्षेत्रंमौद्गीनं व्रीहिशाल्योर्ढक् व्रैहेयं शालेयं यवयवकषष्टिका
द्यत् यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं विभाषातिलमाषोमाभंगाणुभ्यः यत्स्यात् पक्षेखञ् ति
ल्यं तैलीनं माष्यं माषीणं उम्यं औमीनं भंग्यं भांगीनं अणव्यं आणवीनं तत्सर्वादेः
पथ्यंगकर्मपत्रपात्रंव्याप्नोति सर्वादेः पथ्याद्येतात् द्वितीयांतात्ख सर्वपथान्व्याप्नो
तीतिसर्वपथीनः सर्वांगीणः सर्वकर्मीणः सर्वपात्रीणः हैयंगवीनंसंज्ञायां नवनी
तेनिपातोयं तस्यपाकमूलेपील्वादिकर्णादिभ्यःकुणब्जाहचौ पीलूनांपाकःपीलुकु
णः कर्णस्यमूलंकर्णजाहं पक्षात्तिः मूलेप्यन्ववर्त्तते पक्षस्यमूलंपक्षतिः तेनवित्त

श्चुंचुपूचणपौ प्रकारः प्रत्यययोराद्यौ लक्ष्मनिर्दिष्टः तेन चसनेनेवं विद्यया वित्तः विद्याचंचुः
विद्याचणः वेः शालच्शंकटचौ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे विस्तृते विशाले वि
शंकटं संप्रोदश्चकटच् संकटं प्रकटं उत्कटं चाद्धिकटं अलाबूतिलोमाभंगाभ्योरजः
स्तुपसंख्याने अलाबूनोरजः अलाबूकटं तिलकटं उमाकटं भंगाकटं गोगोष्ठजा
टयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः गवां स्थाने गोगोष्ठं अश्वानां स्थाने अश्वगोष्ठं संघाते क
टच् अवीनां संघातः अविकटः विस्तारे पटच् अविपटः द्वित्वे गोयुगच् द्वावुष्ट्रौ उ
ष्ट्रगोयुगं षट्त्वे षड्गवच् अश्वषड्गवं स्नेहे तैलच् तिलस्य तैलं तिलतैलं सर्षपतैलं अ
वात्कुटारश्च चात्कटच् अवाचीनः कुटारः अवकुटारः अवकटः नतेर्नासिकायाः

म॰सि॰
कौ॰
१८७
187

संज्ञायांटीटच्नाटच्भ्रटचः अवादिभ्येव नतेनमने नासिकायाःनतेऽवटीटं अवनाटं अ
वभ्रटं नद्योगात् नासिकाऽवटीटा पुरुषोऽवटीटः उपाधिभ्यांत्यकन्नास न्नासन्नारूढयोः
पर्वतस्यासन्नेस्थलेउपत्यका आरूढेस्थलमधित्यका कर्मणिघटोठच् कर्मणिघटतेक
र्मठः घटतइतिघटःपचाद्यच् तदस्यसंज्ञातंतारकादिभ्यइतच् तारकाःसंज्ञाताःअस्य
तारकितंनभः पंडितः आकृतिगणोयं प्रमाणेदघ्नच्द्वयसच्मात्रच् एतेभवंति ऊरू
परिमाणमस्यऊरूद्वयसं ऊरूदघ्नं ऊरूमात्रं प्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्द्धमानेमतौमम
ऊर्द्धमानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः १ आयामस्तुप्रमाणंस्यात् संख्याबाह्यास्तुस
र्वतः पुरुषहस्तिभ्यामण्च पुरुषप्रमाणमस्यपौरुषं पुरुषप्रमाणमस्यपौरुषं पुरुषद १८७

यसं यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् यत्परिमाणमस्य यावान् तावान् एतावान् किमिदंभ्यां वो
घः आभ्यां वतुप् वस्य घः इदंकिमोरीश्की मः इदमवतुषु कियान् इयान् किमः संख्यापरि
माणे डति च वा इतुप् तस्य च वस्य घः कासंख्या येषां ते कति कियतः संख्याया अवयवे तय
प् पंच अवयवा अस्य पंचतयं द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा द्वयं द्वितयं त्रयं त्रितयं उभादुदात्तो नि
त्यं उभशब्दात् तयपो ऽयच् स्यात् स चाद्युदात्तः उभयं तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः एका
दशाधिका अस्मिन् एकादशं शतसहस्रयोरेवेष्यते नेह एकादशाधिका अस्यां विंश
त्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वएवेष्यते. नेह एकादश माषा अधिका अस्मिन्
सुवर्णशते शतं तविंशतेश्च डः स्याड्डतोऽर्थे त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतं विंशं तस्य पू

म.सि
कौ.
१८८
188

रणेडट् संख्यायाइत्येव एकादशानांपूरणः एकादशः नांतादसंख्यादेर्मट् डटोमडागमस्य पं
चानांपूरणःपंचमः नांतात्किं विंशः असंख्यादेः किं एकादशः षट्कतिकतिपयचतुरांथुक्
इति षण्णांपूरणःषष्ठः कतिथः कतिपयशब्दस्यातएवडट् कतिपयथः चतुर्थः चतुरश्छ
यतावाद्यक्षरलोपश्च तुर्यः तुरीयः बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् इति बहुतिथः वतोरिथु
क् इति यावतिथः द्वेस्तीयः डटोपवादः द्वयोःपूरणोद्वितीयः त्रेःसंप्रसारणंच तृतीयः
इहहलइतिदीर्घोनद्वितीयतृतीयेतिनिर्देशात् विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां ए
भ्योडटस्तमडागमोवास्यात् विंशतितमः विंशः एकविंशतितमः एकविंशः नित्यंश
तादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च शतस्यपूरणःशततमः एकशततमः मासादेरतएव १८८

इट् मासतमः षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः षष्ठितमः संख्यादेस्तुविंशत्यादिम्प्रभृतिविकल्पएव प

कषष्ठः एकषष्ठितमः मतौछः सूक्तसाम्नोः मतर्थेछः अच्छावाकशब्दोस्मिन्नस्ति अच्छावा

कीयंसूक्तं वारवंतीयंसाम श्रोत्रियःछंदोधीते श्रोत्रियः वेत्यनुवृत्तेःछांदसः पूर्वादिनिः

सर्वंकृतमनेनपूर्वी संपूर्वीच कृतपूर्वी इष्टादिभ्यश्च इष्टमनेनइष्टी अधीती अनुपद्यन्वे

ष्टा अनुपदमन्वेष्टाअनुपदीगवां सातातइष्टरिसेज्ञायो सातातइष्टामादी तदस्यास्त्य

स्मिन्निति मतुप् गावोस्यास्मिन्वासेति गोमान् तसौमत्वर्थे नांतसांतौ भसंज्ञौ स्तः मत

र्थप्रत्ययेपरे वसोःसंप्रसारणंच विदुष्मान् गुणवचनेभ्योमतुपोलुगिष्टः शुक्लोगु

णोस्यास्तीशुक्लःपटः कृष्णः प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्यां चूडालः चूडावान् प्राणि

स्यात्किं शिखावान् दीपः प्राणिस्थादेव नेह मेधावान् सिध्मादिभ्यश्चलच्वा सिध्मवान् वात
दंतबलललाटानामूङ्च वातूलः दंतूलः बलूलः ललाटूलः वत्सांसाभ्यांकामबले लच्वाय
यथासंख्यं कामवति बलवतिचार्थे वत्सलः अंसलः फेनादिलच्च चात्इलच् अन्यतरस्यांग्र
हणमनुपसमुच्चयार्थमनुवर्त्तते फेनिलः फेनलः फेनवान् लोमादिपामादिपिछादि
भ्यः शनेलचः लोमादिभ्यःशः लोमवान् लोमशः पामादिभ्योनः पामनः पामवान् अं
गात्कल्याणे अंगना लक्ष्म्या अच्च लक्ष्मणः पिछादिभ्य इलच पिछिलः पिछावान् उरसि
लः उरसाव प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः प्रज्ञोव्याकरणेप्राज्ञः श्राद्धः आर्चः वृत्तेश्च वार्त्तः तपःस
हस्राभ्यांविनीनी विनीन्योरिकारोनकारपरित्राणार्थः तपस्वी सहस्री अणच तापसः साह

स्नः ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं ज्यौत्स्नः तामिस्रः सिकताशर्कराभ्यां च सैकतो घटः शा
र्करः देशे लुबिलचौ च चाद् अण्मतुपौ च सिकतास्मिन् देशे सिकता सिकतिलः सैकतः
सिकतावान् एवं शर्करेत्यादि दन्त उन्नत उरच् उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः ऊषसुषिमुष्कमधो
रः ऊषरः सुषिरः मुष्कोंडः मुष्करः मधुरः रप्रकरणे खमुखकुंजेभ्य उपसंख्यानं महदा
कारं कंठविवरं खं खरः महत्कंठविवरं मुखं मुखरः कुंजो हस्तिहनुः कुंजरः नगपांसु
पांडुभ्यश्च नगरं पांसुरः पांडुरः कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च कच्छुरः द्युद्रुभ्यां मः द्युमः द्रुमः केशाद्वो
ऽन्यतरस्यां प्रकृते नान्यतरस्यांग्रहणेन मतुप् प्रसिद्धे पुनर्ग्रहणं इनिठनोः समावेशार्थं केशा
वः केशी केशिकः केशवान् अन्येभ्यो दृश्यते मणिवो नागविशेषः हिरण्यवो निधिवि

शोषः अर्णसोलोपश्च अर्णवः गांड्यजगात्संज्ञायां ह्रस्वदीर्घयोर्यणातंत्रेणनिर्देशः गां
डिवः गांडिवं अजगवंपिनाकः कांडांडादीरन्नीरचौ. कांडीरः आंडीरः रजःकृष्यासुतिपरि
षदोवलच् रजस्वलास्त्री कृषीवलः वलइतिदीर्घः आसुतीवलः शौंडिकः परिषद्वलः प
र्षदितिपाठांतरे पर्षद्वलः अन्येभ्योपिदृश्यते भ्रातृवलः पुत्रवलः दंतशिखात्संज्ञायां
दंतावलःहस्ती शिखावलःकेकी अतइनिठनौ दंडी दंडिकः व्रीह्यादिभ्यश्च व्रीही व्रीहिकः
तुंदादिभ्यइलच्च चादिनिठनौमतुप्च तुंदिकः तुंदी तुंदिलः तुंदवान् रूपादाहतप्र
शंसयोर्यप् आहितेरूपमस्यास्तिरूप्यः कार्षापणः प्रशस्तंरूपमस्यास्तीतिरूप्योगौः अ
न्येभ्योपिदृश्यते हिम्याःपर्वताः गुण्याः ब्राह्मणाः अस्मायामेधास्रजोविनिः यशस्वी य

शस्तान् मायावी मायावान् व्रीह्यादिभ्यश्चपाठात् इनिठनौ मायी मायिकः मेधावी स्रग्वी
मेगवृंदाभ्यांमारकन् मेगारकः वृंदारकः फलबर्हाभ्यामिनच फलिन बर्हिणः हृदयाच्चा
लरन्यतरस्यां हृदयालुः हृदयी हृदयिकः हृदयवान् शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने शीतेनस
हतेशीतालुः उष्णालुः तृप्रः पुरोडाशः तेनसहतेतृप्रालुः तप्रपर्वमरुद्भ्यां पर्वतः मरुत्तः कु
त्सायांग्मिनिः वाचोग्मिनिः वाग्मी आलजाटचौबहुभाषिणि कुत्सित
इतिवक्तव्यं कुत्सितबहुभाषते वाचालः वाचाटः यस्तुसम्यग्बहुवदतितत्रवाग्मीत्येव स्वा
म्यामिन्नैश्वर्ये ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दात् मतर्थेऽमिनिच स्वामी अर्शआदिभ्योऽच् अर्शो
स्यविद्यन्तेअर्शसः आकृतिगणोयं वातातीसाराभ्यांकुक्च वातकी अतीसारकी

म॰ सि॰ कौ॰ १९१ 1911

रोगेचायमिष्यते नेह वातवतीगुहा पिशाचाच्च पिशाचकी हस्ताज्जातौ हस्ती जातौकिं हस्त
वान्पुरुषः वर्णाद्ब्रह्मचारिणि वर्णी कंशंभ्यांवभयुस्तितुतयसः कंशमितिमांतौ कमित्युदक
सुखयोः शमितिसुखे आभ्यांसप्तप्रत्ययाः युस्यसोःसकारःपदत्वार्थः कंवः कंभः कंयुः कं
तिः कंतुः कंतः कंयः एवंशंवमित्यादि तुंदिवलिवटेर्भः तुंदिभः वलिभः वटिभः अहंशुभ
योर्युस् अहमितिमांतमव्ययमहंकारे अहंयुः अहंकारवान् शुभंयुः शुभान्वितः इतिमत्व
र्थीयाः प्राग्दिशोविभक्तिः दिक्शब्देभ्यइत्यतःप्राग्वक्ष्यमाणाःविभक्तिसंज्ञाःस्युः अथस्वा
र्थिकाःप्रत्ययाः किंसर्वनामबहुभ्योद्व्यादिभ्यः किमःसर्वनाम्नोबहुशब्दाच्चागिदशाइत्यधिक्रि
यते पंचम्यास्तसिल् पंचम्यंतेभ्यःकिमादिभ्यस्तसिल्स्याद्वा कुतिहोः किमः कुःस्यात् १९१

तादौ हादौ च विभक्तौ कुतः कस्मात् इदम इश् प्राग्दिशीये इतः एतदोन् प्राग्दिशीये अ
नेकाल्त्वात्सर्वादेशः अतः अमुतः यतः ततः बहुतः द्व्यादेस्तु दाभ्यां पर्यभिभ्यां च तसिल्
परितः सर्वतः इत्यर्थः सप्तम्यास्त्रल् कुत्र अत्र बहुत्र इदमो हः त्रलोपवादः इशादेशः इह
किमोऽत् वा स्यात् क्वाति क्वादेशः स्यात् अति क्व कुत्र इतरेभ्योपि दृश्यंते सप्तमी पंचमीत
रविभक्त्यंतादपि तसिलादयो दृश्यंते दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव स भवान् ततो भवान्
तत्र भवान् तं भवंते ततो भवंते तत्र भवंत एवं दीर्घायुः देवानां प्रियः आयुष्मान् सर्वैकान्यकिं
यत्तदः काले दा सप्तम्यंतेभ्य एभ्यः कालार्थे दा स्यात् सर्वस्य सोन्यतरस्यां दि दादौ प्राग्दिशीये सर्व
स्य सो वा स्मिन् काले सदा सर्वदा एकदा अन्यदा कदा तदा काले किं सर्वत्र देशे इदमो हिल्

म·सि·
कौ·
१९२
192

सप्तम्यंतात् एतेतोरथोः इदम एत इत एतौस्तः रेफादौथकारादौच प्राग्दिशीयेपरे अस्मिन्का
लेएतर्हि कालेकिं इहदेशे अधुनाइदमः निपातोयं दानींच इदमोदानींप्रत्ययःकाले इ
दानीं तदोदाच तदा तदानीं अनद्यतने र्हिलतरस्यां कर्हि कदा यर्हि यदा तर्हि तदा ए
तदः एतइतौस्तः रेफादौथकारादौच प्राग्दिशीये एतस्मिन्कालेएतर्हि सद्यःपरुत्परार्यै
षमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्यु रपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः एते निपात्यंते
द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः उभयद्युः प्रकारवचने थाल् प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः थाल् तेनप्र
कारेणतथा यथा इदमस्थमुः थालोपवादः एतदोपिवाच्यः अनेन एतेनवाप्रकारेण
इत्थं किमश्च केनप्रकारेणकथं इतिप्राग्दिशीया दिक्शब्देभ्यःसप्तमीपंचमीप्रथ १९२

माभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः सप्तम्याद्यंतेभ्यो दिशिरूढेभ्यः दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्ता

तिः पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषां पञ्चम्योऽस्तात्यर्थेऽसिः य्योगेचैषां पुरअधअव् अस्तादेशा

स्युः अस्तातिच पूर्वादीनां पुरादयः स्युः पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वावा दिक्पुरः पुरस्तात् अधः

अधस्तात् अवः विभाषावरस्य अवस्तात् अवरस्तात् पूर्वेदेशकालेच दिशिरूढेभ्यः किं

ऐंद्र्यांवसति सप्तम्याद्यंतेभ्यः किं पूर्वंग्रामंगतः दिगादिवृत्तिभ्यः किं पूर्वस्मिन्गुरौवसति

अस्तातिचेति ज्ञापकादसिरस्तातिंनबाधते दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् अस्तातेरपवादः द

क्षिणतः उत्तरतः विभाषापरावराभ्यां परतः परस्तात् अवरतः अवरतः अवरस्तात्

अंचेर्लुक् अंचतेस्तातेर्लुक् दिक्शब्दादस्तातेर्लुक् तद्धितलुकि प्राच्यां प्राच्याः प्राचीवादिक्

प्राक् उदक् उपर्युपरिष्टात् निपातौ वेतौ पश्चात् तथा उत्तराधरदक्षिणादातिः उत्तरात्
अधरात् दक्षिणात् एनबन्यतरस्यामदूरेऽपंचम्याः उत्तरादिभ्य एनप्प्रवासादवध्यवधिमतोः
सामीप्येपंचम्यंतात्तेन उत्तरेण अधरेणदक्षिणेन पदेयथासंख्यप्रत्ययाः इह केचिद्दिक्श
ब्दमात्रादेनप्रत्ययः पूर्वेणग्रामं दक्षिणादाच अस्तातेर्विषयेदक्षिणाःवसंति अपंचम्या
इत्येव दक्षिणादागतः आहि च दूरे दक्षिणाद्दूरेआहिस्यात्त्वाद्वाच् दक्षिणाहि दक्षिणा
उत्तराच्च उत्तराहि उत्तरा संख्याया विधार्थेधा क्रियाप्रकारे वर्त्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे
धा स्यात् चतुर्धा एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्यां एकधं एकधा द्वित्र्योश्च धमुञ् आभ्यां धाप्रत्य
स्य धमुञ्वा द्वैधं द्विधा त्रैधं त्रिधा एधाच्च द्वेधा त्रेधा याप्ये पाशप् कुत्सितो भिषक् भि

षकपाद्याः तीयादीकक्स्वार्थेवावाच्यः द्वैतीयीकः द्वितीयः तार्तीयीकः तृतीयः नवि
द्यायाः द्वितीयातृतीयाविद्येत्येव एकादाकिच्चासहाये वाकनल्लुकौ एकः एकाकी ए
ककः भूतपूर्वेचरट् आढ्योभूतपूर्वः आढ्यचरः षष्ठ्यारूप्यच षष्ठ्यंताद्भूतपूर्वेर्थे रूप्यः
स्यात्चरट्च कृष्णस्यभूतपूर्वोगौः कृष्णरूप्यः कृष्णचरः अतिशायिनेतमबिष्ठौ अ
तिशायविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थेप्रत्ययौस्तः अयमेषामतिशयेनआढ्यः आढ्यतमः लघुतमो
लघिष्ठः तिङश्च तिङंतादतिशायेद्योत्येतमप्स्यात् तरप्तमपोश्चः एतौचसेत्स्तः
किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे किमेतदंतात्तिङोव्ययाच्चयोघस्तदंतादाम्युःस्या
त् नतुद्रव्यप्रकर्षे किंतमां पचतितमां प्राह्णेतमां उच्चैस्तमां द्रव्यप्रकर्षेतु पूर्वयोर

म.सि.
कौ.
१५४
194

पवादः अयमनतिशायेनलघुः लघुतरो लघीयान् उदीच्याः प्राचेभ्यःपटुतराः पटीयांसः
अजादीगुणवचनादेव इष्ठन्नीयसुनौ नेह पाचकतरः पाचकतमः प्रशस्यस्यश्रः अस्य
श्रादेशःस्यात् इष्ठेयसोःपरतः प्रकृत्यैकाच् इष्ठादिष्वेकाच्प्रकृत्यात् श्रेष्ठः श्रेयान्ज्य
च प्रशस्यस्यज्यादेशःइष्ठेयसोः ज्येष्ठः ज्यादादीयसः आदेःपरस्य ज्यायान् वृद्धस्यच ज्यादे
शः अजाद्योः ज्येष्ठः ज्यायान् अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ अजाद्योः नेदिष्ठः नेदीयान् सा
धिष्ठः साधीयान् स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरे पूर्वस्यचगुणः एषांयणा
दिलुप्यते पूर्वस्यचगुणः इष्ठादिषु स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः ह्रसिष्ठः क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठः
एवमीयसुन् ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् ह्रसिमा क्षेपिमा क्षोदिमा प्रियस्थिरस्फि १५४

रोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृंदारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगरवर्षित्रपद्राघिवृंदाः प्रियादीनांक्र
मात्स्युरिष्ठादिषु प्रेष्ठः स्थेष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः बंहिष्ठः गरिष्ठः वर्षिष्ठः त्रपिष्ठः द्राघिष्ठः वृं
दिष्ठः एवमीयसुन् प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमनादि बहोर्लोपोभूचबहोः
बहोःपरयोरिमेयसोर्लोपःस्याद्बहोश्चभूरादेशः भूमाभूयान् इष्ठस्ययिट्च बहोःपरस्य इ
ष्ठस्यलोपःयिडागमश्च भूयिष्ठः विन्मतोर्लुक् विनोर्मतुपश्चलुक्स्यात् इष्ठेयसोः अति
शयेनस्रग्वी स्रजिष्ठः अतिशयेनत्वग्वान् त्वचिष्ठः त्वचीयान् प्रशंसायांरूपप् सुवंता
त्तिङंताच्च प्रशस्तःपटुः पटुरूपः प्रशस्तंपचतिपचतिरूपं ईषदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशी
यरः ईषदूनोविद्वान्विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः पचतिकल्पं यशःकल्पदेश्यदेशी

म. सि.
कौ.
१९५
195

पटुः ईषदूनो विद्वान्विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः पचतिकल्पं यशस्कल्पं यजुष्कल्पं
यजुष्कल्पं विभाषासुपोबहुच्पुरस्तात् ईषदसमाप्तिविशिष्टेर्थेसुबंताद्बहुच्वास्यात् सचप्रा
गेवनतुपरः ईषदूनःपटुः बहुपटुः पटुकल्पः सुपःकिं यजतिकल्पं प्रागिवात्कः इवेप्रति
कृतावित्यतः प्राक्काधिकारः अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः कापवादः तिङश्चेत्यनुवर्त्तते
कस्यचदः कोंताव्ययस्यदकारोंतादेशोऽकच्च अज्ञाते कस्यायमश्वोऽश्वकः उच्चकैः नीचकैः
सर्वके पचतकि धकित् हिरुकात् कुत्सिते कुत्सिताश्वोऽश्वकः अल्पे अल्पंतैलंतैलकं ह्रस्वो
ह्रस्वोह्रस्वकः अस्मिन्प्रकरणेऽजादौप्रत्ययेद्वितीयादचःपरस्यलोपोवावाच्यः देवदत्तकः दे
वकः लोपःपूर्वपदस्य दत्तकः विनापिप्रत्ययेपूर्वोत्तरपदयोर्लोपोवाच्यः देवदत्तः दत्तः देवः १९५

मत्सभामाभामा सत्रा कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ह्रस्वा कुटी कुटीरः शमीरः शुण्डारः कुत्वा डुपच्
ह्रस्वा कुतूः कुतुपः कुत्वः कुतुपे स्नेहपात्रे ह्रस्वा सा कुतुपः प्रमाणं कासूगोणीभ्यां ष्टरच् आयु
धविशेषः कासूः ह्रस्वा सा कासूतरी गोणीतरी वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ष्टरच् वत्सतरः
उक्षतरः अश्वतरः ऋषभतरः किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् अनयोः कतरो वैष्णवः
यतरस्ततरः वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् बहूनां मध्ये निर्धारणे डतमच् वा स्यात् जातिपरि
प्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे कतमो भवतां कठः यतमस्ततमः वाग्रहणमकजर्थं यकः स
कः एकाच्च प्राचां डतरच् डतमच् च स्यात् अनयोरेकतरो मैत्रः एषामेकतमः इति प्राग्दिवीयाः
इवे प्रतिकृतौ कन् स्यात् अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः शाखादिभ्यो यः शाखेव शाख्यः मुख्यः

म॰सि॰
कौ॰
१९६
196

जन्यत्वः अमन्यः शारण्यः ऊर्णायाश्छः ऊर्णायीयः तत्प्रकृतवचने मयट् प्राचुर्येण प्रस्तुते प्र
कृते तस्य वचने प्रतिपादने भावेधिकरणे वा ल्युट् आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयं अपूपमयं द्वि
तीयेन्नमयो यज्ञः अपूपमयं पर्व संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् अभ्यावृत्ति
र्जन्म क्रियाजन्मगणने वृत्तेः संख्यायाः स्वार्थे कृत्वसुच् पंचकृत्वो भुंक्ते संख्यायाः किं भूरिवा
रान्भुंक्ते द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् कृत्वसुचोपवाद द्विर्भुंक्ते त्रिर्भुंक्ते रात्सस्य चतुः एकस्य सकृच्च
सकृद देशः चात्सुच् सकृद्भुंक्ते देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् तदर्थ एव तादर्थ्यं अत एव स्वार्थे ष्यञ्
अग्निदेवतायै इदं अग्निदेवत्यं पादार्घाभ्यां च पादार्थमुदकं पाद्यं अर्घ्यं अतिथेर्ञ्यः अति
थेर्ञ्यः अतिथये इदं आतिथ्यं नवस्य नूआदेशः त्नप्तनप्खाश्च वाच्याः स्वार्थे नूत्नं नूतन १९६

ते नवीन भागरूपनामभ्यो धेयः भागधेयं रूपधेयं नामधेयं आग्नीध्रसाधारणादञ्
आग्नीध्रं साधारणं देवात्तल् देवएवदेवता अवेःकः अविरेवअविकः यावादिभ्योकन्
यावएवयावकः मणिकः सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थेकन् वहुतरके मृदस्तिकन् मृदेवमृत्ति
का सस्नौप्रशंसायां रूपोपवादः प्रशस्तामृत् मृत्सा मृत्स्ना प्रज्ञादिभ्यश्चअण्स्यात् प्रज्ञ
एवप्राज्ञः प्राज्ञीस्त्री देवताएवदैवतः बांधवः पूगाञ्ञ्योग्रामणीपूर्वात् नानाजातीया
अनियतवृत्तयोर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः तदाचिकाञ्ञ्यः स्यात् लौहित्यध्वज्यः ञ्यादयस्त
द्राजाः अस्त्वद्राजस्येति लुक् लोहितध्वजाः व्रातेति ञ्यः कापोतपाक्यः कपोतपाकाः कौञ्जायन्याः
कौञ्जायनाः इत्यादि वह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां वहूनि ददाति वहुशः अल्पशः व

म· सि· कौ· १९७ 197

ह्वल्पार्थात् मंगलामंगलवचनेनेह बहूनि ददाति अनिष्टेषु अल्पं माभ्युदयिकेषु संख्यैकवचना
च्च वीप्सायां द्वौ द्वौ ददाति द्विशः माषं माषं माषशः प्रस्थशः परिमाणशब्दात् वृत्तावेकार्था एव
संख्यैकवचनात् किं घटं घटं ददाति वीप्सायां किं द्वौ ददाति कारकादित्येव द्वयोः स्वामी प्रति
योगे पंचम्यास्तसिः प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पंचमी विहिता तदंतात् तसिः प्रद्युम्नः
कृष्णतः प्रति आद्यादिभ्य उपसंख्यानं आदौ आदितः मध्यतः पृष्ठतः अंततः पार्श्वतः
आकृतिगणोयं स्वरेण स्वरतः वर्णतः कृभ्वस्तियोगे संपद्यमानेकर्तरि च्विः अभूततद्भाव इ
ति वक्तव्यं विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानात् विकारशब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात् करोत्या
दिभिर्योगे अस्यच्वौ ईत् दीर्घः च्वेत वादव्ययत्वं अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृ १९७

स्रीकरोति अश्लीभवति गंगीस्यात् अव्ययस्य च्विपीतं नेनिवाच्यं दोषाभूतमहः दिवाभूतारा
त्रिः कश्च्वोश्च हलःपरस्यापृक्तप्रत्ययस्यलोपः क्वौच्वौचपरे गागीभवति च्वौच पूर्वस्यदी
र्घः शुचीभवति पटूस्यात् अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसांलोपश्च चात् च्विः अरूकरोति उन्म
नीकरोति उच्चक्षूकरोतिविचेतीकरोति विरहीकरोति विरजीकरोति विभाषासातिकार्त्स्न्ये
च्विविषये सातिर्वास्यात् साकल्ये सात्स्यादायोः कृत्स्नंशस्त्रमग्निःसंपद्यते अग्निसाद्भवति अ
ग्नीभवति महाविभाषयावाक्यमपि कार्त्स्न्येकिंएकदेशेनशुक्लीभवतिपटः अभिविधौसंप
दाच संपदाकृभ्वस्तिभियोगेसातिर्वाव्याप्तौ पदेकृभ्वस्तियोगेच्विः संपदान्नवाक्यमेव अग्नि
सात्संपद्यते अग्निसाभवतिशस्त्रं अग्नीभवति जलसात्संपद्यते जलीभवतिलवणं नद

म॰सि॰
कौ॰
१९८
198

धीनवचने सातिः कृभ्वस्तिभिः संपद्यते च योगे राजसात्करोति राजाधीनमित्यर्थः देये त्रा च तदधी
ने देये त्रा स्यात् सातिश्च कृभ्वस्तियोगे विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति विप्रत्रा संपद्यते पद्ये
विप्रसात्करोति देये किं राजसाद्भवति राष्ट्रं देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्ब
हुलं एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् देवत्रा वंदे रमे वा बहुलोक्तेरन्यत्रापि बहुत्रा
जीवतो मनः अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् द्व्यजवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनं अनेका
जिति यावत् तादृशमर्धं यस्य तस्मात् डाच् कृभ्वस्तिभिर्योगे डाचि विवक्षिते द्वे भवति डाचि विव
क्षिते द्वित्वं नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यं डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः
पररूपं स्यात् इति तपयोः पटपटाकरोति अव्यक्तानुकरणात् किं दृषत्करोति द्व्यजवरा १९८

डाकिं पटत्करोति अव्यक्तेति किं खरटाखरटाकरोति अनितौ किं घटात्करोति कृञो द्वितीयतृतीयशंववीजात्कृ
षौ द्वितीयादिभ्यो डाच् कृञ्योगे कर्षणे ऽर्थे वहुलोके ऽव्यक्तानुकरणान्यस्य डाचि न द्वि
द्वित्वं द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति तृतीयाकरोति शंवशब्दः प्रतिलोमे
अनुलोमे कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शंवाकरोति वीजाकरोति संख्यायाश्च गुणान्ता
याः द्विगुणाकरोति क्षेत्रं समयाच्च यापनायां कृषाविति निवृत्तं समयाकरोति कालं या
पयतीत्यर्थः सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने सपत्राकरोति मृगं सपुंखशरप्रवेशनेन सपत्रं
करोतीत्यर्थः निष्पत्राकरोति सपुंखशरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः अ
तिव्यथने किं सपत्रं निष्पत्रं करोति भूतलं निष्कुलान्निष्कोषणे निष्कुलाकरोति दाडिमं

म·सि·
कौ·
१५५
199

निर्गते कुलमेनरवयवानांसमहोयस्मादितिवज्रब्रीहेश्च सुखप्रियादानुलोम्ये सुखाक
रोतिगुरुं अनुकूलाचरणेनानंदयतीत्यर्थः दुःखात्प्रातिलोम्ये दुःखाकरोतिस्वामिनं
पीडयतीत्यर्थः शूलात्पाके शूलाकरोतिमांसं शूलेनपचतीत्यर्थः सत्यादशपथे स
त्याकरोतिभांडंवणिक् क्रेतव्यमितितथ्यंकरोतीत्यर्थः शपथेनसत्यंकरोतिविप्रः मद्रा
त्परिवापणे मद्रशब्दोमंगलार्थः परिवापणंमुंडने मद्राकरोतिकुमारं मंगल्यमुंडनेनसं
स्करोतीत्यर्थः भद्राच्चेतिवक्तव्ये भद्राकरोति अर्थःप्राग्वत् परिवापणेकिं भद्रंकरो
ति मद्रंकरोति ॥ इतितद्धितप्रक्रिया सर्वस्यद्वेद्व्यादिकस्य परिवर्जने परिपरिवंगे
भ्योवृष्टोदेवः उपर्यु[…]ग्रामं सामीप्ये उपर्युपरिग्रामे ग्रा(म)स्योपरिष्टात्समीपदेशोऽ १५५

तथेः सप्तमीसमासं मर्विर्मीयतिशतैसमीपकालेद्रः सप्तमीस्थः सप्तोयोलोके लोकस्याथ

लात्समीपदेशेशब्दस्थः वाक्यादेशामेत्रितस्यास्ययासंमतिकोपकृत्स्नभर्त्सनेषु संदरसंदराद्

ध्यातेसौंदर्यं देवदेवं घोसि दुर्विनीतरस्दानींत्तास्यासि धानुकारहूध्यातेयतः चोरचौ घातयि

ध्यासित्वं एकेवहुव्रीहिवत् द्विरुक्तएकशब्दोवहुव्रीहिवत् तेनसंज्ञोपधेवद्भावो एकेक

मक्षरं एकैकयाक्षाहुत्या ध्यावापेच पीडायांघोत्यायांघोत्यायोर्हेस्तांवहुव्रीहिवच्च ग

तगतः गतगता प्रक देवचमेगगणास्य साहृश्ये घोत्येगणावचनस्यद्वेसमासवकर्मधारय

वत् पटुपट्वी पटु पटुः समुच्चार्इघपटुरतियावत् ग्रान्तुर्पूर्वैहृवाच्चे मलेनसन्तुः सेभ्रमे

लाप्रवृत्तौयद्येष्टमनेकयाप्रयोगोन्यायसिद्धः सर्पः २ वुधयसम २ सर्पः ३ वुध्यसम ३

म॰ सि॰
कौ॰
१२
200

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलं बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्
इतरस्मात्तु समासवन्नित्यं असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः अन्योन्यं विप्रा नमन्ति अन्यो
न्यौ अन्योन्यान् अन्योन्येन कृतं अन्योन्यस्मै दत्तं इत्यादि स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया
विभक्तेराम्भावो वा वाच्यः अन्योन्यां अन्योन्यं परस्परां परस्परं इतरेतरां इतरेतरं वा इमे
ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः द्वन्द्वयेटावभावः क्लीवे चाद्विरुहः स्वमोः समासे सोर्लुक्त्वे
ति सिद्धं बाहुलकात्त्रयं परस्परं अन्योन्यं इत्यादौ द्वन्द्वयेटाप् अट्टुत्तरेभ्यद्द्वचग्राम्
अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामं अन्योन्याश्रयः परस्पराक्षिसादृश्यं अदृष्टपरस्परैरित्या
दौ सोर्लुक् च प्राप्तः सर्वं बाहुलकान्माघेयं इति द्विरुक्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॐ ॥ अष्टौस्था १२

नानिवर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा जिह्वामूलंचदंताश्चनासिकोष्ठौचतालुच १ हकारं
पंचमैर्युक्तमंतस्थाभिश्चसंयुतं उरस्यंतंविजानीयात् कंठमाहुरसंयुतं २ स्त्रियां अधि
कारोयंसमर्थानामितियावत् अजाद्यतष्टाप् अजादीनामकारांतस्यचवाच्येयत्स्त्रीत्वं
तत्रद्योत्येटाप्स्यात् अजा अजादिभिस्त्रीत्वविशेषणान्नेह पंचाजी अत्रद्विगुसमासार्थेस
माहारेनिष्टेस्त्रीत्वे अतः खट्वा अजा एडका कोकिला चटका मूषिका बाला वत्सा होडा मेदा
विलाता संभस्त्राजिनशणपिंडेभ्यः फलात् संफला भस्त्रफला इत्यादि सदच्कांडप्रां
तशतैकेभ्यः पुष्पात् सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा प्रत्यक्पुष्पा शूद्राचामहत्पूर्वाजातिः शू
द्रा पुंयोगेतुशूद्री अमहत्पूर्वेतिकिं महाशूद्री क्रुंचा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा

म॰ सि॰ कौ॰ १२१ 201

उगिदचामिति नुम्

मध्यमा पुंयोगेपि कोकिला जातावपि मूलान्नञः अमूला उगितश्च उगिदन्तात् ङीप् भवन्ती पच
न्ती वनोरच वन्नंतात्तदंताच्च ङीप्स्यात् रश्चांतादेशः सुत्वानमतिक्रांता अतिसुत्वरी अति
धीवरी शर्वरी वनोनहशः हशंतान्नांतोपि हितोयोवन् तदं तात्तदंतांताच्च प्रातिपदि
कात् ङीप् रश्चनेत्यर्थः ओजः अपनयने वनिप् विट्वनोरित्यात्वे अवावा अवावरी ब्रा
ह्मणी राजयुध्वा बहुव्रीहौ वा बहुधीवा बहुधीवरी पादोन्यतरस्यां पात्कृतः समा
सांतः तदंतात्प्रातिपदिकात् ङीप्स्यात् द्विपदी द्विपात् टाबृचि द्विपदा ऋक् एकपदा
मनः मन्नंतान्न ङीप् सीमा सीमानौ अनोबहुव्रीहेः अन्नंताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् बहुय ज्वा बहुय
ज्वानौ डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाप् वा स्यात् सीमे सीमानौ दामानौ १२१

सीमा

प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि
रे स चेदाप्सुपः परो न चेत्

रामे अनुपधालोपिनोऽन्नतस्मात् अन्नन्तात् बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् पक्षे डाप्ङी

ङीप् ङीप् डाप् निषेधे राजन्वेतौ

षेधो बहुराज्ञी बहुराज्ञ्यौ बहुराजे बहुराजानौ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः

आप्सुपः परो न चेत् सर्विका कारिका अतः किं नौका प्रत्ययस्थात्किं शक्नोतीति श

का असुपः किं बहुपरिव्राजका नगरी मामकनरकयोरुपसंख्यानं मामिका न

रिका त्यक्त्यपोश्च दाक्षिणात्यिका इहत्यिका नयासयोः यत्तदोस्तकारस्येत्त्वं न यका सका

त्यकन्प्रतिषेधः उपत्यका अधित्यका आशिषि वुनश्च न जीवका भवका उत्त

रपदलोपेन देवदत्तका देवका क्षिपकादीनां च क्षिपका ध्रुवका चरका कन्यका

तारका ज्योतिषि अन्यत्र तारिका वर्णका तान्तवे अन्यत्र वर्णिका वर्तका शकुनौ

म.सि.
कौ.
१२.२
202

प्राचां उदीचांतुवर्त्तिका अष्टकापितृदेवत्ये अष्टिकान्या सूतका पुत्रका वृंदारकाणां
वेतिवक्तव्ये वृंदारका वृंदारिका एषोवाग्रकारोभवतीत्यर्थः सूतिका सूतकाइत्यादि
उदीचामातःस्थानेयकपूर्वायाः यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययस्यातःस्थानेयोऽन्नस्यकात्पूर्वस्ये
ह्वापिपरे केणाइ तिह्रस्वः आर्यका आर्यिका चटकिका चटकका आतःकिं सां
काश्येभवासांकाश्यिका यकेतिकिं अश्विका स्त्रीप्रत्ययःकिं शुभंयिका अभाषितपुं
स्काच्च एतस्माद्विहितस्यातःस्थानेइद्वा गंगिका गंगाका आराचार्याणांएवंसूत्रविषये
ये गंगाका अनुपसर्जनात् अधिकारोयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य हित्वाणाजूहयसजंद्
भ्रत्रमात्रच्तयपठकञ्ठञ्कञ्क्वरपः अनुपसर्जनंयद्दिराादितदंतेयदंतं ततःङीप् स्यात् १२.२

रुचरी उपसर्जनत्वान्नेह बहुकुरुचरा नदट् नदी देवट् देवी सौपर्णेयी ऐन्द्री औत्सी
ऊरुद्वयसी ऊरुदघ्नी ऊरुमात्री पंचतयी आक्षिकी लावणिकी यादृशी इत्वरी नञ्
स्त्रैणीकक्ख्युनन्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं स्त्रैणी पौंस्नी शाक्तीकी आढ्यंकरणी क
ष्ठंकरणी तरुणी तलुनी यजश्च यञन्तान्ङीप्स्यादकारलोपेऽकृते हलस्तद्धितस्य हल
उत्तरस्योपधाभूतस्य तद्धितयस्य लोपः स्यादीति गार्गी प्राचां ष्फः तद्धितः यञन्तात्ष्फो
वा गार्ग्यायणी वयसि प्रथमे प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात्ङीप् कुमारी वयस्यचरम
इति वाच्यो वधूटी चिरण्टी द्विगोः अदन्तात्ङीप् त्रिलोकी अजादित्वात्त्रिफला अनीका
सेना अपरिमाणविस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकि अपरिमाणान्ता द्विस्तारेच

म॰ सि॰
कौ॰
२३
203

नाच्च द्विगोर्ङीप् तद्धितलुकि पंचभिरश्वैः क्रीताः पंचाश्वा आर्हीयष्ठक् अध्यर्धेति लुक्
द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता द्व्याचिता द्विकंबल्या परिमाणात्तु द्व्याढकी तद्धितलुकि किं
समाहारे पंचाश्वी कांडान्तात् क्षेत्रे क्षेत्रेयः कांडांतो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि द्वे
कांडे प्रमाणमस्याः द्विकांडा क्षेत्रभक्तिः मात्रचः प्रमाणे लोपो द्विगोर्नित्यमिति लुक्
क्षेत्रे किं द्विकांडी रज्जुः पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यां प्रमाणे यः पुरुषः तदंतात् द्विगोर्ङीब्वा
तद्धितलुकि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा ऊधसोऽनङ् ऊधों
तस्य बहुव्रीहेरनङ् स्यात् स्त्रियां बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ऊधोंताद्बहुव्रीहेः कुंडोध्नी स्त्रियां किं
कुंडोधः पैतृकं दामहायनांताच्च संख्यादेर्बहुव्रीहेः दामांताद्धायनांताच्च ङीप् द्विदाम्नी २३

द्विहायनीवाला त्रिचतुर्भ्यांहायनस्यणत्वंवाच्यम् वयोःवाचकस्यैवहायनस्यङीपूणत्वं
चेष्यते त्रिहायणी चतुर्हायणीवयसोन्यत्र त्रिहायना चतुर्हायनाशाला अंतर्वत्पतिवतो
र्नुक् नोनत्वात्ङीप् अंतर्वत्नी पतिवत्नी गर्भभर्तृसंयोगएवेष्यते अन्यत्रतु अंतरस्त्यस्यां
शालायांच्छटः पतिमतीपृथिवी पत्युर्नोयज्ञसंयोगे पतिशब्दस्यनकारादेशःस्यात्यज्ञे
नसंबंधे वसिष्ठस्यपत्नी विभाषासपूर्वस्य पतिशब्दांतस्यनोवा गृहपत्नी गृहपतिः
दृढपत्नी दृढपतिः नित्यंसपत्न्यादिषु सासपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी पूतक्रतोरैच
पूतक्रतोःस्त्रीपूतक्रतायी वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः एषामुदात्त ऐआदेशोङीपू
च वृषाकपेःस्त्रीवृषाकपायी अग्नायी कुसितायी कुसिदायी मनोरौवा मनुशब्दस्यौ

मसि.
कौ
२.४
204

कारादेशः उदात्तैकारश्चवाताभ्यांसन्नियोगशिष्टोङीप्च मनायी मनावी मनुः वर्णादनु
दात्तात्तोपधात्तोनः वर्णवाचीयत्तोपधयत्तदंताद्वाङीप्तकारस्यचनः एता एनी रोहिता रोहि
णी षिद्गौरादिभ्यश्चङीष् नर्तकी गौरी अनडुही अनड्वाही पिप्पलादिभ्यश्च आकृ
तिगणोयं मत्स्यस्यङ्यांयलोपः मत्सी जानपदकुंडगोणस्थलभाजनागकालनीलकु
शकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाछादनायोविकारमै
थुनेछाकेशवेशेषु एकादशभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषुङीष् जानपदीवृत्तिश्चेत् अन्या
जानपदी अजेनत्वान्ङीपि आद्युदात्तः भाजीश्राणाचेत् अन्यत्रभाजा यवागूरुष्णिका
श्राणाविलेपीतरलाचसा श्रोणात्वाचं गोणी गोणा वोतोगुणवचनात् उदंता २.४

तउगुणवाचिनोवाचिन्नेवाङीष् मृद्वी मृदुः उतः किंशिचि गुणोतिकिं आखुः खरुसं
योगोपधान्न खरुः पांडुः बह्वादिभ्यश्चवाङीष् बहुः बह्वी कृदिकारादक्तिन रा
त्रिः रात्री सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके शकटिः शाकटी पुंयोगादाख्यायां याप्रमाख्या
पुंयोगात्स्त्रियांवर्त्तते ततोङीष् गोपस्यस्त्री गोपी पालकांतान्न गोपालिका अश्व
पालिका सूर्याद्देवतायांचाप् सूर्यस्यदेवतास्त्री सूर्या इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृड
हिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ङीष् इंद्राणी हिमारण्ययोर्महत्त्वेपि
महद्धिमं हिमानी अरण्यानी यवाद्दोषे दुष्टोयवोयवानी यवनाल्लिप्यांयवना
नांलिपिर्यवनानी मातुलोपाध्याययोरानुग्वा मातुलानी मातुली उपाध्याया

म. सि.
कौ.
२५
205

नी उपाध्यायी आचार्यादणत्वंच आचार्यादणत्वंच आचार्यानी अर्यक्षत्रियाभ्यांवास्वा
र्थे अर्याणी अर्या क्षत्रियाणी क्षत्रिया पुंयोगेन· अर्यी क्षत्रियी क्रीतात्करणपूर्वात्
क्रीतात् अदंतात्करणादेर्ङीष् वस्त्रक्रीती क्वचिन्न धनक्रीता क्तादल्पाख्यायां कर
णादेः क्तांतादंतान्स्त्रियांङीष् स्यात् ऊरुभिन्नी असंयोगपूर्वपदाद्वा. एवं णनिषेधप्रा
प्ते विकल्पोयं सुरापीती सुरापीता स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् असंयोगोप
धमुपसर्जनं यत्स्वांगं तदंतादाङीष् केशानतिक्रांता अतिकेशी अतिकेशा चेत्स्व
त्वा संयोगोपधान्न सुगुल्फा अद्रवमूर्तिमत्स्वांगं प्राणिस्थमविकारजं अतत्स्थंत
त्रदृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतं १ सुस्वेदा द्रवत्वात् सुज्ञाना अमूर्तित्वात् सुमुखा शाला २५

अप्राणिस्थत्वात् मरीफा विकारजत्वा सकेशी सकेशावाधा अप्राणिस्थस्यापिप्रा
णिनिर्दिष्टत्वात् सस्तनी सस्तनी सजनावाप्रतिमा प्राणिवत् प्राणिसदृशेस्थितत्वात्
नासिकोदरौष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्चवाङीष् तेगनासिकी तेगनासिका पुच्छाच्च स
पुच्छी सपुच्छी कवरमणिविषशरेभ्योनित्यं चित्रपुच्छेयस्यासाकवरपुच्छीउपमादि उ
पमानात्पक्षात्पुच्छाच्च नित्यमित्येव उलूकपक्षीशाला उलूकपुच्छीसेना नक्रोडादि
वहृचः क्रोडादेर्वह्वचस्वांगान्नङीष् कल्याणक्रोडा आकृतिगणोयं सजघना
सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चनङीष् सकेशाविद्यमानासिका नखमुखात् संज्ञायांङी
षुन सूर्पनखा गौरमुखा संज्ञायांकिं ताम्रनख कन्या वाहः वाहेतात् ङीष्च दि

म॰ सि॰
कौ॰
२॰९
206

त्यौद्दी सत्वग्रिम्बीतिभाषायां मत्ती अग्रिम्बी जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्र जातिवा
चियन्नचस्त्रियां नियतमयोपधंतनोस्त्रियांङीष् आकृतिग्रहणाज्जातिलिंगानांचनस
र्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यागोत्रंचचरणैःसह १ तटी वृषली औपगवी कठीजातेः
किं मुंडा अस्त्रीविषयात्किं बलाका अयोपधात्किं क्षत्रिया योपधप्रतिषेधे गवयह
यहयमुकमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः गवयी हयी मुकयी मनुषी मत्सी पा
ककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपादाच्च पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनःस्त्रीविष
यादपिङीष् ओदनपाकी शंकुकर्णी शालपर्णी शंखपुष्पी दासीफली दर्भमूली गो
वाली ओषधीविशेषेरूढाणाते इतोमनुष्यजातेः ङीष् दाक्षी मनुष्येतिकिं तित्तिरिः २॰९

ऊङुतः उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिन ऊङ्। स्त्रियां कुरूः पंगोश्च पंगूः श्वशुर
स्योकाराकारलोपश्च वा ऊङ्। प्रयोगलक्षणाङीषोपवादः श्वश्रूः ऊरूत्तरपदादौप
म्ये उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् करभोरूः संहि
तशफलक्षणवामादेश्च संहितोरूः सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्ये सहितोरूः स
होरूः शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् शार्ङ्गरवादेरञोऽकारस्तदन्ता ञजातिवाचिनो ङीन्
शार्ङ्गरवी वैदी नरयोर्वृद्धिश्च नारी. यङश्चाप् यङन्ताच्चाप् आम्बष्ठ्या कारीषगन्ध्या षा
द्यञश्चाचाप् वाच्यः पौतिमाष्या आवट्याच्चाप् यञन्तत्वेऽपि ङीषोपवादः अवटशब्दाद्गार्गा
दिः आवट्या यूनस्तिः युवनशब्दात्तिः युवतिः अनुपसर्जनादित्येव बहवो युवानो यस्यां

म. सि.
कौ.
२.७
207

सावकाशत्वा भवतीति योनेः शास्त्रेणानङ्गीपितोध्यम् ॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः ॥ षष्ठीयुक्तश्छंद
सि वा पतिशब्दो घिसंज्ञः क्षेत्रस्यपतिना वयं इहवेतियोगंविभज्यछंदसीत्यनुवर्त्तते तेन स
र्वेविधयश्छंदसिवैकल्पिकः बहुलंछंदसीत्यादिरस्यैवप्रपंचः अयस्मयादीनिछंदसि भपद
संज्ञाधिकारोयथायोगंसंज्ञाद्वयंबोध्यम् तथाचवार्त्तिके उभयसंज्ञान्यपीतिवक्तव्यम् इ
तिसृष्टुभास ऋक्वतागणेन पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वाभावः नैनंहिन्वंत्यपिवाजिनेषु अत्र
पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वाभावः तेप्राग्धातोः छंदसिपरेपि व्यवहिताश्च हरिभ्यांया॰
ह्योकआ आमंद्रैरिन्द्रहरिभिर्याहितृतीयाचहोश्छंदसि जुहोतेः कर्मणितृतीयास्याद्द्वि
तीयाच यवाग्वाग्निहोत्रंजुहोति मंत्रेश्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोण्विन् श्वेतवहादीनांडस २.७

दसोतिवक्तव्यम् यत्रपदत्वेभावितत्रापिनोपवादः इत्सुवक्तव्यत्वत्पर्थः श्वेतवाः श्वेतवा
हौ श्वेतवाहः उक्थानि उक्थैर्वाशंसति उक्थशाः यजमानः उक्थशासौ पुरोदाश्यतेदीय
तेपुरोडाः अवेयजः अवयाः अवयाजौ अवयाजः अवयोः श्वेतवाः पुरोडाश्च एतेसं
बुद्धौनिपात्यन्ते वाउक्थशाः लिङर्थेलेट् विध्यादौहेतुहेतुमद्भावादौचधातोर्लेट्स्यात्छ
न्दसि सिब्बहुलंलेटि इतश्चलोपःपरस्मैपदेषु लेटस्तिङामितोलोपोवास्यात्परस्मैपदेषु
लेटोऽडाटौस्तः लेटःअडाटावागमौस्तः तौचपितौ सिब्बहुलंणिद्वक्तव्यः वृद्धिः प्रणआ
यूंषितारिषत् सुपेशसस्करतिजोषिषद्धि आसाविषदर्शसानाय सिपउलेण्वः वृद्धिः प्र
णआयूंषितारिषत् सुपेशसस्करतिजोषिषद्धि आसाविषदर्शसानाय सिपउलेपस्य

म॰सि॰
कौ॰
२॰८
208

चाभावे पतातिविद्युतप्रियःस्यैर्यैप्रियोऽस्मनाभवाति सउत्तमस्य लेटउत्तमसकारस्यवालो
पः करवाव करवावः टेरेत्वे आतपे लेटआकारस्य सतेभिः सप्रियसामादयैते आता
मिन्याकारस्यपे विधिसामर्थ्यादैटयेत्वेन अन्यथापेद्रमेववदिध्यात् योयजाति यजा
ते वैतोमत्र लेटपकारस्यपेस्याद्वा आतपेऽत्रस्यविषयेविना पश्वूनामीशो यहमटङ्ङैते
अन्यत्रकिं सप्रयसामादयैते उपसंवादाशंकयोश्च पणावेयेऽश्वाशेकायांचलेट् अह
मेवपश्वूनामीशोनेजिह्मायेतोनरकेपताम मन्पयोवहूलं विकरणानांवहुलंस्यैपयः
स्मानछंदसि ओंडाश्रुक्षस्यभेदनिभिन्नत्रीन्तिप्राप्ते जरसाविमरतेयतिः स्त्रियतेइतिप्रा
प्ते इंद्रेवस्तेननेषत् नंयन्तेलोटि प्राप्सिपोहौ विकरणौ इंद्रेणायुजानरुषेमदन्ते नरेम

इत्यर्थः नरतेर्विध्यादौलिङ् उः मिथुचेतिविकर्मणा सप्तिङ् पग्रहलिंगनराणांकालहल्लचच
कर्तृयज्ञांचधात्ययमित्युक्तिशास्त्रह्रदेघांमोपिचमित्यतिवाङ्लेकेन प्रगदत्तणायाः दप्ति
णास्यामितिप्राप्ते चषालेयेभ्यपूयायनतनिनदेनीतिइतिप्राप्ते उपग्रहः परस्मैपदात्मनेप
दे ब्रह्मचारिणामित्वतेरत्नीतिप्राप्ते प्रतीपमन्य ऊर्मिर्द्वात्रि प्रश्नतेइतिप्राप्ते मथोरुम्मा
इत्यामतेमधुनइतिप्राप्ते नरः पुरुषः प्रथाम दीर्घदेशाभिर्विप्रपाविप्रयांदितिप्राप्ते कालः
कालवाचकाः प्रत्ययाः सोप्मीनाथासमानेन लटोविधेयल्लट् तमसोगाभ्युदत्त प्रयुक्त
दितिप्राप्ते मित्रवर्येचसूरयः मित्रावयमितिप्राप्ते लरवत्ययत्तवद्यते कर्तृशब्दः कारक
मात्रपरः तथाचतद्दाविनोकृत्न हितानोप्रत्ययः प्रत्नादयप्रणिविषये प्रचप्र्रवग्रहेविशे

म॰ सि॰ कौ॰ २५ 209

घः यङोयशब्दादारभ्यलिङाशिष्यङितिङकारेणप्रत्याहारः तेषांव्यत्ययोभेदतीत्यादिरू
क्रपव छंदस्युभयथा धात्वधिकारोक्तप्रत्ययःसार्वधातुकार्द्धकोभयसंज्ञःस्यात् वर्द्धंत
त्वास्तुतयः वर्द्धयेत्विसर्घः आर्द्धधातुकत्वात्मिलोपः विसृण्विरे सार्वधातुकत्वात्
श्नुश्रुभावश्च हुश्नुवोरितियण् तमर्थेसेसेनसेअसेनक्सेकसेनध्यैध्यैन्कध्यैकध्यै
शध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः सेवद्वे रायः सेन् तावामेषे असे अरदोजीवसेधाः असेनिति
कसेषेन आयुद्रान्नः क्से प्रेषे क्सेन् गवामिवश्रियसेश्रृंगमत्तमं ध्यै अध्यैन् ज
ठरेष्टणाध्यैपदेआयुद्रान्ने कध्यै कध्यैन् आहुवध्यै शध्यै सहमादध्यै शध्यैन्वायवे
पिबध्यै तवैदातवाउतवेङ्सूतवे तवेन् कर्त्तवे प्रेषेरोहिष्यै अव्यथिष्यै पदानिपातं २५

ते प्रयांत रोहे अबोधितमित्यर्थः कृमाधैतवैकेल्केन्यववनः धातोरेतेस्तुः तवै प्र
त्वेतवै केन अवगाहे केन्नः विरुद्धेणपः नवन कांर्त सधितदोःकस्तुन न्नमर्थपुरा
कृरस विरुपोविरपृगो पुराजनस्यस्यातदः प्रकृत्यंतःपादमव्यपरे अकृपाद
दमव्यस्यपदप्रकृत्यास्यात अति ननवकारयकारपरेअति उपप्रयंतोस्त्वरे
सुजातेअश्वसून्रते अश्वसून्रते अंतःपादेकिं पताम्पतेर्चेति अव्यपरेकिं ते
वदन अश्मादवद्याद्वक्रमरत्नायमवेतवस्तुत्र पुत्रचव्यपरेष्वेतिपदप्रकृ
त्य वसुभिर्नोअव्यात मित्रमहो अवद्यात माशिवासोअवक्रमुः तेनोअवक्रमुः
तेनोअव्रत पातयायअयेमशिः तेनोअवंत कुशिकासोअवस्यवः सुयोसत्युक

म॰सि॰
कौ॰
२१
210

पूर्वसवर्णो ढेयाडाड्यायाजालः ऋजवः सन्तु पंथाः पंथा इति प्राप्ते परमे व्योमन् व्यो
मनि इति प्राप्ते धीती मती सुष्टुती धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते पूर्वसवर्णः या सुरथा
रथीतमा यो सुरथा वितीत्यादौ प्राप्ते आ न ताद्ब्राह्मणं न तमिति प्राप्ते आत् यादेव
विद्म तात्त्वायमिति प्राप्ते आत् न युष्मे वाजबन्धवः अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति युष्मासु अस्म
भ्यं इति प्राप्ते शे उरुया धृष्णुया उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या नाभा पृथिव्याः नाभावि
ति प्राप्ते आल् इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं उर्विया उर्व्वेणेति प्राप्ते इया सु
क्षेत्रिया सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् दृतिं न शुष्कं सरसी शयानं सरस्यामिति प्राप्ते
ई आज्जसेरसुक् देवासः ब्राह्मणासः तन्वादीनां वेयङुवङौ तन्वं पुषेम तनुवं पुषे २१

म विष्णुपदस्य स्वर्गोलोकः अश्वमंचके त्रिपंचकं वरेण्यं वरेणियं अतोभिसवद्वलेठे
दसि अग्निर्देवेभिः मेत्रेघाद्याद्देरात्मनः आत्मनश्छन्दस्यादेर्लोपश्चादिः त्मनादेवेषु
अयोभिमासश्छन्दसीतिवक्तव्यं माद्भिः शरद्भिः प्रसमुपोदः पादपूरणे यथा हेतः
प्रप्रायमग्निः संसमिद्युवसे उपोपमेपरामृशः किंनोदुदुहर्षसेष्टषाः पुत्रष्टष्टपा
रपदपयसोघेषु विसर्गस्य सः स्यात् वाचस्पतिं विश्वकर्माणं दिवस्पुत्रायसूर्या
य दिवस्पृष्ठंभंदमानः तमसस्पारमस्य परवीतरुलस्पदेदिवस्पयोदिधिषाणा या
यस्पोषं यजमानेषु धत्तं इति वैदिकप्रक्रिया ❀ धातोः अंतउदात्तः स्यात् अन्तोदा
त्तेपदमेकवर्जं परिभाषेयं स्वरविधिविषया यस्मिन्पदेयस्योदात्तः स्वरितो वा विधीय

ते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात् गोपायते नः अत्र सनाद्यन्ता धा
तव इति प्राप्ते यातस्वरेणायकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तं उदात्तादनुदात्तस्य स्व
रितः इति नकाराकारस्वरितः स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां एकःश्रुतिः स्यात्
इति नकाराकारप्रचयः अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तो लुप्य
ते तस्योदात्तः देवीं वाचं अत्र ङीबुदात्तः आद्युदात्तश्च प्रत्ययआद्युदात्तः स्यात् क
र्तव्यं अनुदात्तौ सुप्पितौ एतस्यापवादः यज्ञस्य रनयोः शुद्धति शापृतियोरनुदा
त्तौ स्वरितप्रत्ययौ चितः अन्त उदात्तः स्यात् चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थं चितिप्रत्यये
सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्तत्वार्थं बहुवचनं नमेतामन्यके समेय

कैसरस्वतीतस्मै तद्धितस्याचितमन्तद्धितस्यांतउदात्त पूर्वेणाम्निहितिस्वराणायमार्ग्यं
कौञ्जायना: किन: किनकाद्धितस्यांतउदात्तमिमेयः निसरितेकनूने उपोत्तमेरिति म
ध्यमयोतस्योपोत्तममदात्तंस्यात् यथाहवनीये ग्निमादिर्भितेन्न:यदाभिदेतस्य चादि
रुदात्तः यस्मिन्विश्वानियौंस्याःपुंसःकर्माणि ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् स्तेदधिष्ठनस्य
नः चायतेरस्मन्वाचायेरन्नेकृस्थेति चकारादस्मनोनुडागमः लितिप्रत्ययात्पूर्वमु
दात्तंस्यात्चिकीर्षकः अत्र ईकारस्योदात्तता इत्यादिप्रयोगममुसन्धाय्याख्यातकोऽ
तिस्वरप्रक्रियाः ॥ एषा वरदराजेन बालानामुपकारका अकारि पाणिनीयानां मध्य
सिद्धान्तकौमुदी १ कृतिर्वरदराजस्य मध्यसिद्धान्तकौमुदी तस्याः सर्व्यात्त विज्ञेयाव

म.सि.
कौ.
२१२
212

वाणकरवह्निभिः २ इतिश्रीवरदराजभट्टकृतमध्यसिद्धांतकौमुदीसमाप्ता ॥

